

АБДУРАҲИМ ЭРКАЕВ

МИЛЛИЙ ҒОЯ ВА МАЪНАВИЯТ

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 2002

Китоб маънавият масалаларини ўрганувчиларга илмий ва услубий ёрдам, қўлланма сифатида ёзилган. Унда муаллиф «Маънавият асослари»ни ўқув фани сифатида асослашга, унинг предмети, тадқиқот ва ўрганиш объектини, бошқа гуманитар фанлар билан алоқасини очиб беришга ҳаракат этган.

Китоб ўқувчилар, талабалар, маънавият ва маърифат иши билан бевосита шуғулланувчи мутахассисларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир — С. Ш. Шермуҳамедов,
Ўзбекистон ФА академиги,
Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби

I қисм

ЎЗЛИКНИ АНГЛАШ: МИЛЛИЙ ҒОЯ ВА МАЪНАВИЯТ (Сўз боши ўрнида)

Мустақиллик йиллари жамиятимизда юз берган ўзгаришлар миллий ўзлигимизни англашни, миллий ғуруримизнинг ўсишини янги босқичга кўтарди. Энг аввало халқимиз миллий манфаатларини чуқурроқ ва кенгроқ тушуна бошлади. Биз ким эдик, нималарга эришдик ва қайси олий марраларга, мақсадларга интиломқдамиз, деган саволлар жамият аъзолари аксариятининг ўй-хаёлидан мустаҳкам ўрин олди. Миллат тақдири, мамлакат келажаги масалалари ҳеч кимни бефарқ қолдирмаётир, ҳамма уларга ўзича жавоб излаётир, десак муболаға бўлмайди.

Айниқса, халқнинг олий мақсадларини, орзу-истакларини, ижтимоий мўлжалларини мужассам акс эттирадиган, уларга эришиш йўлларини асослаб жамиятни бирлаштирадиган, унинг куч-ғайратларини сафарбар этадиган миллий истиқлол ғояси ва мафкурасининг ягона умумий концепциясини яратиш юзасидан қилинаётган ишлар, чоп этилаётган рисоалар, мақолалар миллий ўзлигимизни англашни янада кучайтирмоқда.

Миллий ўзликни англашнинг ўсиши маънавият масалаларини ўрганишнинг ҳам, тарбия борасидаги амалий ишларимизнинг ҳам сифатига янги юксак талаблар қўймоқда. Бу талаблар 2000 йил 6 апрел куни миллий истиқлол ғояси ва мафкураси масалаларига бағишланган йиғилишда ва 8 июн «Fidokor» газетаси мухбири саволига берган жавобларида Президент И. Каримов олға сурган фикрлар ва белгиллаган вазифалардан келиб чиқади.

Энг аввало Президентимизнинг миллий мафкура ҳеч қандай шаклда давлат мафкураси мақомига кўтарилмаслиги, айланмаслиги керак, деган хулосалари диққатга сазовор.

Демократик, ҳуқуқий давлатда бирорта синфнинг, сиёсий партиянинг ёхуд диний конфессиянинг мафкураси

расмий давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас. Чунки расмий мафкура юридик мақомга эга бўлади ва бошқа мафкураларни сиқиб чиқаришга ҳаракат қилади. Натижада тафаккур эркинлигига, ғоялар рақобатига, баҳсига путур етади, догматизм ва мутаассибликка йўл очилади, маънавий турғунлик бошланади.

Фақат тоталитар ва теократик (диний бошқарувга асосланган) давлатларда расмий мафкура бўлади.

Халқимиз тарихий тараққиётининг, маънавий юксалишининг энг ёрқин саҳифалари мафкуравий ранг-баранглик ҳукм сурган ёки илк ислом даврида мафкуравий мутаассиблик қарор топмаган замонларга (IX—XV асрлар) тўғри келади.

Миллий истиқлол ғояси ва мафкурасининг давлат мафкураси эмаслигини таъкидлаш жоиз. **Биринчидан**, уларнинг юридик мақоми, ҳуқуқий кафолатлари йўқ, ҳаммага бирдай мажбурий эмас. Улар жамият аъзолари томонидан, ахлоқ меъёрлари каби, ихтиёрий қабул қилинади. Иккинчидан, улар жамият аъзоларининг бир қисми, бирор синфи, табақаси, ижтимоий қатлами, ҳатто бирор-бир миллатининг тор манфаатларини акс эттирмайди. Балки умумхалқ, умуммиллат (Ўзбекистонда яшовчи барча миллатлар ва элатларнинг) манфаатларини, мамлакатимизда янги қурилаётган эркин, демократик, фуқаровий жамият манфаатларини ифодалайди. У тор синфий, партиявий ёки этник мазмун касб этмайди ва мамлакатимиз Конституциясининг 12-моддасига зид келмайди. Шу боис миллий мафкурани шаклланаётган фуқаровий жамият мафкураси дейиш ўринлидир.

Мамлакатимизнинг миллий истиқлолини мустаҳкамлаш йўлида нафақат мураккаб иқтисодий ва сиёсий масалаларни ҳал қилишига тўғри келмоқда. Шунингдек, тараққиёт йўналишини танлаш, қурилажак жамиятнинг мазмун-моҳияти, ташкилий ва бошқарув тамойиллари, жамият ва инсон муносабатлари қандай бўлиши лозимлиги масаласини халққа тушунтириш, турли ёт, сохта, баъзан эса очиқчасига қолоқ, реакцион қарашлардан уни ҳимоя қилишга зарурат туғилмоқда.

Президентимиз таъкидлаганидек, муҳолифларимизнинг «энг ёвуз қуроли — миллий кадрларимизга тўғри келмайдиган, энг ёмони, эртага ўрнимизни эгаллаши лозим

бўлган ёш авлоднинг қалби ва тафаккурини заҳарлайдиган бузгунчи мафкурадир»¹.

Ғояга қарши ғоя, жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш, ёш авлодни миллий ғояда акс этадиган миллатнинг ҳақиқий орзусига — озод ва обод Ватанда эркин ва фаровон яшаш орзусига — садоқат руҳида тарбиялаш учун «фарзандларимиз юрагида она Ватанга, бой тарихимизга, ота-боболаримизнинг муқаддас динига соғлом муносабатни қарор топтиришимиз, таъбир жоиз бўлса, уларнинг мафкуравий иммунитетини кучайтиришимиз зарур»². Шу боис жамиятимизда миллий истиқлол мафкураси концепциясини яратиш ва ҳаётий мазмун билан тўлдириб бориш зарурати туғилди.

Муаллиф давлатимиз бошлиғининг Ўзбекистон истиқлоли, унинг тарихи ва келажаги, жамиятимизнинг олий мақсади, иқтисодий, сиёсий ва маънавий-маданий ривожланиши, маънавият, миллий истиқлол ғояси ва мафкураси тўғрисидаги фикр, мулоҳазаларидан келиб чиқиб, «Маънавият асослари» предмети, мазмунига оид баъзи ўй-фикрларини ҳавола қилишни лозим топди.

Миллий истиқлол ғояси ва мафкурасининг мураккаб тизимидан иборат ранг-баранг маънавий негизлари ажралиб туради. Уларни ҳар томонлама аниқ ва теран тасаввур этиш, миллий истиқлол ғояси ва мафкурасини жонли мазмун билан бойитиш, тарбиявий ишларни, хусусан, ахлоқий ва эстетик тарбияни миллий негизлар билан янада маҳкамроқ боғлаш учун «Маънавият асослари» бўйича алоҳида ихтисослашган билимлар тизимини ва ўқув предмети шакллантириш мақсадга мувофиқ.

Бу ҳақда гапиришдан аввал, маънавиятни қисқача таърифлаш лозим.

Маънавият энг аввало алоҳида шахснинг, бутун жамиятнинг эътиқод ва қадриятларига айланган ғоялари, меъёрлари, оморларидир, уларнинг маданий меросда ва урф-одатларда акс этишидир ҳамда эзгу ниятларини, орзу-ҳавасларни амалга оширишга қаратилган ижодкор онгнинг, безовта қалбнинг камолотга интилувчан фаолиятидир.

Маънавият шахснинг ва жамиятнинг инсонийлашиш даражаси, яъни ҳар бир нарса ва ҳодисаларга баҳо бериш-

¹ *Ислом Каримов*. Миллий истиқлол мафкураси — халқ эътиқоди ва буюк келажакка интилишдир. Т., «Ўзбекистон», 2000 йил, 8-б.

² Ўша жойда, 12-б.

да, таъсир кўрсатишда инсонийлик меъёрларидан келиб чиқиб ёндашишидир.

Маънавият кенг маънода шахснинг, жамиятнинг ақлий ва ҳиссий дунёси, ҳаёти, уларнинг ташкил қилиниши, такрор яратилиши ва такомиллаштирилишидир. Бугунги кундаги ўзбек халқининг маънавияти миллий истиқлол ғояси ва мафкурасини таркибий қисм сифатида ўз ичига олади, уларни озиклантирувчи, ҳаракатлантирувчи ақлий ва ҳиссий асос вазифасини ўтайди. Миллий истиқлол ғояси ва мафкураси ўз-ўзидан ёки кимнингдир субъектив ихтиёри, хоҳишига кўра пайдо бўлиб қолмайди. Улар биринчи галда миллатнинг онги, дунёқараши, ўзлигини ва ўз туб манфаатларини англаши, келажак тараққиёт ҳақидаги тасаввурлари, интилишлари, ўз турмуш тарзи мазмунини такомиллаштириш истаклари ва режалари, маданий меросга ва замонавий қадриятларга муносабати билан боғлиқ. Бошқача қилиб айтганда, улар миллий маънавият негизида, унинг кучли ва заиф жиҳатларини акс эттирган ҳолда шаклланади. Айни пайтда маънавият тизимида миллий истиқлол ғояси ва мафкураси нисбатан мустақил характерга эга.

Миллий истиқлол ғояси ва мафкураси жамиятнинг маънавий ҳаётига ўзига хос ички муштараклик, бус-бутунлик ва умумий мақсад бағишлайди. Агар миллий истиқлол ғояси ва мафкураси халқнинг ҳақиқий туб манфаатларини ифодалай олса, жамият миқёсида аксарият фуқаролар, ижтимоий қатламлар ва синфлар томонидан тан олинса, маънавиятнинг барча соҳаларига кучли таъсир кўрсатади, тарбиянинг қудратли омилларидан бирига айланади. Агар миллий ғоя сохта бўлса, у умуминсонийликка қарши турса, миллатчиликка оғиб кетса, унда миллат маънавиятида жуда кучли зиддиятлар юзага келади. Аҳолининг бир қисми онгида, баъзи ижодкорлар асарларида, оммавий ахборот воситалари материалларида миллатчилик кайфиятлари ва бошқа салбий мазмундаги ҳодисалар пайдо бўлиши мумкин.

Шу сабабдан ҳақиқий миллий ғояни сохта миллий ғоядан фарқлай билиш жуда муҳим.

Сохта ғоя кўпинча муросага кўнмайди. У аксарият ҳолларда мутаассибликка, маънавий зўравонликка мойиллик кўрсатади ва шу руҳдаги мафкурани шакллантиради. Бунга мисол қилиб фашизм ва большевизм мафкурасини,

бугун диний-экстремизм ва халқаро террорчиликни қурол қилиб олган баъзи ғояларни қўрсатиш мумкин.

Агар сохта ғоя асосида шаклланган мафкура расмий давлат мақомини олса, унда бутун маънавий ҳаётни, адабиёт ва санъатни, ижоднинг барча турларини қаттиқ назорат қилишга, уларни белгилаб қўйилган андозаларга тиқишга ҳаракат қилади. Натижада маънавият, маданият умуман ижтимоий ҳаёт бир томонлама ривожланади. Тафаккур ва эътиқод эркинлигига путур етади.

Сохта ғоянинг хусусиятларидан бири шуки, у ижтимоий демагогиядан кенг фойдаланади, ўзига кенг оммани жалб қилиш учун юксак идеалларни, умумдавлат ва миллий манфаатларни ифодалашга даъво қилади. У жамиятда, гўёки, қаттиқ интизом ва тартиб, адолат ўрнатилиши тарафдори. Аммо оддий инсон, шахс манфаатларини, тилда тан олса-да, аслида инкор қилади. Бюрократик давлат эҳтиёжларини умумхалқ манфаатлари деб эълон қилади ва уларни шахс манфаатларидан устун ҳисоблайди. Жамиятда инсон ҳуқуқларига, шахс эркинлигига беписанд қарашлар вужудга келади. Инсон на ижтимоий мавқе жиҳатидан, на ички маънавий-руҳий жиҳатдан ўзини эркин сезади. Сохта ғоя ва унинг теварагида шаклланган мафкура инсон ва жамият муносабатларини уйғунлаштира олмайди. Бундай маънавий муҳитда ўсган ва яшайдиган киши руҳий номукамаллик туйғусини бошдан кечиради, маънавий кемтиклигидан қийналиб яшайди, фаолияти ва ҳаётидан қониқиш туймайди, ижтимоий лоқайдликка мубтало бўлади.

Ҳақиқий миллий истиқлол ғояси турли синфлар, табақалар, ижтимоий гуруҳлар, қатламлар манфаатларидаги умумийликни, яъни умуммиллий манфаатларни, халқнинг орзусини акс эттирувчи ғоядир. Ушбу сифатда у миллатнинг жипслигини, консолидациясини таъминловчи, ўзлигини англаувчи маънавий омилдир.

Ўзликни англаш шахсий, жамоавий, маҳаллий, минтақавий масалаларни умуммиллий манфаатлардан ажратмай, уларни уйғунлаштириш нуқтаи назаридан фикр-мулоҳаза юритиш, ҳар бир хусусий ҳодисани умуммиллий зарурат доирасида идрок эта олишдир. Ана шундай идрок замирида умуммиллий орзу ёки миллий ғоя туғилади ва ижтимоий онгнинг, миллий тафаккурнинг ҳодисасига айланади. Миллий мафкуранинг ҳаётий мазмунини ҳам ана шундай ғояни, орзунини кенг миқёсда талқин қилган, ой-

динлаштирган, ҳар бир соҳа билан боғлаган фикр-мулоҳазалар, илмий тадқиқотлар, назарий хулосалар, қарашлар ташкил этади.

Мафкура халқ орзуси билан боғланмас, уни ёйишга, унга эришишга хизмат қилмас экан, у тор синфий, ҳатто гуруҳий, табақавий даражада қолиб кетаверади. Шу боис у, албатта, халқ, миллат орзуси теварагида шаклланиши керак. Мафкура миллий мақом касб этиши учун бу орзу жамиятнинг барча аъзолари, барча ижтимоий гуруҳлари, қатламлари, табақалари онгига етказилиши, уларни бу орзуга интилиб ва монанд яшашга ўргатиши, тарбиялаши лозим. Шундай экан, унинг «**халқимизга хос бўлган энг муқаддас туйғу ва тушунчаларнинг мужжассам ифодаси бўлиши керак**»¹ лиги ўз-ўзидан ойдинлашади.

Миллий истиқлол мафкураси биринчидан, барча халқларнинг тилидан, динидан, этник келиб чиқишидан, жинсидан қатъи назар, барча ўзбекистонликларнинг туб мақсадларини, манфаатларини ифодалай билиши керак. У бевосита ёки билвосита, очиқчасига ёки яширинча намоён бўладиган ҳар қандай миллий, сиёсий, маданий, иқтисодий инсоний камситилишларга қарши ғоявий-мафкуравий тўсиқ вазифасини ўташи зарур. **Иккинчидан**, миллий истиқлол мафкураси ғоялар, фикрлар, қарашлар ранг-баранглигини инкор этмасдан, ҳар қандай мафкуравий мутаассибликка қарши тура олиши, айни пайтда тор синфий, табақавий манфаатларни ифодалашдан устун бўлмоғи керак. Шу боис у расмий давлат мафкураси, яъни мажбурий, юридик жиҳатдан жамиятдаги мавқеи мустаҳкамланган, кафолатланган мафкура бўлишга даъво қилмаслиги шарт.

Учинчидан, у ижтимоий ҳаёт, тарихий зарурат туғдираётган янги муаммоларни ҳисобга олиб, муттасил ривожланиб, такомиллашиб бориши, янгиликларга очиқ бўлиши, фикрий турғунлик ва назарий догматизмга қарши ўзида ижодий салоҳият, куч яратиши лозим.

Тўртинчидан, миллий истиқлол мафкураси нафақат бутун жамиятнинг умуммиллий манфаатларига, шунингдек, алоҳида шахс манфаатларига, интилишларига, ўзлигини эркин намоён этишига, шахс камолотига маънавий шарт-шароит бўлиб хизмат қилиши лозим. Шахсни ўйламайди-

¹ *Ислом Каримов. Ўша асар, 22-бет.*

ган, унинг манфаатларини жамоа ва жамият манфаатларига қурбон қиладиган мафқуранинг оқибат натижада истиқболи йўқдир. Буни совет коммунистик мафқураси тақдири исботлаб турибди.

Ўзбекистоннинг мустақил тараққиёти миллий истиқлол мафқураси олдига қўядиган юқоридаги каби талабларни давом эттириш мумкин. Санаб ўтилган талабларни қондириш учун миллий истиқлол мафқураси қандай тамойилларга суяниши мақсадга мувофиқ, олға сураётган ғоялари, меъёрлари, хулосалари, хусусий концепциялари қайси мезонлар билан ўлчаниши мумкин, деган саволга жавоб бериш жуда муҳим. Чўнки жавобнинг қандайлигига бевосита миллий истиқлол мафқурасини тўғри талқин қилиш боғлиқ.

Юқоридаги талаблар миллий истиқлол мафқурасининг олий омол ва аксиологик мезон сифатида умуминсоний тамойилларни кўзлашини, миллий кадриятларни улар билан бойиб боришини тақозо этади.

Миллий истиқлол мафқураси биринчи галда турли ижтимоий гуруҳлар, табақалар, синфлар ўртасида ҳамкорлик, миллатлараро тотувлик ва умумтараққиёт йўлида жипслашиш, шахсий, жамоавий, гуруҳий ва миллий манфаатлардаги хусусий жиҳатларга ҳам бирдай катта эътибор қаратиб, уларни уйғунлаштиришга ҳаракат қилади. Бунинг дастлабки шarti ижтимоий ҳаётнинг ҳеч бир субъектига, унинг на иқтисодий, на сиёсий, на маънавий-маданий манфаатларига, соғлом эҳтиёжлари ўсишига зиён етказмасликдир. Зиён етказмаслик тараққиётни қандай таъминлаш, табиат бойликларидан оқилона фойдаланиш ва экология масалаларига ҳам тааллуқли. У энг асосий ахлоқий ва ҳуқуқий тамойиллардан биридир. Масалан, ҳеч бир мамлакатнинг бошқа бир давлат билан ташқи иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқалари, ҳамкорлиги учинчи бир мамлакатга қарши қаратилмаслиги керак. Буни ташқи хавф ва таҳдиддан ўзини ҳимоя қилиш, жамоавий хавфсизликни таъминлаш, халқаро терроризм ва бошқа аксилинсоний ҳодисаларга қарши биргаликда курашиш зарурати билан, табиийки, чалкаштириш ярамайди.

Зиён етказмаслик шarti қонунчилик борасида инсон ҳуқуқларининг давлат ҳуқуқидан, халқаро ҳуқуқнинг миллий ҳуқуқдан устуворлигини тан олиш ва юзага чиқариш орқали бажарилади. Ушбу тамойил, бир томондан, инсон

эркинликлари ва ҳуқуқларини таъминлашга, инсонни ижтимоий муносабатларнинг фаол, таъсирчан субъектига, жамият тараққиётининг мақсадига айланишига кўмаклашади. Давлат бошқарувининг эса авторитар бўлишининг олдини олиб, унга инсонпарварлик бағишлайди. Шундагина жамият томонидан шахс ҳаётининг ва хос ҳуқуқларининг дахлсизлиги ва мухторий характери амалда тан олинган бўлади.

Иккинчи томондан, миллий маҳдудликнинг, давлат бошқаруви ва назорати тоталитар бўлишининг, фуқароларга, турли жамоаларга, этник гуруҳларга, нисбатан ўзбошимчилик билан сиёсат юритишнинг олдини олади. Ва, аксинча, илғор, умумбашарий меъёрларга, фуқаровий жамият унсурлари ривожланишига, фуқаролар ва давлатнинг, инсон ва жамиятнинг бир-бирига нисбатан ўзаро масъулиятли бўлишига асосланган муносабатларни шакллантиради.

Миллий истиқлол мафкураси, шунингдек, дунёвийликка, диний бағрикенгликка (толерантлик), рационализмга асосланади. Ўзбекистонда 15 та диний конфессиялар мавжуд. Бундай шароитда нафақат диний ақидапарастликка, мутаассибликка мойил ғоялардан истиқлол мафкураси озод бўлиши, шунингдек, бирорта динга устуворлик бермаслиги мақсадга мувофиқ. Аксинча, у динлар ўртасида мулоқотни, умумий мақсад йўлида барча конфессиялар ватанпарварлик жабҳасида туришини, турли дин вакиллариининг ўзаро маҳдудлашишини эмас, балки ҳамкорлик қилишини, ўзаро дўстона муносабатлар ўрнатишини рағбатлантирмоғи зарур. Диний эътиқод ҳар кимнинг шахсий иши, мустақилликни мустаҳкамлаш, Ватан равнақи ва тинч-осойишталиги эса барча ўзбекистонликларнинг умумий иши, деган тамойил ижтимоий онгнинг ажралмас унсурига айланмоғи лозим.

Бу ижтимоий ҳаётни диний ақидалар, асотирлар, мистик қарашлар негизида эмас, балки замонавий позитив илм (табиатшунослик ва ижтимоий-гуманитар фанлар) негизида, тараққиётнинг объектив қонунларини ҳисобга олган ҳолда, оқилона (рационал) ташкил этишни билдиради. Турли диний мўъжизаларга, азиз авлиёларга ишониш кишига руҳий тасалли бериб, маънавий мадад бўлсада, иқтисодиётни уларга таяниб бошқариш амри маҳол. Лекин дунёвийлик ижтимоий ҳаётда диннинг ўрни ва ролини инкор қилишни билдирмайди. Гап бу ерда амалий

фаолиятда қайси тамойилларга таяниш лозимлиги устида кетяпти.

Давлат сиёсатининг, ижтимоий ҳаракатлар, сиёсий партиялар, меҳнат жамоалари фаолиятларининг иррационал бўлиши, яъни оқилоналикка зид келиши, ижтимоий ҳаётни издан чиқаради, инқирозга маҳкум этади. Тўғри, иррационализмдан тўлиқ қутулиш қийин. Чунки турли хил хатоларнинг, адашишларнинг, номаъқул қарорлар қабул қилишнинг нафақат субъектив, шунингдек, объектив сабаблари ҳам бор. Объектив сабабларни бизнинг билимларимиз ва тажрибаларимизнинг муайян давр ва шарт-шароит билан чегараланганлигидан излаш керак. Инсоннинг маънавий-руҳий ҳаётида иррационализм маълум роль ўйнайди. Аммо, амалий фаолиятда, онгли танлаш жараёнида, ижтимоий фикрда, дунёқарашда иррационализм рационализмдан устунлик қилса, жамият таназзулга юз тутади. Шу боис миллий истиқлол мафкурасининг ўзи ҳам рационализмга таяниши ва жамият аъзоларида ҳам рационалистик дунёқарашни шакллантиришга хизмат қилиши лозим.

Миллий истиқлол мафкурасининг асосий вазифаларидан бири баркамол авлодни, комил инсонни тарбиялашдир. Комил инсоннинг дунёқарашини соғлом, самарали рационализмга таянади, зинҳор жонсиз андозалар йиғиндисини бўлган формал рационализмга, қотиб қолган, мутлақ ҳақиқатга даъво қиладиган догматизмга эмас. Формал рационализм аслида догматизмнинг муайян кўринишларидан биридир. Самарали рационалистик дунёқараш учун тафаккур эркинлиги, шахснинг ўз фаолиятига ва умуман мавжуд ҳолатга танқидий, ижодий, айна пайтда ижтимоий масъуллик нуқтаи назаридан ёндашиш хос.

Миллий истиқлол мафкураси мана шундай дунёқараш шаклланишига кўмаклашади. Мазкур вазифани адо этишда унинг инсонпарварлик моҳияти намоён бўлади. Шахс камолотига, жамият тараққиётига хизмат қилишдан, буни ўзининг олий мақсади деб билишдан бир зумга-да чекланмаслик миллий истиқлол мафкурасининг муттасил ривожланиб, ижодий бойиб боришини тақозо этади.

Инсонпарварлик, тараққийпарварлик, шундай қилиб, миллий истиқлол мафкурасининг ҳам мазмуни, арконий устунлари, таянчлари бўлса ҳам ижтимоий омоли, мўлжалдир. У алоҳида шахсларни ва бутун жамиятни эзгуликка, эркинликка, ижодга ва тараққиётга рағбатлантиради.

Миллий истиқлол ғоясини тўғри белгилаш, яъни олий омоллар ва истиқболли мақсадларни тўғри танлаш ниҳоятда катта аҳамиятга эга. Бу омоллар ва мақсадлар халқнинг туб манфаатларига ва айни пайтда умуминсоний қадриятларга, тарихий тараққиёт заруратига қанчалик мос келса, миллий маҳдудликдан, миллатчиликдан ёки миллий номукамалликдан, нигилизмдан холи бўлса, миллий ирода ҳам шунчалик тўғри йўналиш ва самарадорлик касб этади.

Ҳавойи, сароб, нореал омоллар, мақсадлар танланса, халқ боши берк кўчага кириб қолади. Унинг орзу-умидлари пучга чиқади, сарфлаган куч-ғайрати бекор кетади. Натижада унда ижтимоий бифарқлик кучаяди, маънавий-тарбиявий тадбирлар кутилган натижани бермайди. Унинг эътиқодига ва иродасига путур етади.

Миллий истиқлол мафкураси қурилаётган жамият, сиёсий ва иқтисодий тузум, маънавий ҳаёт, вояга етаётган янги авлод, янги шахс қандай бўлиши лозимлигини асослайди. Яъни истиқлол ғояси мужассам ифодалаган олий мақсаднинг шакл ва мазмунини батафсил ёритади, таҳлил ва талқин қилади, тушунтиради. Уни ҳаётнинг ҳар бир йўналиши бўйича жорий ва истиқболдаги вазифалар билан — жамиятни тубдан янгилаш, ислоҳ қилиш, маънавий юксалтириш вазифалари билан боғлайди. Ғояни мафкуранинг қалби, рўҳи, ўзаги десак, мафкурани бу рўҳнинг, қалбнинг мураккаб тузилмадан иборат, ўсувчан, ўзгарувчан ва айни пайтда барқарор вужуди дейиш мумкин.

Миллий истиқлол мафкураси, моҳиятига кўра, тушунчалар, баҳолар, меъёрлар, қарашлар, концепциялар, таълимотлар, ижтимоий мўлжаллар, идеаллар тизимидир. У воқеликка, ҳаётга муносабатига кўра дунёвий мазмундаги мафкурадир. Давлатимиз бошлиғи таъкидлаганидек, «дунёвийлик, айрим ақидапарастлар даъволаридан фарқли ўлароқ, асло даҳрийлик эмас»¹.

Миллий истиқлол мафкураси тизимида икки даража ажралиб туради — назарий концепция ва маънавий-тарбиявий, тарғибий-ташвиқий амалиёт. Мафкуранинг амалий томони — бу белгиланган мақсадга эришишга қаратилган маънавий-маърифий, тарғибий-тарбиявий ишларнинг услубиёти, ғоявий-мафкуравий воситалари — кундалик шиорлари, даъватлари, чақириқлари, аниқ дастурла-

¹ *Ислом Каримов. Ўша асар, 26-б.*

ри, тадбирлар мажмуаси, маънавий-мафкуравий муносабатларни бошқариш, ижтимоий-ахлоқий ва сиёсий муҳитни тартибга солиш, унга таъсир кўрсатиш ва ҳ. к. Мафкуравий амалиёт жуда ранг-баранг ҳодиса. Унга кўча-кўйларни безашдан, шиорлар илишдан тортиб, то оммавий ахборот воситаларидаги кундалик ташвиқот ахборотигача киради. Биз мафкуравий амалиёт ҳақида тўхталиб ўтирмаймиз.

Миллий истиқлол мафкурасининг яхлит концепциясини яратишга умумназарий ва методологик масалаларни ҳал қилиш билан бир қаторда ижтимоий ҳаётнинг ҳар бир соҳаси — давлат қурилиши ва демократия, иқтисодиёт, турмуш тарзи, маданий мерос ва миллий маънавият, жамият ижтимоий-табақавий тузилмасини такомиллаштириш ва кадрлар тайёрлаш, халқаро ҳамжамиятда тенг ҳуқуқли субъект бўлиш ва бошқа соҳалар бўйича истиқболли вазифалар аниқланиб, уларни омма онгига етказиш, бу вазифаларни бажаришга аҳрлини сафарбар этиш заруратидан келиб чиқиб ёндашиш керак. Шундай қилиб, миллий истиқлол мафкурасининг яхлит концепцияси таркибига нисбатан алоҳидалашган хусусий концепциялар ҳам киради.

Яхлит концепциянинг ўзи икки қисмдан иборат бўлади. Биринчи қисми — соф назария. У қурилажак жамиятнинг ва тарбияланажак шахснинг мазмун-моҳиятини баён қилади, назарий жиҳатдан уларга эришиш йўлларини асослайди, кишилиқ жамиятининг, инсон онгининг умумтаракқиёт қонунларини, ҳозирги даврнинг курравий (глобал) ва минтақавий муаммолари, мазкур мамлакатнинг геосиёсий аҳволи ва ички салоҳияти ва хусусиятлари (локал муаммолар) билан боғлайди.

Концепциянинг иккинчи қисмида ижтимоий ҳаётнинг ҳар бир тармоғи, йўналиши бўйича хусусий назариялар, истиқболли ва жорий вазифалар, уларга эришишнинг маънавий-маърифий, тарбиявий воситалари ва методика масалалари акс этади. Яъни концептуал, умумназарий масалалар ҳар бир соҳа хусусиятларини ҳисобга олиб конкретлаштирилади, аниқ, ойдин илмий-услубий кўринишга, вазифалар ва ечимлар тизимига айланади. Хусусий назария ва концепцияларда акс этган методика маънавий-маърифий, тарбиявий ишларни аҳолининг турли қатламлари ўртасида қандай ташкил этиш, дидактик материални танлашдан то қайси воситалардан фойдаланишгача муаммоларни қамраб олади.

Иккинчи қисм миллий истиқлол мафкураси концепциясининг асосий биносини, жонли мазмунини ташкил этади. Усиз илмийлик касб этган мафкура тизими вужудга келмайди. Чунки илмий тизим шаклланиши учун халқ до-нишмандлиги камлик қилади, назарий тадқиқод, умум-лаштириш, системалаштириш зарур. Масалан, халқнинг энг теран, фалсафий ва ахлоқий қарашлари, хулосалари, баҳолари, меъёрлари, оморлари, ижтимоий мўлжаллари мақолларда акс этган. Аммо бир неча жилдлик мақоллар тўпламини нашр этган билан, миллий фалсафа, этика ва маънавият асослари фанлари пайдо бўлиб қолмайди.

Буни таъкидлаётганимизнинг асосий сабаби — айрим зиёлилар ва олимлар орасида алоҳида миллий истиқлол мафкураси тизимини яратиш шартмикан, ахир юксак ри-вожланган давлатларда бундай амалиёт йўқ-ку, таълим-тарбия, маънавий баркамол авлодни шакллантиришда ота-боболаримизнинг илғор ахлоқий, ҳуқуқий, ижтимоий, иқтисодий меъёрларидан, жаҳондаги тараққийпарвар ғоялардан фойдалансак бўлмайдами, деган фикрлар йўқ эмас.

Миллий истиқлол мафкурасининг илмий, илмий-ус-лубий асосларини, илмий-дидактик мазмунини фалсафа, тарих, маданият назарияси ва бошқа ижтимоий ва гума-нитар фанлар ташкил этади. Фан далилларига яхши суян-маган мафкура моҳиятан ноилмий, эклектик, мазмунан қашшоқ ва кемтик, мутаассиблик (фанатизм) унсурлари-га, ички зиддиятларга бой бўлади. Табиийки, бундай маф-куранинг имкониятлари, ижобий, яратувчилик салоҳияти ўта пастдир. У бутун миллатни, байроқ каби бирлаштира олмайди.

Ўзбекистоннинг миллий истиқлол мафкураси илм-фан асосида яратилиши зарур. Шундагина у олдига қўйилган тарихий вазифаларни самарали бажаради. Ушбу муносабат билан маданият тарихи ва назарияси, диншунослик, «Маъ-навият асослари» каби предметларни илмий жиҳатдан ҳар томонлама чуқурлаштириш, янги тадқиқотлар, хулосалар, илмий таҳлиллар билан бойитиш, халқимиз, миллий ма-даниятимиз, маънавиятимиз босиб ўтган йўлни, жаҳон халқлари тажрибасини имкон даражасида яна бир бор на-зарий таҳлил этиш долзарблик касб этмоқда. Чунки биз барпо этаётган янги жамиятнинг маънавиятини, шахслар-аро муносабатларни, янги инсонни қандай бўлиши, қан-

дай шаклланиши мумкинлигини шундагина аниқроқ тасаввур этамиз.

Миллий истиқлол мафкурасининг асосий, арконий назарий тамойиллари ва мақсадларини Президентимиз изчиллик билан ривожлантириб, чуқурлаштириб, аниқлаштириб келмоқдалар.

Уларга таяниб биз демократик, ҳуқуқий давлат, фуқаровий жамият қуришни, кўпмулкчиликка асосланган бозор муносабатларини, меҳнатга янгича муносабатни, янгича иқтисодий тафаккурни шакллантиришни, маънавий баркамол авлодни тарбиялашни мақсад қилиб қўйдик. Энди бу мақсадга эришиш йўллари, усуллари, воситаларини батафсил илмий асослайдиган, мавжуд ва ҳали учраши эҳтимолдан холи бўлмаган муаммоларни ечишга ёрдам берадиган илмий тавсиялар, назарий концепциялар ишлаб чиқилиши, чуқурлаштирилиши, кенгайтирилиши лозимлигини Ислом Каримов жамиятшунос олимлар, ижтимоий фанлар вакиллари олдига қўйди. Булар орасида фалсафа, Ўзбекистон тарихи ва бошқа ижтимоий-гуманитар фанлар бўйича янги дарсликлар, ўқув қўлланмалари, монографиялар ва рисоалар яратиш вазифаси ҳам бор.

Миллий истиқлол ғояси ва мафкурасининг тарихий, маданий-маънавий илдизлари мавжуд. Энг қадим замонлардаёқ, уруғ-жамоалар қабилаларга уюшиб, кишиларнинг нисбатан йирик тарихий бирликлари вужудга кела бошлагач, улар ўзларининг умумий манфаатларини ҳам аста-секин англай бошлаганлар. Яйловлар ва деҳқончиликка қулай ерлар учун кураш, ташқи душмандан биргаликда сақланиш, ички ва ташқи алоқаларни ривожлантириш ва ш. к. манфаатлар асотирлар, ривоятлар, қаҳрамонлик дostonларида, халқ оғзаки ижодининг бошқа жанрларида акс этган. Айниқса, қабилалардан элатлар даражасига кўтарилиш жараёнида халқ оғзаки ва ёзма ижодида, ёзув кашф этилгач, турли битикларда миллий эрк, эл ва Юрт ҳимояси учун ташқи хавф олдида бирлашиш, Ватанга жонини ҳам аямай хизмат қилиш ғоялари яққол кўзга ташланади.

Гўрўғли туркумига кирувчи дostonларда биз аждодларимизнинг араб истилосига қарши курашга бирлашишга даъвати, ватанпарварлик ғояси акс этганини кўрамиз. Ундан ҳам аввал Широқ ва Тўмарис ҳақидаги афсоналарда босқинчиларга қарши курашда ота-боболаримиз ватанпар-

варлик ғоясини куйлаганини кўрамиз. Худди шундай Ал-помиш достонини олсак, олий омол — ватанпарварлик ғояси — тарихан авлоддан-авлодга ўтиб, маънавиятдаги воририйликни таъминлаб келганининг гувоҳи бўламиз. Тўғри, у пайтда бугунги тушунчадаги кишиларнинг тарихий бирлиги шаклланмаган эди. Аммо мазкур ғояни бугунги миллий истиқлол ғояси ва мафкурасининг тарихий илдизлари деб ҳисоблаш мумкин ва жоиз.

Бу қадимги турк битикларида, хусусан, ўрхун ёзувларида, «турк-будун»ни бирлашишга чақирган тош ёзувларга ҳам тааллуқли.

Форобий, Беруний, Аҳмад Югнакий, Юсуф Хос Ҳожиб, Маҳмуд Кошғарий ижодида миллий жипслик, бирлик, ажодлар меросини, маънавиятини асраш, ривожлантириш, фозилликка, саодатли турмушга эришиш масалалари ўзига хос тарзда қўйилган ва ҳал этилган. Умум-тараққиёт улар ижодида юксак имон-эътиқод, ахлоқийлик, ҳалоллик, илмга қаттиқ таяниш ва меҳнатсеварлик, ўзаро ёрдам билан узвий боғлиқ ҳолда қаралган. Тараққиётни, саодатли турмушни, улар назарида, ислом доирасида тушунилган умуминсонийликка содиқлик, ижтимоий ҳаётни илғор умуминсоний тамойилларга монанд ташкил этиш таъминлайди.

Ўрта асрлар мутафаккирларининг фалсафий, ахлоқий, бадиий асарларида олға сурилган «маърифатли подшоҳ» ғоясига ҳам миллий мафкура унсурлари ривожланишининг муайян тарихий босқичи деб қараш лозим. Амир Темурнинг «Куч — адолатда» шиорига эса ўз даврининг миллий ғояси сифатида қарасак, хато бўлмайди. Мазкур ғоя теварагида Амир Темур давлатининг мафкураси ва ҳуқуқ-тартибот тизими шаклланган. Мавжуд ғоя бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. У умуминсоний ҳуқуқий ва ахлоқий меъёр даражасига кўтарилган.

Алишер Навоийнинг ижодида, хусусан, «Муҳокаматул луғатайн» асарида миллий ўзликни англашнинг, миллий ғурурнинг янги босқичга кўтарилганининг гувоҳи бўламиз. Аммо, афсуски, Марказий Осиёда анъанавий жамият қарор топиши жараёнида миллий ғоя, миллий мафкура охиригача шаклланмай қолди ва оқибатда эса жамият таназзулга, инқирозга учради. Айниқса ички сепаратизм кучайиб, Туркистоннинг уч давлатга бўлиниб кетиши, миллий тарқоқлик ва маҳаллийчиликнинг илдиз отиши бу инқироз-

ни бир неча асрга чўзилиб кетишига, мустамлакачилик асоратига тушишга, миллий мустақилликнинг қўлдан бой берилишига олиб келди. Бу миллий манфаатларни, ўзликни англаш етишмаслигининг, ягона мақсад ва унга эришишга қаратилган миллий ирода заифлигининг натижасидир.

Лекин халқимизда миллий жипслик, ўз умуммиллий манфаатларини охиригача англаш етишмаса-да, эрксеварлик, миллий маданиятига, динига, тилига муҳаббат кучли эди. У мустамлакачилик билан чиқиша олмади. Ўз озодлиги учун курашди. Курбонлар берди. Кўзи очила бошлади. Шу боис мустамлакачилик шароитида миллий истиқлол мафкураси унсурларининг пайдо бўлишини кузатамиз. Дастлаб миллатнинг илғор намояндалари моддий ва маънавий бойликларни, осори атиқаларни, ёдгорликларни талон-торож қилишдан сақлаш, тил, маданият ва динни ҳимоя қилиш заруратини англадилар. Буни аста-секин кенг омма ўртасида тарғиб этдилар. Улар орасида жадид маърифатчилиги ривожланди.

Миллий озодлик кураши ва жадид маърифатчилари фаолиятини миллий истиқлол ғояси ва мафкураси туғилишининг ижтимоий-сиёсий ва маънавий-маърифий негизи деб баҳоламоқ керак. Жадидлар фаолияти, таъқибларга қарамасдан, октябр тўнтаришидан кейин ҳам 30-йилларгача давом этди.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, миллий истиқлол ғояси, мафкураси келажак тараққиёт заруратини ҳисобга олган ҳолда қайта тикланди. Бу жараёнда Президент Ислон Каримовнинг асарлари ва фаолияти ниҳоятда катта роль ўйнади, десак адолатли бўлади. Юртбошимиз Ўзбекистон халқларининг миллий истиқлол ғояси ва мафкурасида тарихийлик ва замонавийлик, миллийлик ва байналмилаллик, умуминсонийлик узвий боғланиб кетганлигини, уларнинг моҳиятини, мазмунини ҳар томонлама очиб берди.

Давлатимиз раҳбари асарларидан келиб чиқиб, маънавиятнинг, хусусан, унинг таркибий қисмларидан бири — миллий истиқлол мафкурасининг ижтимоий вазифалари қуйидагилардан иборат, деб ҳудоса қилиш мумкин:

— билим бериш, дунёқарашни бойитиш; эркин тафаккурни (тафаккур эркинлигини) шакллантириш;

— миллатнинг олий мақсадларига, туб манфаатларига элтувчи миллий тараққиёт моделини асослаш, ижтимоий ҳаётнинг ҳар бир соҳаси бўйича ғоялар, баҳолар, омоллар (идеаллар) тизimini шакллантириш, бўлажак жамиятни, унинг иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий тузумини, ўша жамиятда шахс, инсон қандай бўлишини мантиқий, назарий жиҳатдан асослаш;

— ижтимоий ҳодисаларга, муносабатларга баҳо бериш, ижтимоий фикрни жалб қилиш орқали, уларни рағбатлантириш ёки чеклаш, яъни регулятив вазифа;

— тарбиявий вазифа: миллий ўзлиқни англашиш ва инсон шахсини шакллантириш; ахлоқий, ҳуқуқий ва эстетик меъёрларни (инсонпарварлик, ватанпарварлик, эзгулик, ҳалоллик, адолатпарварлик, қонунга итоатгўйлик, гўзалликка интилиш, ёвузлик ва пасткашликка мурасасизлик ва ҳ. к.), бошқа миллий ва умуминсоний қадриятларни тарғиб этиш, кенг омма онгига етказиш; аҳолида миллий ғурурни Ватан тарихи ва маданий мерос ёрдамида тарбиялаш, миллий номукамаллик туйғусидан халос этиш;

— инкор қилиш психологиясидан яратувчилик психологиясига ўтишда жамият аъзоларига кўмаклашиш;

— ташкилотчилик вазифаси: аҳолини маълум мақсадлар, йирик ижтимоий вазифаларни бажаришга сафарбар этиш, уюштириш;

— миллий консолидация (жипслик)ни таъминлаш, миллатнинг иқтисодий, сиёсий, маданий манфаатларини ифодалаш ва ҳимоя қилиш.

Таъкидлаш жоизки, қайд этилган вазифаларни миллий истиқлол мафкураси фалсафа, этика, эстетика, иқтисодиёт, сиёсатшунослик, социология, ҳуқуқшунослик, тарих, маданият назарияси, психология, педагогика ва бошқа фанлар ёрдамида, уларга таянган ҳолда амалга оширади. Зеро, у фақат тарғибий-ташвиқий чақириқлардан, қайдлар ва сўзлардангина иборат бўлмай ўзининг илмий-дидактик асосларига, хусусий илмий концепцияларига эга. Бу борада республикамиз мактаблари, ўртамахсус ва олий ўқув юртларида ўқитила бошлаган «Маънавият асослари» предмети ҳам катта аҳамият касб этиши шубҳасиз.

Мазкур предмет ёшларга янги билим бериш билан бирга уларнинг дунёқараши илмий бўлиб шаклланишига ҳам бошқа фанлар қаторида ўз ҳиссасини қўшади.

Ёшлар қарашларида (нафақат ёшлар, балки катталарда ҳам) айнан маънавият билан боғлиқ масалаларда чалкаш-ликлар, зиддиятлар кўп.

Дунёқараш масаласи ўтмишга муносабат ўзгариши, қизиқ-қиш ўсиши туфайли ниҳоятда долзарб бўлмоқда. Чунки диний мистикага нотанқидий ёндашиш кучаймоқда. Ахлоқий қадриятларни тиклашга уриниш жараёнида нафс, ҳирсни тийиш, сабр-қаноатли бўлиш ва бошқа масалалар баъзи ҳолларда бир томонлама талқин қилинмоқда. Айримларда ўтмиш ахлоқини идеаллаштиришга уриниш ҳам йўқ эмас. Бундай ҳолда биз яна тарихдан сабоқ чиқара олмаймиз, яна халқимизнинг салмоқли қисми, саводли, билимли бўлса-да, турли мистик хурофотнинг, замонавий диний бидъатнинг тутқуни бўлиб қолади. Маънавий мафкуравий хатарларни кўзга илмаслик катта хавфдир.

Оламга оқилона (рационал) муносабатда бўлиш, умуман рационал фикр юритиш, ишлаб чиқаришни, иқтисодиётни, турмуш тарзини ҳавоий орзулар, ғайритабиий ва парapsихологик мўъжизага ишониш асосида эмас, балки ақлга мувофиқ, ҳаётий тажриба асосида ташкил этишга ижтимоий тараққиётда, илм-фан, техника ва технологияда эртанги кунда эришадиган ютуқларимизга бевосита боғлиқ.

Рационализм энг аввало тафаккур тарзидир. У ақл асосида, ақлга мувофиқ фикр юритишга, турли ақл бовар қилмайдиган мўъжизаларга, сир-асрорларга, ақл доирасидан ташқари ёки унга сиғмайдиган ғайришуурий, ғайримантиқий ҳодисаларга, даъволарга танқидий қарашга, уларга кўр-кўрона ишонмасликка таянади. Илмий-рационалистик дунёқараш шаклланиши учун фақат табиий фанларни ўқитиш етарли эмас. Инсоннинг ижодий ва руҳий дунёси билан боғлиқ масалаларда турли иррационалистик, мистик, теософик ва ҳ. к. бирёқлама қарашларга чалғиб кетмаслик учун илмий жиҳатдан пухта ишланган гуманитар фанлардан ҳам хабардор бўлиш лозим.

Миллий истиқлол мафкурасига дахлдор фанларнинг, айниқса, «Маънавият асослари» каби янги предметларнинг дидактик мазмуни рационализмга асосланиши ва танқидий руҳга эга бўлиши лозим. Акс ҳолда улар илмий дунёқараш шаклланишига етарлича таъсир кўрсата олмайди. Халқимизнинг саводхонлиги, билим даражаси ва маданий савияси, ижодкорлик, бунёдкорлик салоҳияти жаҳоннинг мутараққий мамлакатлари халқлариники билан кўп жи-

ҳатдан таққосланиши мумкин. Лекин биз қўлга киритилган ютуқларни, салоҳиятни пасайтириб юбормаслигимиз, аксинча, янада ривожлантиришимиз шарт.

Табиийки, мустақиллик шарофати билан аввалги қадриятлар қайта баҳоланмоқда. Мана шу жараёнда жуда эҳтиёткор иш тутиш лозим. Чунки дунёқараш, эътиқод масаласи — жуда нозик масала. Биз авлодларнинг табиий алмашуви жараёнида ёшлар онгига мафкуравий мутаассиблик унсурлари, иррационалистик қарашлар, хурофот иллатлари, консерватив, қолоқ анъанавийлик меъёрлари, тамойиллари илашиб, кириб қолиши хавфининг олдини олишимиз зарур. Президент Ислом Каримов тўғри уқтирганидек, мутаассибликдаги «ўзининг шак-шубҳасиз ҳақлигига, ҳақиқатни фақат ўзи билишига ишонч ҳисси сўнгги чораларга — зўравонлик ҳаракатларига мойиллиги билан ажралиб турадиган диний экстремизмнинг пайдо бўлишига замин яратади»¹. Баъзи бир диний экстремистик ғояларнинг айрим ёшларга таъсири эътиқод масаласига беписанд қараш мумкин эмаслигини кўрсатади. Шунинг учун ёш авлодда рационалистик дунёқарашни шакллантириш миллий истиқлол мафкураси концепциясида ва ижтимоий-гуманитар фанларда устувор йўналишлардан бирини эгаллаши мақсадга мувофиқдир. Бу эса, бир томондан, анъанавий ўқитилиб келинаётган предметлар — фалсафа, этика, эстетика ва ш. к.нинг дидактик мазмунини такомиллаштиришни, иккинчи томондан эса, «Маънавият асослари» каби янги курсларни ҳақиқий барқарор, тугаллаган ўқув предмети даражасига кўтаришни талаб қилади.

«МАЪНАВИЯТ АСОСЛАРИ» ФАНИ, УНИНГ ПРЕДМЕТИ, ИЖТИМОЙ-ГУМАНИТАР ФАНЛАР ТИЗИМИДАГИ ЎРНИ

Ўзбекистон миллий мустақилликка эришгач, халқимиз олдида жуда муҳим ҳаётий муаммолар ва вазифалар пайдо бўлди. Уларни шартли равишда икки гуруҳга ва ҳар гуруҳни ўз навбатида бир неча йўналишларга бўлиш мумкин. Бу икки гуруҳ вазифалари ўзаро чамбарчас боғлиқ. Жамият уйғун ривожланиши учун уларнинг ҳар иккисига бирдай катта эътибор бериш лозим.

¹ *Ислом Каримов. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т., «Ўзбекистон», 1998 й., 443-б.*

Биринчи гуруҳга — моддий-иқтисодий яратувчилик муаммолари ва вазифалари, иқтисодий ислоҳотлар кирди. Булар қуйидагилардан ташкил топади: мулкчиликнинг нодавлат ва хусусий шаклларини, кўп укладли иқтисодиётни ва бозор муносабатларини қарор топтириш, ривожлантириш; халқ хўжалигида таркибий ўзгаришлар қилиш; бунинг учун нафақат янги корхоналар, шунингдек, ишлаб чиқаришнинг илгари бўлмаган тармоқларини барпо этиш; мустақил миллий пул-кредит тизимини вужудга келтириш, оқибатда унинг тўлиқ ички ва ташқи конвертациясини (жаҳон пулларига эркин алмашинувини) таъминлаш; бозор инфратузилмасини — валюта, фонд, савдо биржалари, консальтинг, лизинг, траст, суғурта компаниялари ва фирмалари, маркетинг ва реклама-ахборот хизматларини, турли брокерлик, дилерлик идораларини вужудга келтириш.

Юқорида, саналган вазифалар ташкилий ишлардир. Улар жуда муҳим аҳамиятга эга, зеро асосий мақсадга эришиш учун хизмат қиладиган ташкилий ва моддий воситалардир. Асосий мақсад эса — бу ўз-ўзини тартибга соладиган, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётидир.

Мазкур биринчи гуруҳга оид муаммоларни ва вазифаларни ечиш учун жуда кўп ишлар қилинди. Энг аввало мулкни давлат тасарруфидан чиқариш, уни жамият аъзолари ўртасида қайта тақсимлаш, яъни хусусийлаштиришни амалга оширишнинг илк қадамидаёқ жамият ахлоқ ва ҳуқуқ муаммосига дуч келади: қандай қилиб мулкни адолатли ва тўғри, қонуний тақсимлаш мумкин? Жамоа мулкни ёхуд ҳиссадорлик жамиятига айлантирилган корхонада ички мулкий муносабатлар, мулкий улуши камроқ кишиларнинг мулкий улуши кўпроқ кишилар билан корхонани бошқариш, олинган даромад ва фойдани тақсимлашда ўзаро муносабатларини қандай уйғунлаштириш лозим?

Корхона эгаси ва унда ёлланиб ишлаётган ходимлар ўртасидаги муносабатлар ижтимоий ҳамкорлик, бир-бирини қўллаб-қувватлаш асосида қурилганми ёки ўзаро адоват, эксплуатация асосидами? Бозор иқтисодиётига инсонпарварлик, эзгулик хайрихоҳлик қай даражада хос? Инсон қай даражада фойда олиш, бойлик яратиш воситасигина эмас, балки бутун жамиятнинг, жумладан, иқтисодиётнинг ҳам мақсади. Инсон иқтисодий ислоҳотлар ва

бозор учунми ёки иқтисодий ислоҳотлар, бозор инсон учунми?

Маълумки, бозор иқтисодиёти мулкнинг турли шакллари ва ҳатто турдош корхоналар ўртасида рақобатга, ҳар бир хўжалик юритувчининг фойда олишга интилишига таянади. Рақобат ва фойда олишга интилиш бозорнинг ҳаракатлантирувчи кучидир.

Бундай интилишлар жамиятдаги ахлоқий ва ҳуқуқий меъёрлар — адолат, инсоф, савоб, увол, ҳалол, ҳаром, қонуний, ноқонуний каби тушунчалардан келиб чиқиб одамлар томонидан баҳоланади. Ҳар бир тадбиркорга, сармоядорга, мутахассисга, фермерга, тижоратчига бериладиган баҳо одамларнинг уларга нисбатан муносабатини ифодалайди.

Фойда кетидан қувиб, тадбиркор табиатга зарар етказмаяптими, экологик талабларни бузмаяптими? Худди шундай, озик-овқат маҳсулотлари ва истеъмол буюмларининг сифати, рекламалар билдираётган ахборот қанчалик ҳақиқатга тўғри, яъни таклиф қилинаётган буюм, технология (асбоб-ускуна) ҳақиқатан сифатлими, деган саволлар туғилади.

Кўриниб турибдики, мустақил мамлакатимизда ўтказилаётган иқтисодий ислоҳотларнинг, моддий-яратувчилик фаолиятининг қайси йўналишини, қайси тадбирини олмайлик, улар бир томони билан бевосита ёки билвосита, албатта, маънавиятга бориб тақалади.

Иккинчи гуруҳга — ижтимоий-маънавий, шу жумладан, сиёсий тикланиш ва ривожланиш муаммолари, вазифалари киради:

— халқнинг онгини, дунёқарашини миллий ғояга содиқлик, ватанпарварлик, миллий ғурур руҳида ўзгартириш, бойитиш, уни миллий номукамаллик ва миллий маҳдудликдан халос этиш; унда миллий қадриятларни умуминсоний қадриятлар билан бойитишга ички интилишни тарбиялаш;

— миллий давлатчиликни мустаҳкамлаш, миллий манфаатларни тўғри англайдиган ва уларга хизмат қиладиган ватанпарвар катта-кичик мансабдорларни, амалдорларни тарбиялаш;

— миллий маданий-маънавий мероснинг унут бўлган, халқдан турли сабабларга қўра яширилган қисмини, жумладан, диний мерос дурдоналарини тиклаш; улардан халқ-

ни баҳраманд этиш; она тили мавқеини янада баланд кўтариш; эътиқод эркинлигини таъминлаш;

— мустақиллик талаблари асосида халқ таълими, маданият, соғлиқни сақлаш, илм-фан, оммавий ахборот воситалари, спорт ва бошқа ижтимоий соҳаларда ислоҳ ўтказиш ва ҳ. к.

— энг асосийси — янги инсонни, эркин фикрловчи, дунёқараши кенг, зиёга, илм-фанга, гўзалликка, ижтимоий тараққиётга ва шахсий камолотга интилувчан, айна пайтда ўзини жамият олдида ҳам, ўз шахси олдида ҳам масъул деб ҳисоблайдиган кишини тарбиялаш.

Мазкур масалалар ниҳоятда мураккаб масалалардир. Масалан, миллий қадриятларни тиклаш иштиёқида миллий маҳдудликка юз тутишимиз, мафкуравий мутаассибликнинг ҳеч бир шакли домига, зиғирча бўлсин, илиниб қолишимиз мутлақо мумкин эмас.

Иккинчи гуруҳга оид йўналишлар, вазифалар бевосита маънавиятнинг ё назарий, ё амалий (тарбиявий ва ташкилотчилик) жиҳатлари билан боғлиқ.

Шу боис маънавиятни ривожлантириш иқтисодий билан бир қаторда Ўзбекистонда янги жамият қуришнинг устувор йўналишидир. Ислоҳ Каримовнинг деярли барча асарларида маънавият, миллий ғоя, миллий мафкура масалалари жамиятни иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, маданий ҳаётни ислоҳ этишнинг муҳим шарти, ҳаракатлантирувчи омили сифатида кун тартибига қўйилган. Давлатимиз бошлиғининг асарларида шундай арконий тамойиллар, ғоялар ва хулосалар олға сурилганки, улар маънавият масалаларини, кенгроқ олсак, умуман Ўзбекистонда янги жамият қурилишини ўрганувчилар ва тадқиқ этувчилар учун илмий-методологик асос, амалий кўрсатма ва мўлжал бўлиб хизмат қилади.

Иқтисодий масалаларни муваффақиятли ҳал қилиш учун жамият аъзоларида янгича иқтисодий тафаккурни тарбиялаш лозим. Бозор муносабатлари ва жамият аъзоларининг ижтимоий табақаланиши улар ўртасида ўзаро бегоналашиш ва синфий адоватни эмас, балки ижтимоий шерикчиликни вужудга келтириши учун инсонпарварлик, ҳалоллик, ҳамкорлик, инсоф, адолат меъёрлари, қонун устуворлиги тамойили ҳаётимизнинг омолига (идеалига) ва хулқ-атворимизнинг, фаолиятимизнинг амалий йўналтирувчи мўлжалига айланмоғи зарур.

Замонавий технологияга асосланган ишлаб чиқариш, илмий-техника тараққиётининг ютуқларини турмушга жорий қилиш, турмуш тарзимизни ҳозирги замон тамаддунига мослаштириш халқимизни миллий қиёфадан, маданиятининг ўзига хослигидан жудо қилмаслиги керак. Юқорида эътироф этилган ва бошқа кўпчилик муаммолар биздан миллий маънавиятга эътиборни кучайтиришни талаб қилади.

Маънавиятнинг миллий мустақилликни мустаҳкамлашдаги, янги эркин, ҳуқуқий ва фуқаровий жамият қуришдаги аҳамияти шунчалик буюк ва бебаҳоки, маънавият масалаларини алоҳида илм сифатида ўрганиш, уни ёш авлодга ўқитиш ҳаётий зарурат касб этмоқда. Шу боис, табиийки, мустақил Ўзбекистон мактабларида, ўрта махсус ва олий ўқув юртларида «Маънавият асослари» предмети ўрганилмоқда.

Маънавият тушунчаси жуда кенг қамровли ва мураккабдир. Маънавиятга ижтимоий онг, дунёқараш, эътиқод, дин, диний амалиёт, миллий ғоя, миллий мафкура ҳам, инсоннинг хушфеъли, одоби, фазилатлари ҳам, ижодий изланишлари ва бу борада эришган ютуқлари ҳам, жамиятнинг асрлар оша келаётган осори атиқалари ва маданий мероси, урф-одатлари ҳам, замондошларимизнинг келажак ҳақидаги тасаввурлари-ю, ижодий маънодаги орзу-ҳаваслари ва режалари ҳам киради.

Маънавият инсоннинг, умуман кишилик жамиятининг мазмун-моҳиятини ташкил этувчи узвий белгиси, хоссасидир.

Таъкидлаш жоизки, маънавий ҳодисотларнинг ҳар бири муайян қадриятларнинг мураккаб тизимидан ташкил топган. Табиийки, маънавиятга мансуб ҳар бир ҳодисотнинг салмоғи, истиқлолга хизмат қила олиш имкониятлари, ижтимоий тараққиёт борасидаги аҳамияти турличадир.

Миллийликнинг ўзи турғун бир нарса бўлмагани каби, миллий қадриятлар ҳам қотиб қолган ҳодиса эмас. Бинобарин, улар ҳам тарихан ривожланиб, янгиланиб боради. Шу боисдан истиқлол маънавиятни ривожлантириш масаласига, айниқса маданий меросга, бир томондан, ниҳоятда эҳтиёткорлик билан ёндошиб, авайлаб-асрашни тақозо этса, иккинчи томондан, уларга танқидий ёндошишини ҳам талаб қилади. Зеро, истиқлолимиз ўтмишга эмас, келажакка қаратилгандир. Бизнинг ихтиёрий ёки

гайриихтиёрий тарзда ўтмишга кўмилиб қолишимиз, маънавият борасида ўзимизга хос миллий тараққиёт йўлини топаман деб, миллий маҳдудлик сари ёхуд ўзаро беҳуда тортишувлар, тарафкашлик, миллий беқарорлик томон оғиб кетишимиз, бугунги умумбашарий тараққиётнинг оқимидан четга сурилиб қолишимиз, шубҳасизки, кечирилмас ҳол бўлур эди.

Хуллас, маънавиятга, маданий-маънавий меросга, жумладан, динга ва диний меросга тўғри муносабатда бўлиш истиқлол, бугунги тараққиёт олдимизга қўяётган долзарб муаммолардан биридир.

Собиқ тузум аста-секин «умумсовет маданияти» деб ном олган, лекин аслида пролетарлашган рус маданиятига ассимиляция бўла бошлаган эди. Фақат истиқлол ўзбек маданиятини ассимиляция бўлиш хавфидан халос этди. Энди, мустақиллик даврида маданиятимизнинг миллийлик хусусиятлари, белгилари кучаймоқда. Айни пайтда у умуминсоний қадриятларни ўзлаштириш ҳисобига бойитмоқда.

Асрий қадриятлар тикланмоқда. Маданиятимиз ўзининг табиий-тарихий, миллий, диний ва фалсафий негизларига, булоқларига қайтмоқда. Айниқса, маънавий меросни ўрганиш, буюк алломалар ва улуғ аждодларимизнинг муборак номлари ва ижодининг халққа қайтиб берилиши, она тили ва динимиз ривожланиши учун шароит яратилгани ўзбек маънавияти учун буюк халоскорлик ва миллатнинг келажак тараққиёти учун қудратли куч, омил бўлди.

Албатта, биз маданиятимизни илғор миллий маданий мерос, тарихий анъаналаримизга суяниб ҳамда Шарқ ва Ғарб маданиятининг энг мутараққий ютуқларини, умуминсоний қадриятларни муттасил ўзлаштирган ҳолда ривожлантиришни истаймиз. Лекин савол туғилади: бунга қандай эришмоқ мумкин? Маънавий камолотни, маданиятимизни юксалтиришни истаганимиз билан масала ўз-ўзидан ҳал бўлиб қолмайди.

Равшанки, бизга замонавий Шарқ мамлакатлари — Эрон, Афғонистон, Ироқ, Покистон маданияти нафақат намуна, балки тахминий ижтимоий мўлжал ҳам бўла олмагани каби, биз соф ғарбона тараққиёт моделларини ҳам тўлиқ қабул қила олмаймиз. Демак, бу борада ҳам, Ислом Каримов таъкидлаганидек, Ўзбекистоннинг ўзига хос ва ўзига мос йўли бўлиши муқаррар.

Маънавиятни тўғри ривожлантириш учун унинг моҳиятини, мазмунини, намоён бўлиш шакллари, улар ўртасидаги алоқаларни, умуман маънавий ривожланиш қонуниятларини яхши билиш лозим. Бу эса ушбу масалаларни махсус ўрганишни талаб қилади ва «Маънавият асослари» фанига, курсига эҳтиёж туғдиради.

Инсон фаолиятининг шундай йўналишлари борки, улар нафақат маънавиятни ўрганади, шунингдек, уларнинг ўзлари ҳам маънавий амалиётни, маънавий яратувчиликни ташкил этади. Улар қаторида биринчи навбатда дин, ахлоқ, санъат (адабиёт, мусаввирлик, ҳайкалтарошлик, меъморлик, қўшиқ, рақс, театр ва ш. к.), философия ва илм-фан алоҳида ажратиб кўрсатилиши керак. Жамиятдаги барча муносабатлар — сиёсий, ҳуқуқий, маиший, ҳатто иқтисодий ва бошқа муносабатлар ахлоқийлик, инсонийлик, демак, маънавийлик нуқтаи назаридан баҳоланиши мумкин ва лозим. Бинобарин, инсоннинг ҳар қандай фаолияти ўзининг маънавий томонига эга.

Шу сабабдан маънавиятга оид ҳодисаларни жуда кўплаб фанлар ўрганади.

«Маънавият асослари» фани улар билан яқиндан боғланган. Уларнинг хулосаларини, тадқиқотларини умумлаштириш, ўзлаштириш асосида ўз предметини, дидактик мазмунини, тушунчалар тизимини, илмий хулосаларини шакллантиради ва мудом бойитиб боради. Айни пайтда, муаллиф фикрича, «Маънавият асослари» фани улардан ясалган қуроқ эмас. Мазкур фан фалсафий фанлар жумласига кирса-да, ўзининг алоҳида предметига, тадқиқот объектига эга. У фалсафанинг илмий усуллари, онтологик (онтология — борлиқ моҳияти ҳақидаги таълимот), эпестимеологик (билиш назарияси, бошқача атамаси — гносеология), аксиологик (аксиология — қадриятлар ҳақида таълимот, қадриятшунослик) хулосаларидан, ижтимоий философия материалларидан, тушунчаларидан ўз предметини ўрганиш заруриятидан келиб чиқиб фойдаланади. Бошқа фанлар материалларидан фойдаланиш хусусида ҳам шундай дейиш мумкин.

«Маънавият асослари» фанининг предмети эса ижодкор, бунёдкор, изланувчан, ўзини ва ўз ижтимоий борлигини эзгулик, адолат, гўзаллик асосида қайта қуришга, такомиллаштиришга интилувчан инсон, унинг табиатга, жамиятга, ўз-ўзига нисбатан руҳоний ва амалий муносабатидир.

Унинг объекти эса инсоннинг ички ақлий ва ҳиссий дунёсига, ташқи яратувчилик фаолиятига: инсон руҳининг тугёнларига, ҳақиқат ва эзгулик, гўзаллик ва амалий яратувчиликка, меҳнатга ва ижодга интилишига оид, бу интилишларнинг натижаларига оид барча ҳодисалар, мавзулар бўлиши мумкин.

Масалан, «Маънавият асослари» фанининг тадқиқот объекти оилавий муносабатлар ёки экологик муаммолар, ҳайвонот ёки ўсимлик дунёсининг йўқолиш хавфи туғилган муайян турига муносабат бўлиши мумкин. Лекин бу муаммоларни «Маънавият асослари» ўз предмети нуқтаи назаридан ўрганadi. Ҳуқуқшунослик фани оила муносабатларини Оила кодекси моддаларидан, талаб ва меъёрларидан, табиат муаммоларини ҳам тегишли қонунлар меъёрларидан келиб чиқиб ўрганса, «Маънавият асослари» фани эса уларни инсоний муносабатларнинг, инсон фаолиятининг қанчалик эзгуликка ва гўзалликка мослиги, қанчалик ёвузликка қарши тура олиши, яъни инсон фазилатларининг емирилишига, унинг бошқалардан бегоналашишига, ҳаётга нисбатан нотўғри муносабатда бўлишига йўл қўймасдан, аксинча, инсонда эзгу ва гўзал, чин инсоний — маънавий фазилатларни мустаҳкамлашга хизмат қилиши талабларидан келиб чиқиб ўрганadi. Ташқи муҳит ва ички эътиқодни бир-бирига ижобий таъсир кўрсатиши нуқтаи назаридан тадқиқ қилади.

Бошқа бирорта гуманитар фан қайд этилган предмет нуқтаи назаридан маънавият масалаларини умумий тарзда тўлиқ қамраб олмайди ёки уларнинг муайян томонларинигина ўрганadi. Фақат фалсафа умумлашма илмлар тизими сифатида, яъни «Маънавият асослари»ни ҳам ўз таркибига киритган фанлар тизими сифатида ушбу масалаларни умумий тарзда ўрганadi, дейиш мумкин. Лекин фалсафанинг алоҳида, нисбатан мустақил бошқа қисмлари маънавият масалаларини тўла қамраб олмайди. Бир қарашда гўёки юқоридаги масалаларни ўрганишда этикага (ахлоқ ҳақидаги фан) ҳам айнан қайд этилган ёндашувлар хослек туюлади. Бундан этика фани предметидан «Маънавият асослари» предмети нима билан фарқ қилади, улар бир хил эмасми, деган савол туғилади?

Этика фани предмети, «Маънавият асослари» предметига нисбатан сезиларли даражада тор. У ўрганadиган мав-

зуларини, объектини, инсон онгини, маданиятини, хулқ-атвор ва фаолиятини фақат ахлоқий баҳолар, меъёрлар, ахлоқий оморлар нуқтаи назаридан таҳлил қилади. Маданий ижтимоий тараққиёт масалаларининг кўпчилиги билан мутлақо қизиқмаслиги ёки улардан баъзи бирларининг фақат ахлоқий жиҳатлари билангина қизиқиши мумкин.

«Маънавият асослари» алоҳида фан сифатида шу пайтгача ажратилмас эди. Аммо у ўрганадиган масалалар, мавзулар илм-фан эътиборидан ҳеч қачон четда бўлмаган. Улар турли фанлар доирасида, жумладан, ижтимоий философия, этика, эстетика, маданият назарияси, психология ва бошқа фанлар доирасида ўрганилган. Шунинг учун баъзи кишиларда «яна бир ортиқча фан керакмидан, ахир бу масалалар ўрганиб келинган, ҳозир ҳам ўрганилмоқда» деган фикр пайдо бўлиши мумкин.

Бунга жавобан шундай демоқчимиз. Маънавият масалалари мужассам ҳолда ҳеч бир фан томонидан ўрганилмайди. Улар ҳақиқатан турли фанлар ичида сочилиб кетган. Бу ҳам майлику-я, аммо ҳар бир фан мазкур масалаларни ўз предмети нуқтаи назаридан — ё жуда торайтириб (хусусий фанлар), ё жуда кенгайтириб (философия) ўрганади.

«Маънавият асослари» ўз предметиға тааллуқли бошқа фанлар тадқиқотларини, ахборотларини умумлаштирувчи ва уйғунлаштирувчи вазифани бажаради. Шу боис унинг предмети юқорида зикр этилган фанлар предметиға нисбатан аниқлиги, уларнинг аксариятиға нисбатан кенглиги ва кўп қирралиги билан ажралиб туради.

Қадимги юнон илмий-фалсафий қарашлардаёқ инсон маънавий ҳаёти уч гуруҳға бўлинган — ақл (тафаккур), ирода ва туйғу. Ақлни (тафаккурни) мантиқ фани, иродани эса этика фани тадқиқ этган. XVIII асрга келиб алоҳида эстетика фани шаклланган. У инсон туйғулари ва кечинмаларини гўзалликка муносабат нуқтаи назаридан ўргана бошлаган.

Психология ушбу масалаларни бошданок муштарак тарзда, аммо мавзу доирасини ўта торайтириб ва хусусийлаштириб, уни инсон онгининг (руҳининг) ташқи таъсирга жавоби тарзида ўрганган.

Маълумки, Оврупо фалсафаси «ахлоқ», «руҳ», «ирода», «гўзаллик» каби тушунчаларни тадқиқ этишда беқиёс натижаларға эришган, теран тадқиқотларни амалға ошир-

ган бўлса-да, у маънавий ҳаётни яхлит ҳолда эмас, бўлиб ўрганиш анъанасига содиқ қолган. Чунончи, Гегель таълимотида «руҳ», Шопенгауэр таълимотида «ирода» субстанционал (борлиқнинг ўзаги) ўлароқ, аҳамият касб этади ва боз устига у бутун тарихий жараённинг фаол субъекти сифатида намоён бўлади.

Бундай ҳол эса уларнинг таълимотига яққол (Шопенгауэр) ёки нояққол (Гегель) мистик сифат бахш этади. Гегель барча моддий ва идеал ҳодисаларни — табиат, инсон, жамият, давлат, ахлоқ, ҳуқуқ, санъат, онг, тафаккур, тушунча каби ҳодисаларни руҳнинг ўзгача муқобил шакли деб ҳисоблайди. Ва Гегель уларнинг барчасини руҳнинг ўз-ўзидан тараққий этиши, ўзининг қарама-қарши, инкор шаклига айланиши каби қонуниятларга асосланган ҳолда ўрганади.

Шарқ илмида эса маънавий ҳаёт кўпроқ муштарак ҳодиса тарзида ўрганилган. Бизда, Фарбдагидан фарқли ўлароқ, «руҳ», «ирода», «ахлоқ» (одоб) ва бошқа кўплаб тушунчаларни маънавиятдан айри ҳолда тадқиқ этиш унчалик урф бўлмаган. Исломий Шарқ фалсафасида ҳам, йиллар ўтиши билан маънавиятни ўрганишда мистик унсурлар кучая борган. Аммо бизда маънавиятга доимо муштарак ҳодиса сифатида қаралган, унинг таркибий қисмлари бир-биридан ва умумий яхлитликдан ажратиб олинган ҳолда ўрганилмаган. Тўғри, бу тушунчалар, атамалар тизимини ривожлантиришга, ҳар бир атамани илмий-рационал таҳлил қилишга маълум даражада халақит ҳам берган.

Маънавиятнинг миллий тикланиш, мустақилликни мустаҳкамлаш ва халқ тафаккурини бойитиш борасидаги аҳамияти уни бус-бутун ҳолда ўрганиб, ижтимоий вазифаларини, имкониятлари ва салоҳиятини очиб беришни тақозо этади.

Маънавият тўғрисида аниқ ва нисбатан мукамал тасаввурларгина Ватанимиз мустақиллигини мустаҳкамлашда маънавий омиллардан самарали фойдаланиш имконини беради.

Бугунги кунда маънавият масалаларини нафақат бир жойга тўплаш, шунингдек, ягона предмет нуқтаи назаридан ўрганиш зарурати туғилди. Қолаверса, бизнинг давр турли фанлар туташувида янги фанларнинг дунёга келиш давридир.

«Маънавият асослари» ижтимоий-гуманитар фанларнинг деярли ҳаммаси билан алоқа қилади. У фалсафий

фанлардан яна диншунослик фани билан яқиндан боғланган. Диншунослик фани динларнинг, диний таълимотларнинг пайдо бўлиши, тадрижий ривожланишининг ўзаро алоқаларини ўрганади. Дин узоқ тарихий даврда одамлар эътиқодини, қарашларини белгилаган. Улар орқали жамият мафкурасига, ахлоқига, санъатига, иқтисодий, ҳуқуқий, маиший онгига, муносабатларига, урф-одатларига янги давргача ҳал қилувчи таъсир кўрсатган. Янги даврда ҳам жуда кучли таъсир кўрсатмоқда. Шу боис маънавиятнинг келиб чиқиши, ривожланиш босқичлари ва қонуниятларини ўрганишда диншунослик материалларига мурожаат этмаслик, уларни ҳисобга олмаслик мумкин эмас.

Лекин таъкидлаш жоизки, маънавият ҳатто қадимги ибтидоий шаклларида ҳам фақат дин доирасидагина ривожланмаган. У, шунингдек, ибтидоий рақслар, асотирлар (мифология), эртақлар, ривоятлар, қоя суръатлари, оилавий муносабатлар, урф-одатлар шаклида, яъни инсоннинг илк дунёвий маданий ижодкорлик фаолиятида ҳам камол топган. Кейинги даврларда ҳам шундай бўлиб қолган, ҳозир ҳам шундай. Дунёвий фаолиятнинг маънавиятга таъсири диншунослик қизиқишларидан, тадқиқот доирасидан кўпинча четда қолади. Бундан келиб чиқадиган хулоса шундан иборатки, «Маънавият асослари» фольклор ва адабиётшунослик, тилшунослик, кенг маънодаги маданиятшунослик, тарих, ижтимоий психология фанларидан ўрганади, улар ҳисобидан бойийди, ўз предмети йўналишида уларни тўлдирари ва бойитади.

Маънавият қотиб қолган ҳодиса эмас. У жамият ва инсон билан, ижтимоий амалиёт билан бирга такомиллашади, бойийди, ўзгаради. Унга давлат сиёсати, ижтимоий табақалар, миллатлар, халқлар, мамлакатлар, маданиятлар ўртасидаги муносабатлар, алоқалар муайян тарзда таъсир кўрсатади. Маънавий бойликлар турли ижтимоий табақалар, қатламлар, гуруҳлар томонидан бир хил ўзлаштирилмайди, бир хил баҳоланиб, бир хил тушунилмайди. Ушбу масалаларни ўрганиш учун социологик тадқиқотлар ўтказиш зарур бўлади. Демак, «Маънавият асослари» социология фани билан ҳам боғланган, унинг усулларидан, хулосаларидан фойдаланади. Давлат сиёсатининг, давлатлар ўртасидаги мафкуравий кураш ёки ҳамкорликнинг, халқаро маданий алоқаларнинг маънавий жараёнга таъсирини сиёсатшунослик фани ёрдамисиз теран тушуниш қийин.

Ва ниҳоят, «Маънавият асослари» фани бизнинг катта бир гуруҳ ижтимоий ҳодисаларни шунчаки англаб олиш-мизгагина, тор маънодаги маърифий вазифаларгагина хизмат қилиб қолмай, шунингдек, мустақил Ўзбекистоннинг баркамол авлодини тарбиялашга ҳам ўз ҳиссасини қўшиш мақсадини олдига қўяди. Бу мазкур фаннинг педагогика ва педагогик психология фанлари билан алоқа қилишини тақозо этади.

«Маънавият асослари» фанини ўрганиш бизнинг дунёқарашимизни бойитиш, кенгайтириш билан бир қаторда, ижтимоий жараёнларда онгли равишда фаол қатнашиш, ёшларни юксак маънавий оморлар руҳида тарбиялаш имконларимизни янада оширади. Бу нафақат бўлажак педагоглар, ўқитувчилар учун, шунингдек, барча мутахассислар — журналистлар, адиблар, санъаткорлар, олимлар, менежерлар, инженерлар, ташкилотчи раҳбарлар ва бошқалар учун керак.

Юқоридаги мулоҳазалардан «Маънавият асослари» фанининг гуманитар фанлар тизимидаги ўрни ва аҳамиятини қисман англаб олиш мумкин. Энг аввало «Маънавият асослари»га ўз предметига эга мустақил фан сифатида қараш лозимлиги намойён бўлади.

* * *

Тараққиётнинг «ўзбек модели» деган тушунча фанга кириб келди. Унинг таркибий қисмлари ва йўналишларини назарий тадқиқ этиш мамлакатимизда ижтимоий ва гуманитар фанларни ривожлантиришга жуда кучли зарурат туғдиради. Бу зарурат янги илмий назариялар, ҳатто янги фанлар яратишни тақозо этмоқда. Энг аввало Ислом Каримов бошчилигида, илмий раҳбарлигида Ўзбекистонда режали иқтисодиётдан бозор иқтисодиётига ўтиш йўллари, тамойилларини, қонуниятларини асослайдиган янги макроиқтисодиёт назарияси яратилмоқда.

Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури, мазкур дастурни амалга оширишга қаратилган давлат сиёсатининг ташкилий ва илмий масалаларининг ишлаб чиқилиши ва ривожланиши чет элларда, хусусан Россияда, Ислом Каримов яратган ноу-хау, деб баҳоланаётгани бежиз эмас. Бу йўналишда ҳар бир фан бўйича қанчалар илмий-услубий, педагогик, психологик тадқиқотлар олиб борилаётир, таълим стандартлари белгиланиб, дарсликлар ёзилаётир.

Худди шундай «Маънавият асослари» деган мустақил фаннинг пайдо бўлиши ҳам Ислоҳ Каримов асос солган тараққиёт эҳтиёжларидан келиб чиқади. Умуман ижтимоий тараққиётни теранроқ ва ҳар томонлама тушуниш учун бу фан ҳозирги замонда жуда кераклидир. «Маънавият асослари», бошқа фанлар каби умуминсоний характерга эга. Унинг алоҳида фан сифатида зарурати илк бор Ўзбекистонда англаниши ва ўқув дастурларига киритилиши мамлакатимизнинг ҳозирги замон илм-фани ривожланишига қўшган ҳиссаси, деб баҳоланмоғи адолатли бўлур эди. Бугунги кунда ушбу фан бўйича давлат стандарти, ўқув дастурлари ишлаб чиқилиб, дарсликлар яратилмоқда.

Мазкур курсни ўқитиш бошлангандан буён ўтган даврда маънавият масалаларини ўрганиш, хусусан назарий изланишлар, маънавий ва маданий меросни тадқиқ этиш, буюк аждодларимиз яратган асарларни чоп этиш жуда илгарилаб кетди. Янги илмий хулосалар, нуқтаи-назарлар олға сурилди. «Маънавият асослари» фани бўйича дарслик ва ўқув қўлланмаси яратишда уларни ҳисобга олиш зарурати туғилди.

Албатта, янги ўқув предмети дастури бирданига мукамал шаклда вужудга келмайди. Ижтимоий жараён, янги жамият қуриш амалиёти, шак-шубҳасиз, бу дастурга тегишли ўзгартиришлар киритишни, уни мудом бойитишни, янги тадқиқотлар далиллари ва хулосаларини ҳисобга олишни тақозо қилади. Бугунги кунда ана шундай янги дарсликлар ва ўқув дастурлари пайдо бўлаётир.

Муаллиф фикрича, умумтаълим ва касб-ҳунар мактабларида ўқитиладиган «Маънавият асослари» курсидан олий мактабда ўқитиладиган курс илмий-назарий, дидактик савиясига кўра фарқ қилиши, мазмунан анча теран, кенг ва назарий жиҳатдан мураккаброқ бўлиши лозим.

Олий мактабда маънавиятнинг ривожланиши қонуниятларини тарихийлик ва мантиқийлик тамойили асосида ўрганишга, ижтимоий тараққиётдаги аҳамиятини теранроқ англашга кўпроқ эътибор қаратилиши керак, деб ҳисоблаймиз.

Жамият тараққиётининг бутун жараёни ва ҳозирги даражага етиб келишини эркинликнинг, инсонпарварликнинг муттасил ўсиб бориши тарихи, деб қараш мумкин ва жоиз, ёки маънавий шахс шаклланиши ва камол топиши тарихи ҳам дейиш ўринли бўлади.

Маънавият шакллана бошлаши жараёнида инсонда асл инсоний табиат вужудга кела бошлади, у аста-секин маънавий шахсга айлана борди.

Ёввойи одам маънавий шахс эмас, демак у эркин ҳам эмас. У табиатга, унинг тасодифларига, инжиқликларига тўлиқ қарам. Омади чопиб қолса, табиат унга ўлжа ато этса, тўйиб овқат ейди, йўқса бир неча муддат оч қолади. Омади чопмаса, ўзи бирор йиртқичга ем бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Ёввойи одам «эркинлиги» инстинкт (майллар)га асосланган. Маънавий шахс эркинлиги эса ахлоқ, ҳуқуқ ва иқтисодиёт меъёрларига, ихтиёрий танлашга асосланган. Ёввойи одамдан фарқли, ибтидоий одамда маънавий шахс унсурлари мавжуд. Лекин у ҳам маънавий шахс эмас, чунки унга индивидуаллик ва масъуллик етишмайди. Ибтидоий одамдаги маънавият унсурлари жамоа онгининг, иродасининг бир бўлаги бўлиб мустақил индивидуал онгининг ва ироданинг кўринишлари эмас.

Маънавият ривожланишининг асосий мақсади — маънавий шахсни тарбиялаш. Маънавий шахс эркин тафаккурга, унинг асосида эркин танлай олиш имконига эга шахс. Онгли танлаш, ижтимоий заруратни англаш, инсонпарварликка ва тараққиётга хизмат қилувчи ҳуқуқий, ахлоқий ва иқтисодий меъёрларни яратиб, уларга онгли равишда, ихтиёрий итоат этишгина инсонга эркинлик ва маънавийлик бағишлайди.

Эркин инсон, яъни маънавий шахс, жамият олдида ҳам, ўзи олдида ҳам масъуллигини чуқур идрок этади. Бинобарин, шахснинг маънавийлик даражаси бевосита унинг ўз масъуллигини қанчалик тўғри тушунишига ва унга амал қилишига боғлиқ.

Олий мактабда ўқитиладиган «Маънавият асослари» эркин, маънавий шахсни тарбиялашнинг илмий-назарий ва услубий масалаларини ҳам қамраб олиши мақсадга мувофиқ.

«МАЪНАВИЯТ» ТУШУНЧАСИ, МОҲИЯТИ, ТУЗИЛМАСИ ВА ИЖТИМОЙ ВАЗИФАЛАРИ

Маънавият Ўзбекистонда янги жамият қуришнинг иқтисод билан бирга устун йўналишларидан ҳисобланади. «Халқнинг маънавий руҳини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш — Ўзбекистонда давлат ва жамиятнинг энг муҳим вазифаси»

дир», — деб таъкидлайди И. Каримов. Ўз фикрини яна давом эттириб у: «Маънавият — инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг, давлатнинг куч-қудратидир», деб баҳо беради¹.

«Маънавият» расмий ҳужжатларда, илмий адабиётларда, матбуотда тобора кенг қўлланишига қарамасдан, у илмий тушунча сифатида алоҳида махсус ва атрофлича ўрганила бошланди.

Ҳаттоки совет даврида ўзбек тилида чоп этилган «Философия луғати»да бу тушунчага ўрин ҳам берилмаган. Ваҳоланки, «маънавият» ва унинг ўзагидан ясалган «маънавий» тушунчаларининг қўлланилиш доираси кескин кенгайиб, уларнинг луғавий ва терминологик мазмунлари шунчалик бойиб бормоқдаки, бу маънавиятни алоҳида илмий тушунча сифатида ўрганишни, унинг маданият, онг, тафаккур, дунёқараш, руҳият, ҳамда бадиий, сиёсий, ахлоқий кадриятлар ва ҳ. к. тушунчалар тизимидаги ўрнини аниқлашни, улар билан ўзаро муносабатларини таҳлил қилишни тақозо этмоқда.

Маънавият тушунчаси

Маънавият тушунчаси жуда кенг мазмунга эга. Чунки бу тушунча узоқ тарихий даврдан ривожланиб келган. Унинг атама сифатида шаклланишига ислом фалсафаси, илоҳиёт фани — калом, кейинчалик, айниқса, тасаввуф катта таъсир кўрсатган.

Кундалик ҳаётда «маънавият» кўпинча инсоннинг ва жамиятнинг моддий ишлаб чиқаришга бевосита оид бўлмаган ақлий фаолияти маҳсулотларига (маънавий маданиятига) ҳамда ахлоқий, диний қарашларга ва иймон-этиқод амалиётига нисбатан ишлатилади. Рус тилида бизнинг «маънавият»га «духовность» тушунчаси мос келади. Лекин «духовность» ўзбек тилига айнан ағдарилса, «маънавият» эмас, «руҳият» ёки «руҳоният» бўлади. Фарб тилларида ҳам бу тушунчани ифодалайдиган атама «руҳ» ўзагидан ясалган.

Бизнинг тилимизда бу тушунчанинг дастлабки шаклланишиёқ рус ва Европа тилларидагига нисбатан бошқача кечган.

¹ *Ислом Каримов*. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-китоб. Т., 1996 йил, 80—81-б.

«Духовность» асосида «дух» тушунчаси ётибди. «Дух» яҳудий ва христиан анъаналарига кўра икки мазмунда қўлланилади: 1) руҳ ва 2) нафас. Ҳар икки мазмун ҳам худога бориб тақалади. Худо одамни яратгандан кейин, унга пуфлаб руҳ, яъни жон ато этган. Демак, руҳ — бу худонинг нафаси — инсоннинг жони, ички дунёси, қалби. Тавротнинг 2 боби 7 оятида шундай дейилган: «... Худованди Карим ернинг тупроғидан одам ясаб, унинг димоғига ҳаёт нафасини пуфлади. Шу йўсинда одам тирик жон бўлди»¹.

Худонинг ўзи ҳам руҳ сифатида воқеъ бўлиши мумкин (христианларда Худонинг уч шамойилидан бири руҳдир): Тавротнинг 1 боби 2 оятида ўқиймиз: «Ер ҳали шаклсиз ва бўм-бўш бўлиб, тубсизлик узра қоронғулик ҳукм сураб эди. Худонинг руҳи эса сув юзида парвоз этар эди»². Шу боисдан христианларда инсон ҳайвондан фарқли ўлароқ нафақат юракка, балки қалб (душа)га ҳам эга, дейилади.

«Духовность» инсонда «худонинг учқуни», ҳайвонот оламида учрамайдиган, унга худо ато этган фазилатлар — онг, тафаккур, иймон-этиқод, ахлоқ ва муҳаббат (ишқ)дир. Инсон тафаккурига ҳос бўлган ижодкорликка, умуман инсоннинг иқтидорига, истеъдодига, инсоний интилишлари-ю эҳтиёжларига «духовность» деб қаралган. Балки, шунинг учун бўлса керак, материалистик фалсафа «духовность» ўрнига кўпроқ «духовная культура» (маънавий маданият) ва «сознание» (онг) тушунчаларини ишлатади.

Бизнинг тилда «духовность» атамаси «руҳият» эмас, «маънавият» деб шаклланган. Нега шундай бўлган? Ваҳоланки, исломда ҳам яҳудий ва христиан динларидагидек мазмунга яқин қўлланиладиган руҳ тушунчаси мавжуд. Куръоннинг ал-Исро сураси 85 оятида шундай дейилади:

«Сиздан руҳ ҳақида сўрайдилар. Айтинг: «Руҳ ёлғиз парвардигор биладиган ишлардандир. Сизларга жуда оз илм берилгандир»³.

Яъни руҳнинг моҳияти илоҳий бўлганлиги учун, уни ҳатто пайғамбар ҳам тушунмайди. Одамий зотлар фақат руҳ мавжудлигини, бу руҳни Аллоҳ ато этганини биладилар,

¹ Куръони Карим. Т., 1992 йил. «Чўлпон» нашриёти.

² Уша жойда.

³ Инжил. Тавротдан Ибтидо. Забур. Библияни таржима қилиш институти. Стокгольм, 1992 й.

холос. Айни пайтда тор диний йўналишда мулоҳаза юри-тилганда, ислом, хусусан тасаввуф атамалари орасида «руҳоният» тушунчаси юқоридаги мазмунда қўлланилган. Алишер Навоийнинг «Лисон ут-тайр»ида ўқиймиз:

Чун риёзат рафъ этиб руҳоният,
Салб бўлғоч кимсадин нафсоният.
Қолмағай руҳониятдин ўзга ҳеч,
Сен тахаллуфдин бу маъни ичра кеч¹.

Навоий бу ерда «руҳоният» тушунчасини инсонга хос асл фазилатларнинг намоён бўлиши, у ўзини ҳайвон билан яқинлаштирувчи нафсониятидан воз кечганида, уни худо билан бирлаштирувчи фаол, имкониятлари воқеъ бўлган руҳи, инсоннинг ҳаққа восил бўлган ички руҳий олами мазмунида ишлатмоқда.

Демак, ислом оламида маънавият тушунчасининг шаклланиши яҳудий-христианларда мазкур атама шаклланишига таъсир кўрсатган омиллардан бошқача омиллар таъсирида кечган ва анъанавий асосининг тор тафаккур доирасидан четга чиққан.

Фарбда «духовность» (маънавият) ҳанузгача кўпроқ диний мазмунда ишлатилади. «Тафаккур» журналининг 1996 йил 1-сонида АҚШнинг Ўзбекистондаги Фавқуллода ва мухтор элчиси Стенли Эскудеро мухбир билан суҳбатда шундай дейди: «Аммо бизда маънавий жиҳатдан қашшоқланиб қолишдан қўрқув ҳисси ҳам йўқ эмас. Маънавий қашшоқлик баъзан диннинг жамият ҳаётидаги ўрнини тушуниб етмасликдан пайдо бўлади»².

Кўришиб турибдики, «маънавият» АҚШда (бутун Фарбда) биздагидек кенг мазмунда қўлланилмайди.

Русларда «духовенство» (руҳонийлар, дин пешволари) ва «духовность» тушунчаларининг бир ўзакдан ясалгани ҳам бежиз эмас. Фарб тилларидан фарқли ўлароқ совет даврида рус тилида (бошқа собиқ совет халқлари тилларида ҳам) «духовность» (унинг эквивалентлари) дастлабки мазмунини ниҳоятда кенгайтирди ва асосан дунёвий тушунчага айланди. Диний мазмун энди бу тушунчанинг кўплаб мазмунларидан биридир, холос.

¹ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Асарлар. XV томлик. XI том Т., 1966 й., 217-б.

² «Тафаккур журнали». 1996 йил, 1-сон, 39-б.

Ижтимоий тараққиёт жараёнида атама мазмуни кенгайиб ва чуқурлашиб боради: моддийликка кирмайдиган барча ижтимоий ҳодисалар мажмуи «маънавий маданият» деб аталди. Булар — илм-фан, фалсафа, ахлоқ, ҳуқуқ, дин, таълим-тарбия, оммавий ахборот ва тарғибот, мафкура, урф-одатларнинг мафкура ва эътиқод билан боғлиқ жиҳатлари ва шу қабилар. Бундай кенг талқиндаги «маънавий маданият», табиийки, «маънавият» тушунчасини бойитди.

Бизнинг тилимизда, умуман ислом оламида «маънавият» атама сифатида (сўз сифатида эмас) қандай шаклланди, деган савол туғилади. Ушбу масала юзасидан ўз фаразларимизни айтиб ўтмоқчимиз.

«Маънавият» тушунчаси келиб чиқишига кўра икки ўзакка бориб тақалиши мумкин. Биринчи фараз — бу тушунча арабча «маъна» (маъно, маъни) негизидан ҳосил бўлган.

Илк ислом ислохотчиларидан ва файласуфларидан бўлмиш муътазиллийлар — Ҳасан ал-Басрийнинг шогирдлари Восил ибн Ато ва Амр ибн Убайд — Қуръонни шарҳлаш илмига, яъни «илм ат-тафсир»га асос солдилар. Уларнинг таълимоти — калом — бир неча қисмларга бўлинади: борлиқдан аввал ҳақидаги таълимот — кумун, атомлар ҳақида — жавҳар ал-фард, сабабий боғланиш ҳақида — таваллуд, моҳият ҳақида — маъно ва ҳ. к. Шундай қилиб, нарса ва ҳодисаларнинг, жараёнларнинг, табиат ва жамият, ҳаттоки, худонинг моҳияти ҳақидаги таълимотни улар «маъна» деб атаганлар¹. Муътазиллийлар Аллоҳ ўз бандасига ўхшаб кўриш, эшитиш, гапириш хусусиятларига, жисмий тузилишига эга бўлиши мумкин эмас, бу худонинг муштарақлиги ва яккалигига — тавҳидия талабига зиддир деб чиқдилар.

Масаланинг бу тартибда қўйилиши мулоҳазаларни Аллоҳнинг жисман ёки турлича моддий воқе бўлиши мумкинлиги устида олиб бормасдан, балки унинг кароматлари, марҳаматлари, иноятлари, ҳидоятларини қандай тушуниш кераклиги ҳақида олиб боришга, умуман илоҳий ҳодисотларнинг маънавияти соҳасига кўчириш имконини яратди.

Муътазиллийлар илк бор исломда қадимги юнон фалсафаси ва мантиқнинг услубларини қўлладилар ҳамда ислом

¹ Қаранг: «Философский энциклопедический словарь» М., 1983, с. 391.

фалсафасининг кўплаб атамаларига, шу жумладан, маънавият тушунчасининг ўзаги «маъна»га атама сифатида асос солдилар.

Иккинчи фараз — маънавият, унинг ўзаги «маъна» ҳам, қадимги ҳинд фалсафасининг асосий тушунчаларидан бири бўлмиш «маънас» тушунчасига бориб тақалиши мумкин, яъни араб тилидаги «маъна» унинг таъсирида мазмунини кенгайтирган бўлиши мумкин.

Бугунги кунда фан жуда узоқ ўтмишда қадимги Ҳиндистон маданияти Миср, Бобил, хет, хуррий, сомиий халқлари (яхудий, оссурий, аккад, оромий ва араб), юнон маданиятлари билан алоқада бўлганлигидан шубҳаланмайди. Геракл тўғрисидаги асотирларга яхудийларнинг Самсон тўғрисидаги асотирлари таъсир этганлигини, у эса ўз навбатида шумерларнинг (Билгамес) Гелгамиш ва Энкиду тўғрисидаги эпосидан айрим элементларни олганлиги ҳақида илмий адабиётларда гапирилади¹. Шумерларнинг асотирлари ва Гелгамиш тўғрисидаги эпоси Яқин Шарқ халқлари маданиятига чуқур таъсир этган. Эпос аккад, хет ва хуррий тилларига таржима қилинган². Рим шоирлари Гелгамиш тўғрисида шумерлардан кейин ҳатто икки минг йил ўтгач ҳам асарлар битганлар³. Дунёни сув босганлиги — тўфон тўғрисидаги маълумот ҳам Яқин Шарқда илк бор шумер асотирларида ҳамда Гелгамишга бағишланган эпосларда учрайди⁴.

Кейинги йиллар тадқиқотлари Яқин Шарқ асотирларининг айримлари энг қадимги ҳинд асотирлари билан (ведаларгача давр) умумий илдизга эга эканлигини кўрсатмоқда. Ҳар ҳолда уларда ўзаро муштарак элементлар мавжуд. Масалан, тўфон тўғрисидаги асотир ҳиндларда ҳам мавжуд. Гелгамиш ва Энкиду образларига ўхшаш образлар бор⁵. Қадимги юнон философиясида оламнинг моддий асосини ташкил этувчи тўрт унсур — тупроқ, сув, ўт, ҳаво ҳақидаги таълимот ҳам илк бор ҳинд фалсафасида вужудга келган. Масалан, «Брихандаранка» (1У—4,5) ва «Чхудо-

¹ Крамер С. Н. Мифология Шумера и Аккада — «Мифология древнего мира». М., 1977, с. 129—130.

² Мифы народов мира. Энциклопедия, т. 1, М., 1961, с. 302—303.

³ Ўша ерда.

⁴ Крамер С. Н. Ўша асар ва манба, 145-6. ва «Мифы народов мира... т. 1, с. 303.

⁵ Мифы народов мира... т. 1, с. 393. Ўша асар, т. 2, 343-6.

гья-упанишада» (УП, 7,1)да икки жуфт унсурлар: осмон, ҳаво, ер, сув-олов (ўт) ҳақида гапирилади¹.

Умуман, дастлабки ҳинд фалсафий қарашлари акс этган Ведалар юнон ва араб фалсафасига нисбатан 1—2 минг йил қадимроқ (гап уларнинг ёзиб олиниши устида эмас, вужудга келиши устида кетаяпти). Шу боисдан уларнинг айрим тушунчалари, табийки, Яқин Шарқ халқлари томонидан ўзлаштирилган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. Ва, аксинча, Яқин Шарқда вужудга келган айрим ғоялар Эрон, Ўрта Осиё ва Ҳиндистонда ҳам тарқалган. Айрим олимлар шумер асотирларидаги баъзи элементлар Яқин Шарқдан Ҳиндистонга борганлигини фараз қиладилар².

Узоқ даврлардан Ҳиндистон, Миср, Эрон, Ўрта Осиё, Яқин Шарқ, қадимги Юнонистон ўртасида алоқалар мавжуд бўлган. Айниқса, Искандар Зулқарнайн Ҳиндистонни босиб олгач, бу минтақалар ўртасидаги алоқалар янада кучайди. Қадимги шумерларнинг I—Ур сулоласи даврига оид Пуаби қазилмаларидан (эрамизгача 2,5 минг йил) археологлар Ҳиндистон ва Бадахшондан келтирилган тилла буюмлар ва қимматбаҳо тошларни топганлар.

Шумерларнинг ва Ҳиндистоннинг Мелахи (Мелухха) портлари орасида кема қатнаган³. Ривоятларга кўра, Пифагор Ҳиндистонда (б.э.гача 6 аср), Платон Мисрда бўлган, Сехнуфис исмли коҳин билан қурган суҳбатлари асосида айрим асарларини битган⁴.

Қадимги Ҳиндистон, Бобил ва Миср ўртасида эса маданий ўхшашликлар шу даражада кўпки, улар тасодиф бўлиши мумкин эмас. Ҳинд маданиятининг Ўрта Осиё ва Эрон маданиятлари билан яқинлиги ҳақида гапирмаса ҳам бўлади.

Уларнинг ўзаро алоқаларини энг қадим даврдан бошлаб исботлаш мумкин. Ҳиндистон ва Яқин Шарқ ўртасида ёзма манбаларда акс эттирилгандан ҳам аввал маданий алоқалар ўрнатилган деб ҳисоблашга тўла асос бор. XIX асрнинг 80-йиллари охирида рус олими Л. Ю. Шредер пифагоримизнинг манбалари ҳинд брахман-коҳинларнинг

¹ Қаранг: Упанишада. М., 1966 й.

² Гринкер П. А. Две эпохи литературных связей. Типология и взаимосвязи литератур древнего мира. М., 1971 с. 21.

³ История Древнего Мира. Ранняя древность. М., 1982, с. 59.

⁴ Қаранг: Шейнман-Топштейн С. Я. Платон и ведийская философия. М., 1978, с. 8.

мистик-математик таълимотига бориб тақалишини жуда ҳам ишонарли исботлаган¹. Аммо ғарбда ҳукм суриб келган европоцентристик қарашлар шарқ ва ғарб маданий алоқаларини холисона ва чуқур ўрганишга бизнинг кунларгача имкон бермади.

Ҳинд ва араб маданиятларининг, тилларининг ўзаро алоқалари ва таъсири ҳам чуқур ва ҳар томонлама ўрганилгани йўқ. Аммо мавжуд адабиётлардан бу алоқаларнинг анча узоқ муддатли ва самарали бўлганлигини биламиз.

Илк ислом илоҳиятчиларидан бўлмиш ҳаммарийларнинг қарашлари очикдан-очик ҳинд таълимотларига бориб тақалади. Улар исломга баъзи ҳинд ғояларини киритишга уринганлар. Масалан, жоннинг (руҳнинг) кўчиб юриши ғояси ёки гуноҳқор бандаларни ғўеки худо маймун ва чўчқалардан яратиши ва ш.к.²

«Айрим соҳаларда — тиббиёт ва риёзийёт кабиларда — улар (араблар — А. Э.) кўп нарсани Ҳиндистондан ўргандилар. Бағдодга кўплаб риёзийётчи олимлар келарди. Кўплаб араб талабалари Шимолий Ҳиндистондаги тиббиётга ихтисослашган, ўзининг буюклигини сақлаб қолган Такшашила дорилфунунига борар эдилар. Тиббиёт ва бошқа соҳалар бўйича китоблар санскритдан араб тилига таржима қилинар эди» — деб ёзган Жавоҳарлаъл Неру³.

Муътазилийлардан айримлари ҳам ҳинд фалсафасидан баҳраманд бўлганлар. Масалан, муътазилийлар таълимотининг йирик вакилларида бири Абу Исҳоқ ан-Наззам (IX аср) ҳинд софистлари — «суманиййа»лар билан ёшлигидан доимий мулоқотда бўлган⁴.

Юқорида келтирилган мисоллардан хулоса қилиш мумкинки, дастлабки ислом илоҳиётчилари нафақат яҳудий ва христиан ақидаларини, шунингдек, ҳинд диний-фалсафий қарашларини ҳам анча-мунча билишган. Бу ҳинд диний-фалсафий таълимотларининг баъзи бир тушунчалари ислом илоҳиёти — калом тушунчалари шаклланишига ўз ҳиссасини қўшганлиги эҳтимолини инкор қилмайди.

¹ Шредер Л. Ю. Пифагор и индийцы. — В «Журнал Министерства народного просвещения», 1988, № 10.

² Бертельс Е. Э. Избранные произведения. Суфизм и суфийская литература. М., 1965, с. 21.

³ Дж. Неру. Взгляд на всемирную историю. т. 1. М., 1989, с. 215.

⁴ Бертельс Е. Э. Ўша асар, 23-б. Яна қаранг: Закуев А. Н. Философия ан-Наззума. Баку, 1961 й.

Худди шундай биз бугунги кунда кенг қўллаётган «маънавият» тушунчаси шаклланишига, унинг ўзаги «маъна»га «маънас» тушунчаси ўз ҳиссасини қўшганлиги мантиққа зид эмас.

Маънас санскрит тилида «ақл» дегани. Қадимги ҳинд фалсафасининг арконий тушунчаларидан бири сифатида у онгнинг барча кўринишлари, барча ҳолати ва барча фаолияти — ақлнинг, фаҳм-фаросат, ҳиссиёт, туйғулар, сезгиларнинг, ироданинг ва ҳ.к.нинг манбаидир. У танага оид ҳисобланади, тана билан бирга пайдо бўлади ва ўлади. Маънас, «Ригведа»га биноан, юракда жойлашган¹.

Маънас айнан ҳиндлар ишлатган шаклда Ўрта Осиё ва Эронда ҳам қўлланилган. «Фарҳанги забони тожики» луғатида маънас — маҳалли унсу улфат — дўстлар ва улфатлар жойи, деб талқин қилинган ва Румийнинг қуйидаги байти келтирилган:

«Қасрҳо худ мар-шоҳонро маънас аст,
Мурдаро хону макон гўре баст аст»².

Мазмуни: Агар шоҳлар учун қасрлар дўстиёр жойи бўлса, ўликлар учун эса хону макон гўрдир.

Бу ерда Румий сўфиёна гояни ифодаламоқда. Маънас дўсту ёр, яъни худо яшайдиган жойдир. Ваҳдат-ул-вужуд таълимотига кўра, худо ҳар бир инсоннинг қалбида мавжуддир. Демак, маънас бу байтда қалб маъносида ишлатилмоқда. Шоҳлар деганда ниятлари улуг, сахий, орзу-ҳаваслари ҳаққа қаратилган, ўз нафсу хирсини жиловлаб олган комил инсонлар назарда тутилмоқда ва уларнинг қалби қасрга ўхшатишмоқда. Ўликлар деганда ўз нафсу хирсининг қурбони, ҳеч ишга рағбатсиз, лоқайд, бепарқ кишилар назарда тутилиб, уларнинг орзу-ҳаваслари кўмилган қалблари қабрга қиёсланмоқда. Ўз навбатида қаср ҳам, қабр ҳам маънасининг мажозий ифодасидир. Шундай қилиб, Румий диний-мистик пантеизм гоясини олға сурмоқда. Румий маънас тушунчасини «маъно» мазмунида эмас, кўпроқ маънавият, яъни инсондаги илоҳийлик макони, манбаи мазмунида мажозий образ сифатида ишлатмоқда.

¹ Философский энциклопедический словарь, с. 337.

² Фарҳанги забони тожики, т. 1, М., 1969 й., 665-б.

Ҳинд фалсафасининг турли оқимларида ва буддизмда кейинчалик маънас турлича талқин этилган. Лекин асл мазмунидан унча йироқлашмаган.

Дарвоқе, атаманинг «маънавият» шакли ҳам Жалолиддин Румий туфайли оммалашган. Унинг «Маснавийи маънавий» асари Яқин Шарқ, Эрон, Ўрта Осиё ва Шимолий Ҳиндистонда машҳур бўлган.

Румийда маънавият сўфийлик таълимотининг асосини ифодалайди. Румий тушунчасида маънавият ҳақ, ҳақиқат моҳияти. Унга инсон нафсдан қутулиб, ўзликдан кечиб, фано орқали етишади, у билан бирлашади. Демак, маънавият, сўфийча талқин қилинса — бу шариат, тариқат, маърифат ва ҳақиқатнинг инсон онгида, ҳиссиётида ҳамда иродасида муштараклик касб этишидир.

Алишер Навоийда ҳам биз бу атамани сўфийлик таълимоти синоними сифатида учратамиз:

Мунда фоний бўлмай иш бўлмас тамом,
Фоний ондин топти назмим ихтимом.
Ҳам бу дафтар ичра Шайхи маънавий,
Ким демиш қушлар тилидин маснавий...
Гарчи бу икки таносиб ёр эди,
Назмима бу тахаллус бор, эди¹.

Кўриниб турибдики, Навоий «Шайхи маънавий» деганда Аторнинг сўфийлик таълимотини назарда тутмоқда.

Кейинчалик «маънавият» сўфийча таълимотни эмас, балки инсоннинг оламга муносабатини, ижодкорлик қобилиятини, илмий, фалсафий, ахлоқий, бадий, диний қарашларини — умуман кенг маънодаги ақлий ва ҳиссий дунёсини, иродасини ифодалай бошлади.

«Фарҳанги забони тожики»да (т. 1), «маънавият» ва «маънавий» кишининг ички фикрий ва руҳий олами ёки унга оид, моддийликнинг муқобили сифатида талқин қилинади².

«Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да маънавийнинг иккинчи мазмуни «ахлоқий» деб берилган³. Шубҳасиз, бу маз-

¹ *Навоий Алишер. Ўша асар, 234-б.* — Машҳур чех олими академик Ян Рипка Румийнинг «Маснавийи маънавий» асари номини «Мавжудликнинг ички моҳиятига қаратилган маснавийлар», деб таржима қилган. — Қаранг: *Рипка Ян. История персидской и таджикской литературы. М., 1970, с. 235.*

² Фарҳанги забони тожики, т. 1, 665-б.

³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати, т. 1, М., 1988 й., 454-б.

мунлар ҳам «маъно» мазмунидан кенгроқ бўлиб, кўпроқ «маънас» мазмунига яқиндир.

Ҳозирги замон араб тилида маънавият нафақат «маъно»га оид мазмунда, шунингдек «ахлоқ», «руҳ», «шахсининг ҳуқуқий мақоми» мазмунларида ҳам ишлатилиб келинмоқда. Амалий қўлланишининг серқирралиги уни «маъна»дан кўра «маънас»га яқинроқ қилади. Арабча-русча ва Русча-арабча луғатларда «маънавиййа» — мазмунга оид, мавҳум, «духовный, моральный», юридик ҳуқуққа эга бўлган жисмоний шахс (шахсиятун маънавиятун), маънавиййа — (қўшиннинг) руҳий ҳолати — каби мазмунларда берилган¹.

Ҳар ҳолда маънавият тушунчасининг шаклланишига «маъно» билан бирга «маънас» ҳам маълум ҳисса қўшган деб айтиш мумкин. Булар, албатта, бир фароздир. Биз учун энг муҳими атаманинг тарихий келиб чиқиши эмас, балки бугунги кундаги мазмунидир. Хўш бугунги кунда маънавият тушунчаси нималарни англатади?

Маънавият тушунчасининг моҳияти

Маънавият нима, деган саволга илмий, сиёсий, публицистик адабиётларда турлича ёндашувлар асосида ҳар хил фикрлар билдирилиб кетилади.

Баъзи муаллифлар маънавиятнинг моҳиятини илоҳий деб биладилар. Маънавият ҳодисотини эса онгнинг тўлиқ тушунтириб бериш мумкин бўлмаган сирли жиҳатлари, инсоннинг руҳий кучи, ундаги туғма ахлоқийлик, туғма диёнат, виждон, имон, худо инсоннинг кўнглига солган ижтимоий ва ижодий мойиллик, интилиш, деб талқин қиладилар. Бошқача қилиб айтганда, маънавият инсонга ато этилган имон-эътиқод ва ўлчаб берилган ақлий, ишқий, умуман инсоний имконият. Бу қарашларда маънавият илоҳий ёки табиийликдан устун ҳодиса сифатида тушунтирилади. Мана бир мисол: «Маънавият ва қадрият аслида илоҳий бўлиб, оила, авлодлар, маҳалла, миллат, давлат ва давр қадриятлари ва маънавиятлари орқали баён қилинади»².

¹ Русско-арабский словарь. М., 1967, с. 551. Арабско-русский словарь. М., 1984, с. 545—546.

² *Зикриллаев Ф.* Маънавият — ақл-идроқ маҳсули — «Ишонч» газетаси, 1995 й., 28 июль.

Фикрнинг тавталогиясидан («маънавият ва қадрият... қадриятлари ва маънавияти орқали баён қилинади») ҳам, муаллифнинг ушбу ҳодисаларни илоҳий эканлигини уқтираётганлиги диққатни жалб қилади.

М. Имомназаров эса уни «илоҳий нур», деб ҳисоблайди ва тушунчанинг мазмунини очишга интилмади. «Маънавият инсон қалбидаги илоҳий нур. Олий ҳақиқат нури бўлиб, шу сабабдан буюк бобокалонларимиз инсон қалбини «Ҳақиқат асрорининг ганжинаси», деб атаганлар. Ҳақ асрори эса шундай сеҳрли тилсимки, уни тугал ечишга аҳли башар қудрати етмайди»¹.

Илоҳий ҳодисалар, шу жумладан, «олий ҳақиқат нури» абадул абад ўзгаришсиз, мутлақ бўлади, фақат уларни тушуниш, идрок этишгина ўзгариши мумкин. Маънавият ҳақида гапирганда эса, биз унинг юксалиши, айрим умуминсоний қадриятлардан ташқари бошқа аксарият қадриятларнинг янгиланиши ёки аксинча таназзули, қашшоқланишини, яъни ўзгаришини, нисбийлигини таъкидлаемиз.

Шубҳасиз, зардуштийлик негизида шаклланган узоқ аждодларимиз маънавиятидан ислом негизида шаклланган ота-боболаримиз маънавияти кескин фарқ қилади. Халқимизнинг бугунги кундаги маънавияти замонавий қадриятлар ва мустақиллик таъсирида нафақат ўтган асрдаги, ҳатто бундан ўн йил бурунги социализм давридаги маънавиятидан ажралиб туради. Зеро, И. Каримов таъкидлаганидек: «Маънавият узлуксиз ҳаракатдаги жараён-дир. Фикр, тафаккур, ҳис-туйғу тиним билмаганидек, уларнинг маҳсули ўлароқ маънавият ҳам доимо ўзгариш ва янгиланишда бўлади»².

Фанда масала М. Имомназаров қўйган тартибда қўйилиши мумкин эмас. Чунки фаннинг вазифаси ўзи тадқиқ этадиган ҳодисаларни тушунтиришдан иборат. Балки, фан тушунтиришда хатоларга йўл қўяр, адашар, нотўғри талқин қилар, аммо у доимо мантиққа асосланади, таҳлилдан, талқиндан, тушунтиришдан, хулоса қилишдан қочмайди.

¹ *Имомназаров М.* Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари. Т., 1996, 6-б.

² *Ислом Каримов.* Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураемиз. 7-китоб. Т., «Ўзбекистон», 1999, 302-б.

Чоп этилаётган баъзи китобларда маънавият баъзан онгнинг, баъзан ахлоқ ва эътиқоднинг, кўпинча маънавий маданиятнинг синоними, баъзан ҳатто уларнинг ҳаммасини ифодалайдиган йиғма тушунча сифатида ишлатилади.

«Маънавият жамият тараққиёти жараёнида шаклланган маданиятнинг инсоният, шахс онгида ифодаланишидир. Маданият мазмун жиҳатдан ниҳоятда кенг бўлиб, ҳар бир тарихий даврдаги маънавият унинг барча томонларини қамраб ололмайди»¹, — деб ҳисоблайди Э. Юсупов.

Кўриниб турибдики, маънавият бу ерда онгнинг маданиятни акс эттиришига кўра мазмун жиҳатдан нисбатан ажралиб турадиган бир бўлаги, деб талқин қилинмоқда.

Шўро даврида битилган асарларда ҳам маънавият тушунча сифатида таҳлил қилинмаган. Боз устига доимо «маънавий ҳаёт» ва «маънавий дунё» ҳақида сўз юритилган. Улар эса асосан қуйидаги таркибий қисмларга ажратиб кўрсатилади: ижтимоий онг шакллари, маънавий-мафкуравий муносабатлар, маънавий ишлаб чиқариш ва истеъмол, жамиятнинг маънавий ташкилотлари ва институтлари ҳамда улар ўртасидаги боғлиқлик². Юқоридагилардан хулоса қилиш мумкинки, «маънавий ҳаёт» тушунчаси «маънавият» тушунчасидан анча кенгдир. Аммо бу тушунча доирасида «маънавият» алоҳида таҳлил этилмаган.

Мустақил тараққиётнинг маънавий омилларини мустақамлаш, улардан самарали фойдаланиш зарурияти эса маънавият тушунчасини ҳар томонлама таҳлил этишни тақозо этади.

Маънавият — фақат инсон учун ҳос. Лекин у илоҳий ёки ғайритабиий ҳодиса эмас, балки ижтимоий ҳодиса бўлиб, инсон фаолияти билан боғлиқ. Табиатда маънавият йўқ. Инсон маънавияти билан ҳайвондан, жамият эса табиатдан фарқ қилади, дейиш жуда ўринлидир.

Агар моддий ишлаб чиқаришда ва моддий неъматларни истеъмол қилишда инсоннинг ижтимоий-биологик мавжудот сифатидаги моҳияти намоён бўлса, маънавиятда (маънавий неъматларни яратишда ва улардан фойдаланишда, маънавий фаолиятда) инсоннинг ижтимоий-маданий мавжудот сифатидаги моҳияти рўёбга чиқади.

¹ Юсупов Э. Ю. Ҳадисларда дунёвий ва диний ғояларнинг боғлиқлиги. — Ж. «Ўзбекистонда ижтимоий фанлар», 1994, 5-сон.

² Қаранг: Духовный мир развитого социалистического общества. М.: 1977; Уледов А. К. Духовная жизнь общества, М., 1980.

Маънавият инсоннинг ижтимоий-маданий мавжудот сифатидаги моҳиятидир, яъни инсоннинг меҳр-мурувват, адолат, тўғрилик, софдиллик, виждон, ор-номус, ватан-парварлик, гўзалликни севиш, ундан завқланиш, ёвузликка нафрат, ирода, матонат ва шу каби кўплаб асл инсоний хислатлари ва фазилатларининг узвий бирлик, муштараклик касб этган мажмуидир.

Ушбу хислат ва фазилатлар ҳайвонот учун хос эмас. Аммо уларнинг муқобиллари — ахлоқсизлик, ғараз, ҳасад ва ҳоказолар ҳам ҳайвонларда учрамайди. Кейингиларнинг эса маънавиятга ҳеч қандай алоқаси йўқ. Демак, маънавият бу шунчаки инсоний хислатлар мажмуи эмас, балки ижобий хислатлар, фазилатлар мажмуидир. Худди шунга ўхшаш фикрни бошқа тадқиқотчилар ҳам билдиришган: «Инсон онгли фаолиятининг, тафаккур салоҳиятининг ҳар қандай шакли маънавият бўла олмайди. Инсон руҳий оламидаги муайян ижобий ижтимоий аҳамият касб эта оладиган фазилатларгина маънавият деб аталади»¹.

Инсоний фазилатлар жамиятда тарихан шаклланади. Улар ижтимоий тараққиётнинг маҳсули. Кишилар ўртасидаги турли муносабатларни англаш, уларни баҳолаш, қўллаб-қувватлаш, рағбатлантириш, ёки, аксинча, қоралаш, чеклаш, бартараф этиш зарурияти турли ахлоқий (кейинчалик ҳуқуқий ҳам), эстетик, диний ва бошқа меъёрларни, урф-одат ва маросимларни юзага келтиради. Улар қадрият даражасига кўтарилади. Қадрият — бу ижтимоий баҳолар, меъёрлар ва идеалларнинг умумий атамаси ва объективлашган воқелиги: бадий, илмий асар, обидалар ёхуд удум, маросим, ахлоқ ва ҳ.к.

Қадриятларни ўзлаштириш жараёнида кишида инсоний фазилатлар қарор топади. Инсоний фазилатлар, шундай қилиб, ижтимоий муносабатларнинг (шу жумладан, жамиятнинг табиатга муносабатининг ҳам) инсон онги ва фаолиятида ўзлаштирилган қадрият сифатида зоҳир бўлишидир. Бошқача қилиб айтганда, инсоний фазилатлар ва уларнинг мажмуи — маънавият — ижтимоий қадриятларнинг муштараклашган ифодасидир.

Қадриятларни ўзлаштириш инсоннинг қай даражада маънавий шахсга айланганини кўрсатади, унга ички куч,

¹ Юсупов Эркин, Юсупов Уткир. Маънавий камолот ва жамият тараққиёти. Хўжанд, 1996, 29-б.

эътиқод бағишлайди. Шуларни назарда тутиб И. Каримов: «Маънавият деганда авваламбор одамларни руҳан поклашга, қалбан улуглашга чорлайдиган, инсон ички дунёсини, продасини бақувват, иймон-эътиқодини бутун қиладиган, виждонини уйғотадиган кучни тасаввур қиламан», — деб эътироф этган¹.

Маънавият инсоний фазилатлар билан бирга «маънавий маданият» деб аталмиш дунёвий илм-фан, фалсафа, ахлоқ, ҳуқуқ, адабиёт ва санъат, халқ таълими, оммавий ахборот воситалари, урф-одатлар, анъаналар ҳамда дин ва диний амалиёт — ибодат, тақво, диний маросимлар ва ҳоказо, диний адабиёт, диний санъат каби бошқа кўплаб тарихий ва замонавий қадриятларни қамраб олади.

Инсоннинг ҳаётга муносабати ривожланиши жараёнида унинг онги, айниқса, илмий, фалсафий, диний тасаввурлари бойиб боради, ўзгаради. Шу боисдан турли тарихий даврларда яшаган кишиларнинг қарашлари, ижтимоий баҳолари ва мўлжаллари, қадриятлари ҳам нисбатан фарқ қилади.

Онг тўлалигича маънавиятга кирмайди, чунки унда ўзгарувчан, муваққат, тасодифий ҳолатлар кўп учрайди. Онгга ўткинчи кайфиятлар, эҳтирослар катта таъсир кўрсатади. Маънавият эса бир зумда ўзгариб қолмайди. У чуқур тарихий, маданий илдизларга эга. Тўғри, унга ҳам собит туйғулар, ор-номус, миллий ғурур ва ифтихорга оид ҳис-ҳаяжон ва эҳтирослар таъсир кўрсатади. Аммо улар ўткинчи эмас. Демак, маънавият онгнинг моҳиятли томони ёки онгдаги моҳиятлиликдир. Ушбу жиҳатдан маънавият онг каби идеал ҳодисадир, аммо илоҳий ҳодиса эмас.

Идеаллик маънавиятнинг моҳиятини тўлиқ очмайди: идеаллик маънавиятнинг фақат бир жиҳатидир. «Онгда мустақил мавжудлик йўқ. У фақат миянинг объектга нисбатан функцияси сифатидагина мавжуд... Онгнинг ўзига хослиги шундаки, у қандайдир субъектив, идеал нарсадир. У ўзининг моддий субстратларига — мия ва инъикос объектига — муносабатидан ташқари мустақил мавжудликка эга эмас»².

¹ *Ислом Каримов. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан курашимиз. Т., «Ўзбекистон», 7-китоб, 302—303-бетлар.*

² *Спиркин А. Г. Сознание и самосознание. М., 1972, с. 68—69.*

Маънавият эса мустақил мавжудликка эгадир. Маънавият энг аввало, маданият орқали мустақил мавжудлигини намоён этади. Бу ҳақда кейинроқ тўхталамиз. Ҳозирча маънавият ва онг-муносабатлари тўғрисидаги фикрни давом эттирамиз.

Маънавият жамиятда қарор топган етакчи ғояларга ҳамда кишиларнинг дунёқарашига, эътиқодига боғлиқ. Ҳақиқатан, маънавият онгдаги тасодифий, иккинчи даражали, вақтинчалик ҳолат бўлиши мумкин эмас. У собит эътиқодга айланган, қадрият даражасига кўтарилган бўлиб, жамиятдаги муносабатларни ва инсон хатти-ҳаракатини белгилашда ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Эътиқодсиз маънавият бўлмайди. Эътиқод маънавиятнинг энг асосий устунларидан биридир. У маънавиятга муштараклик ва жипслик бағишлайди. Унинг турли таркибий қисмларини ўзаро бирлаштиради ҳамда маънавиятни амалиётга боғлайди. Эътиқод маънавиятнинг моҳиятини очиб берувчи тушунчалардан бири.

Эътиқод ва маънавият

Эътиқод, энг аввало, шахс (жамоа, гуруҳ, жамият) томонидан муайян ғояларга, баҳо ва меъёрларга иккиланмасдан, шубҳа қилмасдан, қатъий ишонч асосида ҳосил бўлган энг муҳим ва биринчи даражали ҳисобланган собит тушунчалар, умумқабул қилинган назариялар ва қарашлардир, яъни илмдир ҳамда уларни фаол ақлий ва ҳиссий қабул қилиш, севиш, ихлос кўрсатиш, уларга ўз идеалларини, ижтимоий интилишлари ва амалиётини мослаштиришидир.

Шундай қилиб, эътиқоднинг мазмунини илм ташкил қилади. Чунки киши нимага эътиқод қилаётганини — нимага ишонаётганлигини, нимага интилаётганини, нимага ўз хулқ-атворини, ижодини мослаштириши лозимлигини билиши лозим. Бу илм диний ёки дунёвий ёхуд уларнинг маълум даражадаги қоришуви бўладими, ундан қатъи назар, эътиқоднинг кент маънодаги ҳаётий мазмунини ташкил этади. **Илмсиз эътиқод йўқ, бўлиши мумкин ҳам эмас.**

Эътиқоднинг илфорлиги ёки қолақлиги, инсонпарварлиги ёки худбинлиги ва бошқа кўплаб хусусиятлари унинг мазмунини ташкил этувчи илмга боғлиқ. Аммо ҳар қандай илм, айниқса кундалиқ билимлар эътиқод бўлавермайди.

Нафақат кундалик билимларда, ҳаттоки илм-фанда ҳам кўплаб турли ахборот даражасидаги ҳамда асосий арконий тамойилларни шакллантиришга хизмат қилувчи «ёрдамчи» ва оддий элементар тушунчалар борки, улар қанчалик фан ва илмий тадқиқот, ижтимоий ҳаёт учун аҳамиятли бўлмасин, эътиқоднинг бевосита таркибий қисмига кирмайди. Шунингдек, амалиётда тасдиғини топмаган, фараз сифатида олға сурилган илмий тушунчалар ва назариялар, табиийки, эътиқодга айланмайди. Иккиланиш ва шубҳа билан қаралган илм эътиқод эмас. Илгари инсон қаттиқ ишонган тушунчалар, ғояларга нисбатан жамият ва илм-фан тараққиёти натижасида шубҳа туғилса, улар эътиқод мақомини йўқотади.

Эътиқодда ишонч катта роль ўйнайди. Ишонч эътиқод мазмунини ташкил этувчи тушунчалар, меъёрлар, ғоялар, таълимотга — илмга (билимга) нисбатан кучли эмоционал (ҳиссий) ижобий муносабатдир. Ишонч турмуш тажрибаси негизида ҳосил бўлган кундалик онг даражасига ва илмий билимларни муайян (тўғри ёки нотўғри) тушунишдан ҳосил бўлган назарий онг даражасига оид бўлиши мумкин. Ишонч оиланинг тарбияси ва амалиёти натижасида, давлатнинг таълим муассасалари, ташвиқот ва ахборот воситалари орқали киши онгига таъсир этиш оқибатида вужудга келади.

Ишонч ўз мазмунига кўра, Эрих Фромм эътироф этганидек, рационал ёки иррационал характер касб этади.

Рационал ишонч шахснинг фаол ҳаракатига, яратувчилигига асосланади. Унинг объектини ташкил қилган ғоя, таълимот, идеал тўғри ёки хато, реал ёки утопик бўлиши мумкин. Лекин шахс унга сидқидилдан ихлос билан интилади, унга эришиш йўллариини излайди, ижод қилади. Натижада у ўша мақсадга етолмаса ҳам (агар у сароб бўлиб чиқса) маълум самарага эришади, фаолияти изсиз кетмайди.

Иррационал ишонч шахснинг ижодий пассивлигига, фармонбардорлигига, мутаассиблигига асосланади.

«Агар иррационал ишонч ниманидир ё кўпчилик ёхуд қандайдир обрўли шахс ҳақиқат ҳисоблагани учунгина ҳақиқат деб қабул қилса, рационал ишонч самара берувчи ўз кузатишларига ва мушоҳадаларига асосланган эътиқод мустақиллигини билдиради»¹, — деб ёзади Эрих Фромм. На-

¹ Эрих Фромм. Психоанализ и этика М., 1993, с. 159.

заримизда, Фроммнинг ушбу хулосаси маълум даражада бирёқлама, масалага бир оз торроқ ёндошишнинг оқибатига ўхшайди. Лекин энг аввало Фроммнинг асосий хулосаси ниҳоятда теран ва тўғри: рационал ишонч — бу самара берувчи эътиқод мустақиллигидир. Бошқача қилиб айтганда, ишончнинг рационал бўлиши эътиқод мустақиллигини таъминлашга хизмат қилади.

Мустақил эътиқод эса шахс ва жамият эҳтиёжларини нисбатан тўғри англайди ва бу эҳтиёжлардан келиб чиқиб янгиликларга, ранг-барангликка, мавжуд ҳолатни ўзгартиришга интилади. Иррационал ишонч хурликка ҳам, ижтимоий янгиликка ҳам интилмайди, балки уларни ғайритабиий кучлардан, доҳийлардан, авлиёлардан кутади. «Иррационал ишонч нимагадир ёки кимгадир мутаассибона (фанатик) ихлос қилишдирки, унинг моҳияти шахсга тегишли ёки шахсдан ташқарида турувчи иррационал обрўга бўйсунитдан иборат»¹ — деганида, Э. Фромм асосан ҳақ эди.

Фромм мулоҳазаларидаги бизга бирёқламалик бўлиб туюлган жиҳатларга келсак, қуйидагиларни таъкидлашни истар эдик. Ишонч, унинг рационал ёки иррационал характери шахснинг узоқ давом этган мулоҳазалари, хулосалари ва ҳаётий тажрибаси маҳсули бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин. Кейинги ҳолда у жамиятдаги ёхуд шахс субмуҳити — оиласи, жамоаси ёки улфатларининг норасмий даврасидаги ҳукмрон эътиқод асосида шаклланади ва шахс томонидан тайёр аксиома сифатида қабул қилинади. Аммо ишончнинг рационаллиги ёки иррационаллиги булар билан белгиланмайди.

Узоқ илмий таҳлиллар, мантиқий хулосалар асосида шаклланган ишонч иррационал бўлиши ҳеч гап эмас (агар тадқиқот усули нотўғри танланса, дастлабки шартларда ва таянилган хулосаларда хатога йўл қўйилса ҳ.к.). Ахир философиядаги, диний таълимотлардаги, ижтимоий назариялардаги иррационал оқимлар ҳам атоқли мутафаккирларнинг узоқ йиллар давомидаги ақлий меҳнати, изланишлари, бошқа таълимотларни танқидий таҳлил қилиб, маълум хулосаларга келиш натижасида пайдо бўлган. Аксинча, тайёр ҳолда, «беўйлов» қабул қилинган ишонч чуқур рационал бўлиши мумкин.

¹ Ўша жойда, 156-б.

Рационаллик ва иррационаллик шахсий ёки жамоавий тажрибага, дунёвийликка ёки динийликка, материалистик ёки идеалистик тамойилларга суянишга бевосита боғлиқ эмас. Ишончнинг рационаллик ва иррационаллик мезонини тараққиёт заруриятидан излаш керак. Шахс (жамоа) қаттиқ ишонган тушунчалар, меъёрлар, ғоялар, идеаллар тарихий тараққиёт заруриятига қанчалик мос келса, ишонч шунча рационаллик касб этади. Тарихий заруриятга, жамият ривожланиш талабларига мос келмайдиган илмга нисбатан шаклланган ишонч иррационалдир. У объектив самара бермайди.

Демак, маънавият тараққий этиши учун эътиқод самарали рационал ишончга асосланиши лозим. Бу ишонч четдан мўъжиза кутиб ўтирмайди, шахс ўз эътиқодига содиқ қолган ҳолда, мақсадига эриша олмаса ҳам, сабабини ўз фаолиятидан ахтаради. Бинобарин, унга танқидий баҳо беради, кўшимча воситалар излайди ва ҳ.к.

Янги таълимотлар, янги динлар ўзларидан аввал вужудга келган бошқа муҳолиф таълимотлар, динлар билан ғоявий, сиёсий курашда ўз ўрнини топишга, ўз ҳақиқатини қарор топтиришга интилиши улар тарафдорларини фаол бўлишга, ўз эътиқодлари келажакка ишонилишга, бу келажакни амалий фаолиятлари билан яратишга ундайди. Шу боис пухта ва жиддий ишлаб чиқилган янги таълимотларга ишонч, уларнинг тўғри ёки нотўғри бўлишидан қатъи назар, дастлаб рационаллик касб этади ва амалиётда катта самара беради.

Исломга ишонч ҳам айнан шу сабабдан у вужудга келганидан кейинги дастлабки асрларда оламшумул буюк ҳарбий, сиёсий, иқтисодий ва маданий ютуқларга олиб келди. Кучли ижтимоий тараққиётни таъминлаб, жаҳонда янги цивилизацияни яратди.

Дастлаб рационал бўлган ишонч нисбатан узоқ муддатли ижтимоий таржибалар орқали тасдиқланмаса, ҳаётда ўзини оқламаса, омма кутган натижага олиб келмаса, ўзининг тескарисига, ё ишончсизликка, ё иррационал ишончга (мутассибликка, мантиққа зид ихлосга ва ш.к.) айланади. Маънавият эса инқирозга учрайди, қашшоқланади. Қашшоқ маънавиятда мутассибликка мойиллик кучлидир. Ортодоксал диний таълимотларнинг, марксизм-ленинизмнинг ва бошқа ҳаётга мослашиб ривожлана олмаган таълимотларнинг қисмати буни тасдиқлаб турибди.

Эътиқод дунёқарашнинг, у орқали бутун маънавиятнинг ўзаги сифатида воқеликка инсон муносабатини, хулқатворини, фаоллигини белгилайди. Фаоллик учун, айниқса ижодкорлик учун оддий ишончга асосланган илм кўп ҳолларда камлик қилади. **Ижодкорлик ва фаоллик ишончнинг ихлос ва ишқ билан бойитилишини тақозо этади.**

Одатда, ихлос бирор ғояга, назарияга ёхуд санъат асарига, умуман қадриятга, унинг муаллифларига ёки тарғиботчисига кўнгил қўйишдир (салбий нарсага «кўнгил қўйиш», ҳатто ижобий нарсага мавжуд ахлоқийлик чеғарасидан чиқиб, меъеридан ортиқ интилиш асло ихлос эмас, у ҳирс ва нафс дейилади). Аммо ихлос шунчаки кўнгил қўйиш эмас, кўнгил қўядиган объектни билиш, эмоционал баҳолаш ва унга интилиш ҳамдир. Ихлос ижобий эмоционал баҳо, самимий интилиш асосида вужудга келади. Бировнинг тазйиқида кишида ихлос шаклланмайди. У шахснинг ўз мойиллиги, эркин танлаши (онгли ёки онгсиз) туфайли қарор топади. Демак, ихлос таркибига «интилиш» билан бирга «ихтиёр» ҳам киради.

Ихлос билан бойиган ишонч ахлоқийлик касб этади. Ихлос бутун эътиқодга, маънавиятга ижобий маънодаги ахлоқий ҳис-ҳаяжон, самимийлик ва ижтимоий мўлжал, яъни мақсад бахш этади. Ихлос эътиқоднинг «инсоний» қиёфасини белгиловчи унсурларидан бири. Зеро, ихлос орқали эътиқод миллий ва умуминсоний қадриятлар, ижодкор шахслар, мутаффакирлар асарлари, ибратли ҳаёти ҳамда тарихий воқеалар билан боғланади, конкретлашади, ҳаётийлашади. Ихлос туфайли эътиқод ақлий ҳодисадан кўнгил ҳодисасига ҳам айланади. Ихлос орқали эътиқод, шунингдек, индивидуал шаклга эга бўлади, муайян шахснинг эътиқодига айланади. Ихлос инсоннинг ўз мақсадига эришиш, ақлан ва ахлоқан такомиллашиш, ижод қилиш, яратувчилик фаолияти билан шуғулланиш йўлида жуда катта ҳиссий рағбатдир.

Юқоридагилардан хулоса қилиш мумкинки, ихлос эътиқоднинг илм ва ишонч каби узвий таркибий қисмидир. У ишончга нисбатан бир оз торроқ, аммо ундан анча теранроқ, эътиқод моҳиятига яқинроқдир.

Ихлос қотиб қолган тушунча эмас. Балки у ҳам илм ва ишонч каби ўзгаради, ривожланади. Баъзан инсон ихлос қўйган нарсасидан илми кенгайиши, чуқурлашиши натижасида ёки бошқа сабабларга кўра кўнгли совийди. Баъзан

эса, аксинча, инсоннинг ихлоси янада ортади, кучаяди. У ихлос қўйган нарсасидан ахлоқий таянч топибгина қолмасдан, шунингдек, гўзаллик ва ақлий завқ-шавқ туяди. Ҳис-ҳаяжони эҳтиросга айланади. Бу ихлоснинг ишққа айланишидир.

Ишқ ихлоснинг ҳар томонлама кучайган, кенгайган, ихлосга хос ахлоқий ҳис-ҳаяжонга ақлий ва эстетик туйғуларни ҳам қўшиб инсоний эҳтиросга айланган шаклидир. Ишқда эҳтирос кучли бўлганлиги сабабли унга айрим ҳолларда теранлик етишмаслиги мумкин. Аммо аксинча ҳам бўлади, ишқ инсоннинг ақлий имкониятларини, ижодкорлик салоҳиятини максимал равишда юзага чиқаради ва эътиқодга ниҳоятда теранлик бахш этади.

Ишқ кўп ҳолларда маиший (фалончига ошиқ бўлиш ва ш.к.) ёки диний-фалсафий (ҳақиқатга, ҳаққа интилиш) мазмунларида ишлатилади. Тасаввуф талқинида ишқ инсон эътиқодининг моҳиятигина эмас, шунингдек, инсон ҳаёти маъноси ва пиروвард мақсадидир. Шу боис ишқ суфий учун эътиқоднинг олий кўриниши, мукамал эътиқод.

Ишқ турли мазмунларда қўлланилиши табиий. Алишер Навоий «Маҳбубул-қулуб» асарида унинг уч шакли борлигини таъкидлайди. Юқорида биз келтирган ишқнинг икки шаклидан ташқари яна бир шаклини — эстетик, бадий ижодга алоқадор шаклини айтиб ўтади: «назмтирозлар» ва «афсонапардозлар» ишқи.

Ишқ эътиқодни нафақат янада фаоллаштиради, хатти-ҳаракатга ундайди, шунингдек, уни ўз моҳиятига ёт таъсирдан муҳофаза ҳам қилади. Чунки ишқ муросани билмайди. Ишқ билан йўғрилган эътиқод ақл ва кўнгилни, бир томондан, зийрак қилса, иккинчи томондан, кўр қилиши мумкин. Ишқ туфайли эътиқод негизида ётган ва ишончга айланган илм янада конкретлик, индивидуаллик, тўлақонли эҳтирослилик касб этади. Ишқ эътиқоднинг ички ҳаракатлантирувчи кучи, энергиясидир.

Ишқнинг фаоллиги унинг муроса билмаслиги, ўз мақсадига эҳтиросли интилиши билангина чегараланиб қолмайди. Ишқда ижодий яратувчилик хусусияти мавжуд. Бу, энг аввало, ишқнинг идеални шакллантириш таъсирида намоён бўлади.

Идеал (омол) — жамият ривожланиши жараёнида қўлга киритиладиган ютуқларнинг, ижтимоий қадриятларнинг

(шу жумладан инсон шахси такомиллашувининг) эришиш мумкин бўлган мукамал мазмуни ва шакли ҳақида вужудга келган тасаввурлардир. Инсон қўлга киритилган ютуқларни доимо фикран муайян омололларга қиёслайди, мавжуд ҳолат билан қониқмасдан янада такомилликка интилади. Ўзи ҳам бу жараёнда камол топади. Ушбу маънода омол жамият ва шахснинг эҳтиёжлари ва интилишларини ахлоқда, ҳуқуқда, бадий ижодда, таълим-тарбияда, умуман турмушда ифодалайдиган, уларни рўёбга чиқаришга қаратилган энг юксак, олий ижтимоий мўлжалларидир. Шу боисдан у эътиқоднинг унсури. Идеалсиз эътиқод, бинобарин, маънавият йўқ.

Идеални мутлақлаштирмаслик керак. Акс ҳолда у мавҳум ва ноҳаётий, хаёлий ҳодисага айланади. Мутлақлик фақат Аллоҳга, унинг сифатлари ва иродасига нисбат бериладиган тушунча. Гегель фалсафасида ҳам «мутлақ идея» аслида Худо синонимидир. Марксистик фалсафада «мутлақ ҳақиқат» кўпроқ мантикий чайқовчилик, Гегель хулосаларини материалистик талқин қилишга уриниш ҳамда билиш жараёнида инсон билимларининг объектив воқеликка тобора мос бўлиб боришидан бошқа нарсани англамайди.

Ижтимоий идеал конкрет-тарихий характерга эга. Уни мистиклаштиришнинг ҳеч ҳожати йўқ. Халқ оғзаки ижодида Алпомиш идеал қаҳрамон — ақл, фаҳм-фаросат, жисмоний камолот, мардлик, элпарварлик, ватанпарварликнинг бадий-эпик намунаси. Алпомиш мавҳум ғоялар, идеаллар мажмуи эмас, конкрет идеалларни акс эттирувчи жонли образ. Навоий учун шундай идеал — Фарҳод. У ҳам ақлий, ҳам жисмоний, ҳам маънавий камолотга эришган шахс. Лекин Фарҳод образи мураккаб ахлоқий ва бошқа ижтимоий муносабатларни акс эттириши билан Алпомиш образидан ажралиб туради. Ойбек романида эса Навоийнинг ўзи — идеал образ. Айни пайтда у реал тарихий шахс, конкрет инсон образидир. Бу идеалларнинг бирортаси мавҳум табиатга эга эмас.

Лекин ҳар бир инсон дунёқарашида эътиқоднинг барча унсурлари бирдай ривожланмаслиги мумкин. Унинг айрим унсурлари, хусусан, ишқ ва идеал яққол ифодаланмаган, ҳатто етарлича шаклланмаган ҳолатлар жуда кўп. Ихлос, ишқ ва идеал унсурлари яхши ривожланмаган эътиқод негизида шаклланган маънавият, табиийки, қашшоқ ва

кучсиз бўлади. Унда инсонпарварликка, эзгуликка интилиш яхши ривож топмайди. У инсон дардларига, орзу-ҳавасларига бепарво бўлади, худбинликка, золимликка, ёвузликка етарлича қаршилиқ кўрсатмайди.

Ихлос, ишқ ва идеал эътиқоднинг ва у орқали маънавиятнинг асл инсоний табиатини ташкил қилади.

Инсон ўз ғояларига, ижтимоий идеалларига содиқ бўлмаса, қийинчиликлардан кўрқиб, улардан воз кечса, биз уларни эътиқодга айланган ғоялар, идеаллар, эътиқодга айланган илм дея олмаймиз. Демак, эътиқоднинг муҳим хусусиятларидан, мазмунини ташкил этувчи моҳиятларидан яна бири — бу содиқлик. Инсон ўз ишончи, ихлоси, ишқи ва идеали учун, зарур бўлса, заҳмат чекиши, қийинчиликларга бардош бериши лозим. Турли хил таъсирларда бир зумда киши воз кечадиган ғоялар, қарашлар эътиқод бўлолмайди.

Шундай қилиб, эътиқоднинг негизида яна бир тушунча — содиқлик ётади. У ироданинг дунёқараш билан туташадиган, чамбарчаслашган, ўзаро бир-бирига ўтадиган қисмидир. Содиқлик маиший турмушда турли шаклларда, масалан, вафодорлик кўринишида намоён бўлиши мумкин. Эътиқодсиз киши ҳеч қачон вафодор ва иродали бўла олмайди, аксинча, маълум шароитда хиёнатга мойиллик кўрсатади.

Иродасиз кишининг эътиқоди мустаҳкам бўлмайди. Аммо айтилгандан ирода ҳам эътиқоднинг таркибига кирар экан, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. У маънавият таркибига мустақил тушунча сифатида киради. Ирода бу инсоннинг эркин танлаб, қарор қабул қила олиши, ўз истак ва интилишларини, ҳиссиёти ва ақлини, билим ва тажрибасини муайян мақсадга йўналтира олишидир (бу ҳақда кейинроқ батафсил тўхталамиз).

Ирода ёрдамида инсон қийинчиликдан тушкунликка тушиб қолмайди, балки уни енгади, ёки хурсандчиликдан ўзини йўқотиб қўймайди. Ирода туфайли инсон ҳар қандай шароитда ҳам кўпинча ақлли ва ахлоқли мавжудот бўлиб қолади. Фақат баъзи бир экстремал, ғайритабиий ҳолатлардагина — масалан, жангда, ўлим хавфи туғилганда, қаттиқ ғазаб ёки кўрқув туфайли инсонпарварликдан чекиниши мумкин. Чунки иродада нафақат рационал, шунингдек, иррационал қатлам ҳам мавжуд (аммо бу эътиқод доирасидан ташқаридаги алоҳида мавзу). Маънавияти

бузук, эътиқоди аксилонсоний кишининг иродаси эса салбий мазмун касб этади.

Иродани қийноққа бардош бериш билан чалкаштирмаслик керак. Қийноқ инсон табиатига зид ҳодиса. Шу боис қийноқ азобида ўз идеалларига содиқ, буюк иродали шахслар ҳам ўзларига ва ўзгаларга тухмат қилганлар, идеалларидан, тил учуда бўлса-да, воз кечганлар (Сталин қатагонларини эслаш кифоя).

Ўзини, ўз қобилияти ва истеъдодини бирор мақсадга эришишга сафарбар қила олмайдиган иродасиз кишини биз муайян ғояларга, идеалларга содиқ, тўлақонли маънавий шахс дея олмаймиз.

Юқоридаги мулоҳазаларни умумлаштириб шундай хулоса қилиш мумкинки, эътиқод қуйидагилардан ташкил топади:

а) собит ва энг муҳим тушунчалар, ғоялар, баҳолар, меъёрлар, қарашлар, яъни илм; б) ишонч; в) ихлос; г) ишқ; д) идеал; е) содиқлик.

(Баъзи ҳолларда эътиқод синоними сифатида имон тушунчаси ҳам ишлатилади. Имон эътиқодга «тенг» тушунча бўлганлиги учун уни эътиқод таркибига киритмадик. Аслида имон диний эътиқодга ва ислом фарзларига амал қилишни билдиради. Шу боис кўпчилик диний эътиқод ҳақида гапирганда, «имон-эътиқод» деган жуфт сўздан иборат тушунчани қўллайди).

Эътиқод таркибига кирувчи унсурлар қанчалик ўзаро уйғун ривожланса, эътиқод шунчалиқ бой, теран ва мустақамдир. Масалан, ватанпарварлик шахснинг эътиқоди даражасига кўтарилиши учун энг аввало шахс ўзининг мамлакати, миллати, миллий тарихи ва маданияти тўғрисида, оз-моз бўлса-да, маълум илмга эга бўлиши керак. Аммо билимнинг ўзи, ҳатто чуқур ва кенг билим ҳам камлик қилади.

Ҳақиқий ватанпарварлик учун шахс ўз она тилига, урф-одатларига, маданий меросига, халқига, мамлакати бугуни ва келажакига ишонч билан қараши, уларга ихлос қўйиши, севиши лозим. Ўзининг худбин манфаатларини эл-улус, Ватан манфаатларидан кўпроқ севадиган киши ватанпарвар эмас. Ёки ҳар қандай шароитда ҳам Ватан манфаатларига содиқ қолишга, оғир захматдан, қийинчиликлардан кўрқиб, фидойилик кўрсатишга иродаси ва садоқати етмайдиган шахс, у қанчалик кенг билимли бўлма-

син, Ватанни севиши ҳақида кўп гапирмасин, ватанпарвар ҳисобланиши мумкин эмас.

Айни пайтда Ватанга муҳаббат кўр-кўрона бўлса, кутилган самарани бермайди. Ватан ишқи шахснинг танқидий мулоҳаза юритишини, камчиликларни кўриб, уларни бартараф этишга, мамлакати, халқи, миллий қадриятларини такомиллаштиришга интилишини тўсиб қўймаслиги керак. Миллат раҳнамолари, зиёлилари, ёшлари мамлакат аҳволини юксак идеаллар билан таққослаб идрок этсаларгина, унинг келажагини уларга мослаб яратишга ҳаракат қилсаларгина, ватанпарварлик самара берадиган эътиқод даражасига кўтарилади. Биз миллий маънавиятимизни юксалтирмоқчи эканмиз, эътиқод масалаларига жиддий эътибор бермоғимиз, таълим-тарбия жараёнида унинг унсурлари ўзаро уйғун шаклланишига эришмоғимиз лозим.

Собит ғоялар, қарашлар, ахлоқий, ҳуқуқий, эстетик, диний меъёрлар, инсонга жамият томонидан қўйиладиган бошқа мафкуравий талаблар маънавий муҳитни ташкил қилади. Маънавиятнинг моҳиятини «маънавий муҳит» тushунчасисиз теран англаб олиш мушкул. Шу боис қисқача «маънавий муҳит» устида тўхталиб ўтамиз.

Маънавий муҳит шахсни ҳам, бутун авлодни ҳам муайян йўналишда шакллантиради, тарбиялайди, ижобий хислатларини юзага чиқаради, уларни номақбул таъсирлардан ҳимоя қилишга уринади. Маънавий муҳит ҳар қандай ютуқлар ва кашфиётларнинг (четдан қабул қилинганларининг ҳам) тақдирини белгилайди: ё ривожлантиради, ё унутилишга маҳкум этади, ёки деформация қилиб, ўзига мослаштиради.

Маънавий муҳит — бу жамиятнинг ҳиссий, ақлий ва жисмоний камолотда эришган ўртача савияси асосида вужудга келган талаблари ва уларнинг амалга ошиш тартиби. Муҳит, одатда, барқарорликка, бир текислик ва бир хилликка интилади. Унинг талаблари ва таъсири ҳаммага бирдек, ўртача бўлади. Унинг талабларига жавоб бериш учун кимлардир ўз устида ишлайди, такомиллашади, ўсади ва ҳ.к. Кимлар учундир умумий маънавий муҳитнинг талаблари камлик қилади. Бундай шахслар ёки ижодий гуруҳларнинг имкониятлари тўлиқ юзага чиқмасдан қолиш хавфи туғилади. Шу боисдан умумий маънавий муҳит доирасида нисбатан алоҳидалашган табақавий, касбий (професионал) ёки гуруҳий муҳитлар — субмуҳит мавжуд. Субму-

ҳитлар ўзаро бир оз фарқ қилади. Фарқ уларнинг муайян ижтимоий гуруҳ, табақа ва синфларнинг психологияси ва сиёсий мавқеи, интилишлари таъсирида вужудга келади. Аммо бу фарқлар ортиқча баҳоланмаслиги ва маънавиятга большевистчасига мутлоқлаштирилган синфийлик нуқтаи назаридан ёндашиш учун асос бўлмаслиги керак. Субмуҳит умумий муҳитдан ажралиб кета олмайди ва пировардида унинг талабларига бўйсунушга мажбур бўлади. Демак, маънавият кенг маънода — бу қарор топган муносабат: баҳолаш, қўллаб-қувватлаш ёки инкор қилиш, ақлий ва ҳиссий муҳит, ижтимоий ҳодисаларга нисбатан фаоллик ва ҳ.к. Муҳит маънавиятнинг энг умумлашган узлуксизлик шакли, маданият эса узлукли (дискрет) шаклидир.

Маънавият инсон билан боғлиқ ижтимоий ҳодиса бўлганлиги сабабли, уни тўғри таҳлил қилиш учун икки саволга жавоб бериш лозим. Биринчиси — инсоннинг ўзи нима, унинг моҳиятини, табиатини нима ташкил қилади? Иккинчиси — инсоннинг яшашдан мақсади нима, у нимага интилиши керак?

Маънавият ва инсон табиати

Энг қадим замонлардан оқ ақл ва ижтимоийлик инсон табиатини ташкил этувчи тамойиллар деб ҳисобланган. Инсонга ақлли мавжудот ва «ижтимоий ҳайвон» деган таърифлар берилган. Арасту инсонни «сиёсий ҳайвон» (*Zoon politicon*) деб атаган.

Бизнинг буюк бобоколонларимиз Форобий ва Ибн Сино ҳам юнон фалсафасининг, хусусан, Арасту ва Афлотуннинг инсон табиати тўғрисидаги фикрларини асосан қабул қилганлар ва ижодий ривожлантирганлар.

Форобий жамият инсонга нафақат инсон сифатида шаклланиши учун, шунингдек, камол топиши ва ҳатто оддийгина турмуш кечира олиши учун ҳам керак, деб ҳисоблайди: «ҳар бир инсон ўз табиати билан шундай тuzилганки, у яшаш ва олий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларни қўлга кирита олмайди, уларга эга бўлиши учун инсонлар жамоасига эҳтиёж туғилади»¹. Шундай қилиб, Форобий инсон табиатини ижтимоийлик ташкил этади,

¹ *Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Т., 1993, 186-б.*

деган фикрни ёқлаб чиқади¹. Диндорлик, ҳаққа, ҳақиқатга интилиш ҳам инсоннинг ақлий мавжудотлиги ва ижтимоийлиги доирасидаги ҳодисалардир. Борлиқнинг жавҳари ва моҳияти, унинг илк сабабияти ва қисмати ҳақида мулоҳаза юритиш, ҳақиқатни излаш инсон ақлининг хусусияти, ақл фаолиятининг воқелигидир. Худди шундай дин ҳам жамиятга хос ҳодиса, яъни инсон каби ижтимоийликнинг, аниқроғи ижтимоий мавжудотнинг маҳсулидир.

Бундан келиб чиқадиган хулоса шуки, диндор ёки даҳрий бўлиш инсоннинг ақллилик ва ижтимоийликдан мустақил табиатини ташкил этмайди, балки инсоннинг оламга муносабатининг хусусий кўринишларидир. Ақл ва ижтимоийлик инсонни ҳайвонот олаmidан фарқловчи энг муҳим белгилардир, аммо инсоннинг тўлиқ моҳияти эмас.

Кейинчалик мутафаккирлар инсоннинг яна бир муҳим белгиси тўғрисида сўз юритдилар: инсон яратувчи ҳайвон, у ишлаб чиқаради. Бу ғояни К. Маркс ҳам ривожлантиради. Инсон ишлаб чиқарувчи, меҳнат қилувчи, табиатни ва ўз ўзини ўзгартирувчи, қайта яратувчи мавжудот. У ўз олдига аввалдан мақсад қўя олади, ишлаб чиқарадиган нарсасини у инстинктлар ёрдамида эмас, аввал миясида пайдо бўлган режа орқали рўёбга чиқаради. Айни пайтда инсон инсон бўлиб шаклланиши ва ишлаб чиқариш билан шуғулланиши учун у жамиятда яшаши зарур. Инсон ҳам, онг, тафаккур (ақл) ҳам, ишлаб чиқариш ҳам жамият маҳсулидир.

К. Маркснинг «Фейербах тўғрисида тезислар»ида: «инсоннинг моҳияти айрим индивидга хос бўлган абстракт эмасдир. Ҳақиқат ҳолида у барча ижтимоий муносабатларнинг мажмуидир»²,— деган хулосасини ва ижтимоий муносабатлар деганида у нафақат иқтисодий, шунингдек, ахлоқий, ҳуқуқий, диний, эстетик ва турмуш учун зарур барча алоқаларни, муносабатларни ҳам назарда тутганлигини ҳисобга олсак, Маркс ўз даври учун материалистик нуқтаи назардан инсонга ижтимоий мавжудот сифатида нисбатан тўлиқ таъриф беришга интилганини кўраимиз.

¹ Арасту ва Форобий асарлари инсон моҳиятини талқин қилишдаги баъзи тафовутлар ҳақида қаранг: *Абдуллажон Бегматов*. Маънавият фалсафаси, ёхуд Ислоҳ Каримов асарларида янги фалсафий тизимининг яратилиши. Т., 2000, 56-б.

² К. Маркс., Ф. Энгельс. Танланган асарлар. Т. 1, Т., 1980, 2-б.

Лекин ҳаёт Маркс тамойиллари материалистик чекланганини инсон моҳиятини охиригача қамраб олмаганлигини кўрсатди. Энг аввало инсон тўғрисида К. Маркс концепциясида инсоннинг индивидуал жиҳатларига етарли эътибор қаратилмаган. Устунлик жамоавий, ижтимоий жиҳатларга берилган. Кейин инсоннинг фақат онги ҳисобга олинган. Онг остига оид ҳодисаларга инсон табиатига ёт, ундаги биологик инстинктлар деб қаралган. Дастлаб З.Фрейд ва унинг издошлари инсон табиатига иррационал, онг остига оид ҳодисалар чуқур таъсир кўрсатишини (ҳаёт ва ўлим инстинктлари — З.Фрейд; жамоавий онгсизлик — архетиплар — К. Юнг) исботладилар. Сўнгра экзистенциализм (К. Ясперс, М. Хайдеггер, Ж.П. Сартр) инсоннинг аутентлиги — асл мавжудлиги, жамиятдаги турли талаблар, меъёрлар таъсирида бузилмаган асл табиати ҳақидаги ғояни илгари сурдилар.

Экзистенциалистлар диний ёки атеистик (Сартр) позицияда туришларидан қатъи назар инсон табиатига жамиятни маълум даражада ёт деб биладилар. Улар инсоннинг аутентлиги кўпроқ «чегаравий ҳолатлар»да рўёбга чиқади, деб ҳисоблайдилар.

Инсон табиати ҳақида оригинал фикр юритганлардан бири Э. Кассирер бўлди. Э. Кассирер инсон турли рамзлар яратувчи ҳайвон эканлиги ғоясини ўртага ташлади — *animal symbolicum*¹.

Инсон ўзи ва табиат оралигини турли рамзлар билан тўлдиради, ҳамда улар орқали жамият ва табиат билан боғланади.

Сўзлашув тили — инсон яратган шундай рамз. Маданиятнинг ҳар бир ҳодисаси — рамз. Рамзларни яратиш ва улардан фойдаланиш кишиларга ҳар қандай инсоний фаолиятни амалга оширишга кўмаклашади. Масалан, тил нафақат кишиларнинг ўзаро алоқасини таъминлайди, нафақат уларнинг жамоага бирлашиши, жамиятни вужудга келтиришига шарт-шароит туғдиради, шунингдек тафаккурни юзага чиқаради. Рамз (тил) туфайли инсон ҳам ақлли мавжудот, ҳам «ижтимоий ҳайвон» бўла олди. Рамз яратиш орқали инсон бирламчи табиатни қайта ишлаб, иккинчи

¹ Э. Кассирер. Опыт о человеке: введение в философию человеческой культуры. — В кн.: «Проблемы человека в западной философии», Т., 1988, с. 30.

табиатни, шу жумладан ўз инсоний табиатини ҳам яратди ва такрор яратиб туради.

Э. Кассирернинг инсон рамзлар яратувчи ҳайвон эканлиги тўғрисидаги хулосаси шаклан оригинал бўлса-да, лекин айрим деталларни ҳисобга олмаганда, мазмунан инсон моҳиятини очиб берувчи янги тамойилларни олға сургани йўқ. Э. Фромм ва Р.Хираунинг қуйидаги фикри, назаримизда, адолатлидир: «Инсоннинг ушбу хоссалари — ақл, яратувчилик, жамиятга мансублик ва рамз ижод қилиш — инсон табиатини тўлиқ ташкил этмасалар-да, ҳақиқатан моҳиятлидир. Улар инсоннинг умумтарқалган имкониятларидир, аммо «инсон табиати» деб аташ жоиз бўлган нарсани ташкил этмасликлари мумкин... Бу хоссаларнинг барчасига эга бўлиб ҳам, инсон эркин ёки қарам, эзгу ишли ёки гуноҳкор бўлиши, очкўзликни ёки идеалларни дастур қилиб олиши мумкин»¹.

Аммо инсон табиатини ташкил этувчи қанча янги тамойиллар олға сурилмасин, барибир масала охиригача ечилмай қолади. Чунки инсонга, нафақат тафаккур, шунингдек ҳиссиёт, туйғулар ҳам хос. Инсон фаолиятининг асосида мақсадга мувофиқлик билан бир қаторда эҳтирос ётибди. Инсон учун гўзалликдан, эзуликдан, самимийлик ва болаларча беғуборликдан завқ-шавқ туйиш, ёвузликдан қаҳр-ғазабга тўлиш, нафратланиш, ижод илҳомидан жўшиш ва ш.к. эҳтирослар, том маънодаги индивидуал тарзда намоён бўладиган асл ижтимоий ҳиссиёт хос. Шу боис инсонни «эҳтиросли мавжудот» ҳам дейиш мумкин.

Инсон табиати фақат умумий инсоний хоссалардан ёки тамойиллардан иборат эмас. У, шунингдек, инсоннинг конкрет тарихий ижтимоий ва индивидуал мавжудлик ҳолати билан боғлиқ. Бу ҳолат шахснинг мойилликлари, у ёки бу нарсани яхши кўриши, эркин танлаши ва севиши, нималаргадир сифиниши, тақводорликка мойиллик ёки уни инкор қилиш каби ахлоқий, ҳуқуқий, эстетик, диний туйғу ва меъёрларни ўз ичига олади. «Ишқсиз — эшак, дардсиз — кесак» деганида, ота-боболаримиз инсон табиатининг энг муҳим жиҳатини эътироф этганлар.

¹ Эрих Фромм, Рамон Хирау. Предисловие к антологии «Природа человека». — В кн.: «Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности». М., 1990, с. 149.

Шахснинг собит мойилликлари, собит ҳиссиёти (қайфияти эмас) ҳам инсон табиатини ташкил этади. Инсон бир нарсага меҳр қўйишга, у ҳақда қайғуришга, уни парваришлаб, авайлаб эъозлашга ёки унга эришиш учун катта куч-ғайрат сарфлашга, турли тўсиқларни, қийинчиликларни бартараф этишга, ҳатто ўз-ўзини қайта яратишга (масалан, мутахассислигини ўзгартириш учун қайта ўқитишга ва ш.к.) қодир ва қобил.

Буни Алишер Навоий суфиёна ўзига хос тарзда ифода этган: инсон жазм қилса, ҳақ васлига ҳам эриша олур. Зеро, ҳақ инсон қалбидадир. Инсонга ҳаққа восил бўлиш ишқи ва қобилияти берилган:

Ким сен-ўқ сен ҳарнеким мақсуд эрур,
Сендин ўзга йўқ неким мавжуд эрур.
Зотнинг ишмолига тафсилсен,
Ҳам вужуд ишколига таъвилсен.
Ўз вужудинга тафаккур айлагил,
Ҳарне истарсен ўзингдин истагил.
Турфа қушсен равза нахлистонидин,
Пок тойирсен шараф бўстонидин.
Лек Симурғ истаган ул жамъи тайр,
Ким сулук ичра риёзат бирла сайр
Айлабон чун ўзни қобил қилдилар,
Ул талабдин васл ҳосил қилдилар.
Сенда ҳам билқувва ул мавжуд эрур,
Феълга келса даво мақсуд эрур.

Тасаввуф мутафаккирлари каби А. Навоий ҳам Аллоҳга муҳаббат (ишқ)ни ва унга фано орқали етиша олишни инсон табиатига хос қобилият, деб ҳисоблаган. Ҳақиқий ишқ — муҳаббатнинг олий кўриниши. Унгача инсон муҳаббатнинг турли шакллари ни бошдан кечирishi мумкин. Бу унинг сева олиш қобилиятига боғлиқ. Худди шундай фаноликка кўтарилиш (ўзлигидан кеча олиш) инсон қобилиятининг энг олий чўққисидир. Фақат олий камолотга эришганларгина ҳақиқий ишққа ва фанога сазовор бўладилар ва аксинча.

Камолотнинг турли даражалари учун эса муҳаббатнинг ва бошқа қобилиятларнинг тегишли шакллари ва даражалари хос. Муҳаббат ва бошқа қобилиятлар инсон табиати-

нинг мазмунини ташкил этадиган, юқорида қайд этилган тамойилларни тўлдирадиган муҳим фазилатлардир. Шу боисдан Эрих Фромм ва Рамон Хирау қуйидаги фикрни олға сурадилар: «Инсон табиати нафақат тамойилдир, шунингдек қобилиятдир. Бошқача айтганда, инсон муҳаббатини ва ақлини такомиллаштиргандагина, у ўзининг (асл) мавжудлигига интилган бўлади. Айтиш мумкинки, инсон мавжуд экан, севишга ва мулоҳаза юритишга қобил ва, аксинча у мулоҳаза юритишга ва севишга қобил экан у мавжуд. Ўзини, ўз экзистенциал вазиятини англай олиш уни инсонга айлантиради: бу қобилият, моҳиятан, унинг табиатини ташкил этади»¹. Бу хулоса инсон табиатини янги бир муҳим жиҳат билан бойитади, аммо охиригача у ҳам очиб бермайди. Бизнинг фикримизча, инсоннинг табиатига юқорида келтирилган тамойиллар ва қобилиятлардан ташқари, инсон эҳтиёжларининг юксалиб бориш тамойили ҳам киради. Шу тамойилни ҳам қўшиб таҳлил этсак, инсон табиатини янада аниқроқ тасаввур этишга, чуқурроқ тушунишга бинобарин, маънавийтни ҳам яхшироқ билишга имкон яралади.

Ҳайвонот оламида биологик эҳтиёжлардан ташқари эҳтиёжлар деярли йўқ. Айрим қушлар ва ҳайвонларнинг «ишқий» ўйинлари, жуфт бўлиб яшашини биологик эҳтиёж доирасидан чиқади дейишга асос йўқ. Ҳайвонот оламида эҳтиёжлар юксалмайди, фақат ўзгаради, натижада биологик организм табиатга мослашади, холос. Инсонда эса эҳтиёжлар муттасил юксалади: моддийлари ҳам, маънавийлари ҳам. Инсонда бир эҳтиёжларнинг қондирилиши ундан юксакроқ бўлган янги эҳтиёжларни туғдиради.

Янада мукамалроқ, яхшироқ, гўзалроқ буюмни ёки санъат асарини яратишга интилиш, янада чуқурроқ ва кенгроқ, аниқроқ билимни эгаллашга, янада мукамалроқ техник асбоб-ускуналарни, компьютерларни, техникани ихтиро этишга ҳаракат, турмуш даражасини янада кўтариш ва фаровонлаштиришга уриниш — инсоннинг асл инсоний хусусиятидир, объектив равишда туғиладиган ижтимоий эҳтиёждир. Инсон ҳеч бир вақт ўзининг мавжуд ҳолати билан қониқмайди (гап алоҳида шахснинг маиший аҳволи, мансаби ва ш.к. ҳақида эмас, инсониятнинг тарихий жараёндаги аҳволи ҳақида кетмоқда), у доимо ўз мавжуд-

¹ Эрих Фромм, Рамон Хирау. Ўша асар, 153-б.

лик ҳолатини такомиллаштиришга ҳаракат қилади. Ҳайвонда такомиллашиш мўлжали йўқ. У ўз мавжудлик ҳолатини англай ҳам олмайди, уни такомиллаштиришга ҳаракат ҳам қилмайди.

Ижтимоий тараққиёт асосида мавжуд ҳолат билан қониқмаслик ётади. Вужудга келган қийинчиликларни енгиш, янги куч, ғайрат тўплаш учун, ривожланишнинг заминини тайёрлаш учун инсонга чидам, сабр-тоқат керак. Сабру тоқатни ўз ижтимоий ҳолатидан қониқиш билан чалкаштирмаслик керак. Сабру тоқат ривожланиш жараёнининг дискрет ва вақтинчалик шакли, мукамалликка интилиш, эҳтиёжларнинг юксалиши эса доимий ҳолатидир.

Ўз ижтимоий ҳолати, эришган даражаси билан қониқмаслик туфайли янги эҳтиёжларнинг туғилиши ижтимоий тараққиётнинг, шу жумладан маънавий ривожланишнинг ҳам асосида ётади. Ўз ҳолати ва эришган даражаси билан қониқиш янги, янада юксакроқ эҳтиёжларни вужудга келтирмайди, натижада маънавиятда турғунликни келтириб чиқаради. Соғлом моддий эҳтиёжлар юксалмас экан, оқибатда маънавий эҳтиёжлар ҳам юксалмайди.

Инсоннинг эркинликка, адолатга, меҳр-муҳаббатга, гўзалликка, камолотга интилиши, ўз қобилиятларини воқеъ қилишга, ижод қилишга уринишлари унинг маънавий эҳтиёжларидир. Лекин эҳтиёжларни мавҳум баҳолаш ярамайди. Эҳтиёжлар соғлом ёки носоғлом бўлиши мумкин.

Инсоннинг эркин камолотига хизмат қиладиган, ундаги ижобий қобилиятларни, фазилатларни бойитадиган, ривожлантирадиган эҳтиёжлар соғлом эҳтиёжлардир. Аксинча, нафснинг кучайишига, молпарастликка, шаҳватпарастликка, мансабпарастликка, инсондаги салбий қобилиятларнинг кучайишига хизмат қиладиган эҳтиёжлар носоғлом эҳтиёжлардир. Улар инсон маънавиятининг қашшоқланишига, унинг ўз нафси ва ҳирсининг қулига айланиб, шахснинг емирилишига олиб келади. Инсонда соғлом эҳтиёжларнинг шаклланишига, ўз шахси билан ихтилофга бордирмасдан, унинг асл инсоний мавжудлигини таъминлашга хизмат қиладиган ақлий ва ҳиссий муҳит, фалсафий, ахлоқий, илмий, диний, бадий ва бошқа маданий қадриятлар, меъёрлар, идеаллар ҳамда ижодий фаолиятнинг ўзаро муштараклиги — бу маънавиятдир.

Эҳтиёжлар юксалиши ва маънавият ривожланиши ўзаро чамбарчас боғлиқ. Эҳтиёжлар юксалса, маънавият ри-

вожланади, ривожланган маънавият эса юксак эҳтиёжларни тақозо этади. Ривожланган маънавият — бу қондирилган эҳтиёждир ва айна пайтда аввалги эҳтиёжга нисбатан юксакроқ янги эҳтиёжнинг туғилишидир. Лекин эҳтиёжларнинг ўзи бевосита маънавиятнинг таркибига кирмайди, балки унинг шарт-шароитини, ҳаракатлантирувчи кучини ташкил қилади. Шундай қилиб, эҳтиёжларнинг юксалиши инсоннинг табиатига, асл мавжудлигига мос. Ушбу маънода инсонни «эҳтиёжлари юксаладиган мавжудот» дейиш ҳам ўринлидир.

Инсоннинг «асл мавжудлиги» ёки ўз инсоний табиатига мос яшашини экзистенциализм, юқорида қайд этилганидек, аутентлик деб атади. Экзистенциализмнинг инсон ҳақидаги концепциялари жиддий камчиликлардан холи бўлмасда, аутентлик тушунчаси ғарбнинг бугунги кунда кўпчилик ижтимоий фанлари томонидан қабул қилинган. Ҳақиқий маънавият инсоннинг аутентлигини таъминлаш билан боғлиқ. Шу борада яна Э. Фромм ва Р. Хираунинг бир хулосаси диққатга сазовор: «Маънавиятга ким содиқ бўлса, у аутентлидир, ноаутент киши маънавиятсиздир»¹.

Инсон ўз аутентлигига турфа қадриятлардан баҳраманд бўлиш орқали ҳамда энг аввало ижтимоий алоқаларда, мулоқотда қатнашиш орқали эришади. Демак, инсоннинг асл мавжудлигини юзага чиқариш учун тегишли ижтимоий муҳит зарур. Инсоннинг ақли ва ижтимоий мавжудотлигини ҳисобга олсак, унинг онги ва қарашлари, эҳтиёжлари ва интилишлари фақат жамиятда шаклланиши мумкинлигини англаймиз. Шахснинг ўзи ҳам, унинг онги ҳам, маданияти ва маънавияти ҳам ижтимоий ҳаёт ва муҳит маҳсулларидир. Муҳит эса ҳеч қачон индивидуал шахс муҳити бўла олмайди, у ҳамиша ижтимоийдир.

Инсон ўз табиатига зид эмас, балки мос яшаши лозим. Шундай экан, инсон табиати тушунчаси ҳам, маънавият тушунчаси ҳам «инсоннинг яшашдан мақсади нима» деган масала ечими билан бевосита боғлиқ.

Халқимизнинг асрий турмуш тажрибаси асосида шакланган кундалик онгида мазкур саволга қуйидагича жавоб берилади: инсоннинг яшашдан мақсади — эзгу ишлар қилиб, муносиб фарзандлар тарбиялаб, яхши ном қолдиришидир. Мазкур содда ва ниҳоятда доно фикрдан келиб

¹ Фромм Эрих, Хирау Рамон. Ўша асар, 161-б.

чиқиб, маънавият — бу инсоннинг эзгуликка йўналтирилган мақсадларига эришиш учун хизмат қиладиган орзу-ҳаваслари, ақл-заковати, билимлари, амалий фаолияти асосида ётган иродаси дейиш мумкин ва жоиз.

Фалсафий ва диний таълимотларда бу саволга мураккаблашган ва чалкаш жавоблар берилади. Жаҳоннинг барча йирик динлари бу дунёни фоний, ўткинчи ҳисоблайди. Инсоннинг яшашдан мақсади фоний дунёда хайрли (савобли) ишлар қилиб боқий дунёга тайёргарлик кўриш, жаннатга сазовор бўлиш деган ғояни ёқлайди. Айрим диний оқимлар ва мазҳаблар бу масалани янада кескинроқ кўядилар. Масалан, христианларда ўрта асрларда «руҳингни қутқариш учун пуштингни сўндир», деган даъват кенг тарқалган эди. Тасаввуф ҳам риёзат чексанг, нафсониятдан, хусусий манфаатлардан қутулсанг, ҳақ васлига восит бўласан, дейди. Агар маънавият — инсон табиатини рўёбга чиқаришга, мустаҳкамлашга ва ривожлантиришга, инсоннинг яшашидан кўзлаган мақсадига эришишга хизмат қиладиган ақлий ва ҳиссий талабларни ҳам қамраб олишини назарда тутсак, юқоридаги қарашлар бугунги тушунчадаги маънавият мазмунини тўлиқ қамраб олмаслигини кўрамиз.

Дунёвий фалсафа вакиллари антик замонларданоқ инсоннинг яшашдан мақсади завқ-лаззатли, ҳузур-ҳаловатли умр кечириш (гедонизм) ёки бахтли бўлиш (эвдемонизм), деб билганлар. Бу қарашлар турли даврларда турлича шаклларда қайтарилган.

Форобий эвдемонизм тарафдори бўлган: «Инсонлик моҳияти ҳақиқий бахт-саодатга эришув...», «Инсоний вужуддан мақсад — энг олий бахт-саодатга эришувдир», — деб уқтирган¹. Ўз фикрини давом эттириб, Форобий инсон энг аввало бахт-саодатнинг нималигини билмоғи зарурлигини, унга эришувни ўзига ғоя ва энг олий мақсад қилиб олмоғи, унга элтадиган иш-амал ва воситаларни билмоғи ва бажаришга киришмоғи лозимлигини таъкидлайди. Форобий тушунчасидаги бахт-саодат ва фаровонлик — бу завқ-шавқнинг, лаззатланишнинг авлоддан авлодга ўсиб бориши ҳамдир. Форобий эвдемонизми руҳоний гедонизмга асослангандир.

Форобий қарашларидан келиб чиқиб маънавиятни аниқлайдиган бўлсак, у биринчи навбатда инсоннинг (жа-

¹ Форобий *Абу Наср*. Ўша асар, 188-б.

миятнинг) ижобий, мусбат билимлари, завқ-шавқи, ҳаётдан лаззатланиш туйғулари, олий мақсадга, идеалга ва бунёдкорликка, бахт-саодатга интилишдир.

Инсон табиати, инсоннинг яшашдан мақсади ҳақидаги барча таълимотларни, улар ўртасидаги ўхшашлик ва фарқларни, бу таълимотлар ўртасидаги ворисийлик ва мунозараларни таҳлил қилишга иш ҳажми имкон бермайди.

Юқорида келтирилган асосий қарашларни умумлаштириб, хулоса қиладиган бўлсак, маънавият инсоннинг асл табиатини — унинг ижтимоийлигини ва шахс сифатида индивидуаллигини мустаҳкамлашга, унинг ақлий ва ҳиссий ички дунёсини тарбиялашга, камол топтиришга, ижодий ва бунёдкорлик имкониятларини юксалтиришга, жамиятнинг маданий меросини бойитишга хизмат қилади ҳамда унинг ўзи улардан ташкил топади.

Маънавият ва маданият

Агар маданият инсон зотининг сифатий таърифланиши бўлса, маънавият инсоннинг ўз-ўзини яратиш ва ўзгартириш фаолиятининг мазмунидир. Бас, шундай экан, инсоннинг фаолияти ва онги орқали маданият ва маънавият бир бутунликни ташкил этади — маданият воқелик, маънавият эса моҳият бўлади. Маънавият маданиятда «моддийлашади», мужассамланади, тўпланади ва авлоддан авлодга узатилади.

Инсондаги инсонийликни маданий ҳодисаларни механик истеъмол қилиш эмас, балки, энг аввало, маънавият шакллантиради. Турмушда ўқимишли, кенг билимли, жамиятда расм-русм бўлган талабларни яхши ўзлаштирган, аммо таъмагир, виждонсиз, худбин, яъни маънавий қашшоқ кишилар кам учрамайди. Демак, маънавият шунчаки ташқи «маданийлик» даражаси эмас, балки у маданиятнинг инсоннинг ички эътиқодига, дунёқарашига, ички эҳтиёжига, ижобий фазилатларига айланган, яъни ўзлаштирилган асл мазмунидир. Масалага бундай ёндашсак, маънавият — маданиятнинг ғоявий, моҳиятли мазмуни, маданият — маънавиятнинг ички ташкиллашган ва ташқи муштараклашган универсал шаклидир. Зеро, инсонпарварлик, адолатпарварлик, ахлоқийлик каби тушунчалар маданиятнинг асл, умуминсоний (моҳиятли) мазмунини ташкил қилади. Ўз навбатида бу ғояларнинг маданиятда ифодаланиши маънавиятни муайян шаклда рўёбга чиқаради.

Шу билан бирга маданият ҳодисаларида инсоннинг онги ҳам, амалиёти ҳам, интилишлари ҳам, иродаси ҳам бирлашади, муштараклик касб этади, синтезлашади. Бундан ташқари, алоҳида олинган бир санъат асарида жамиятнинг ахлоқий, эстетик, илмий, диний, фалсафий, баъзан эса сиёсий қарашлари, бадиий тажрибаси акс этиши мумкин. Ушбу маънода маданият маънавиятнинг нафақат воқелик шаклини, шунингдек, нисбатан мустақил фаолият кўрсатувчи функционал шаклини ҳам ташкил этади. Ҳақиқатан, фан, адабиёт, санъат, ахлоқ, ҳуқуқ онг шаклларигина бўлиб қолмасдан, улар айни пайтда ижтимоий фаолият турларидир. Яъни маънавиятнинг ижтимоий вазифа бажарувчи нисбатан алоҳидалашган шакллари.

Масалан, А. Ориповнинг «Жаннатга йўл» драматик достонини олайлик. Унда бир қатор ахлоқий, фалсафий муаммолар кўтарилганини, умуминсоний ғоялар: яшашдан мақсад нима, дўстлик ва унга содиқликнинг ҳатто ота-она меҳридан устунлиги, савоб ва гуноҳ тушунчаларининг янги талқини (истеъдод — инсонга юклатилган бурч, шунчаки илоҳий марҳамат эмас, ундан халқ учун самарали фойдаланмаслик Аллоҳ олдидаги гуноҳ ва ҳ.к.) олға сурилганини кўрамиз.

«Жаннатга йўл»да бевосита ижтимоий амалиёт, турмуш тарзи, диний тасаввурлар, жамиятда мавжуд иллатлар ҳам акс этган. Ўз-ўзидан маълумки, асар ўзбек адабиётининг маълум тажрибасини умумлаштиради ва имкониятларини кўрсатади. Бадиий асар сифатида у биз учун ижтимоий амалиётнинг мустақил нафосат дурдонаси, қадриятдир, маънавиятимизнинг бир бўлагидир ва ҳар томонлама эстетик жиҳатдан таҳлил қилиниши, баҳоланиши мумкин.

Асар бизнинг гўзалликка, сўз санъатига, бадиийликка бўлган талабларимизни, яъни эстетик эҳтиёжимизни қондиради. Бу унинг биринчи ижтимоий вазифасидир. Асар бизнинг ҳиссиётимизни тарбиялайди, ахлоқий ва эстетик жиҳатдан онгимизни, тафаккуримизни такомиллаштиради. Яъни тарбиявий вазифани бажаради. Бу унинг иккинчи ижтимоий вазифасидир. Ва ниҳоят унинг учинчи ижтимоий вазифаси — бу билим беришидир. Биз кишилар ўртасидаги муносабатлар, инсоннинг ички кечинмалари, эзгулик ва ёвузлик, мардлик ва худбинлик, инсон характерлари, феъл-атворлари тўғрисида муайян билимга эга

бўламир. Яъни асар воқеликни бадий билиш вазифасини бажаради.

Шундай қилиб, санъат асарида (фанда ҳам, урф-одатларда ҳам), умуман маданиятда маънавий ўзининг, бир томондан, синтезлашган ташкилий шаклини топади, иккинчи томондан — санъат (фан, урф-одатлар ва ш.к.) маънавийнинг таркибий қисми, нисбатан мустақил функционал шакли сифатида фаолият кўрсатади. Маънавий — маданият мазмунида умуминсоний қадриятларни халқнинг тарихий тажрибаси билан ўзаро уйғунлаштириб ҳозирги замон тараққиёти заруриятини англаш (тўғри ёки нотўғри) даражасидан келиб чиқиб талқин қилиниши ва зоҳир бўлишидир. Маданият маънавийнинг рўёбга чиқиши, ташкилий шакли ҳамда амалиётга айланишидир (функционал шакл).

Маънавий, келиб чиқишига, авлоддан-авлодга ўтишига ва ижтимоий ҳодиса сифатидаги ролига кўра, алоҳида шахс онги ва фаолиятининг маҳсули эмас. Алоҳида шахс онгида маънавий у ёки бу даражада акс этади, алоҳида шахс унинг ривожланишига маълум ҳисса кўшиши мумкин. Алоҳида шахснинг (ҳаттоки йирик ижтимоий гуруҳнинг) индивидуал тажрибаси жамият маънавийини бекор ҳам қилолмайди, тубдан ўзгартира ҳам олмайди, фақат бунга туртки бўлиши мумкин.

Маънавий ўзгариши учун халқнинг катта қисми бунга мойил бўлиши лозим. Бу эса халқнинг турмуш тарзида, сиёсий тузумида, ижтимоий аҳволида кескин ёки сезиларли ўзгаришлар билангина боғлиқдир. Яъни маънавийнинг ўзгариши умуммиллий тажриба орқали амалга ошади.

Жамиятда маънавий ўзгариши учун шарт-шароит пишиб етилса, унда шахс ёки ижтимоий гуруҳнинг хатти-ҳаракатлари зое кетмайди.

Истиқлол арафасида ва ундан кейин давлатимиз раҳбарлари томонидан маънавийтимизни ривожлантириш ва қадриятларимизни тиклаш бўйича қилинган хатти-ҳаракатлар халқнинг истаклари ва хоҳиш-иродасига ҳамда турмуш тарзидаги ўзгаришларга мос бўлганлиги учун омма томонидан яхши кутиб олинди ва қўллаб-қувватланди. Натижада маънавийтимизда бугун катта ўзгаришлар бўлмоқда. Шу боисдан умуман маънавий ҳақида гапирилганда, халқ маънавийи ҳақида сўз юритилади.

Шахс ва маънавий ҳақида гапирилганда эса маънавий ижтимоий функцияларининг ва онтологиясининг алоҳида

олинган инсоннинг онги ва амалиётида рўёбга чиқиши назарда тутилади. Бу ҳақда И. Каримов жуда тўғри фикрни айтган: «Инсон уни Инсон даражасига кўтарадиган асосларнинг асосини ўз ақли билан том маънода қамрай олмайди. Инсон ўзини халқнинг бир зарраси деб сезгандagina, у ҳақда ўйлаб, меҳнат қилиб яшагандagina маънавият билан туташади»¹.

Маънавият миллатнинг асрлар давомида шаклланган, илдилари унинг тарихий тажрибалари ва ижтимоий-маданий ривожланиши билан узвий боғлиқ бўлган ички ақлий (интеллектуал) ва собит ҳиссий (эмоционал) дунёсидир. Ақлий ва ҳиссий ички дунё сифатида маънавиятда тафаккурга, онга боғлиқ жиҳатлар ҳам, шунингдек, онг остига оид ижтимоий стихияли мўлжаллар, фаҳм-фаросат (интуиция) ва миллий ирода ҳам мавжуд.

Масалан, миллий озодлик курашининг турли босқичларида юз берадиган стихияли хатти-ҳаракатлар, миллий ғурур кўринишига оид баъзи ижтимоий ҳодисалар маънавиятга кирази, лекин улар кўпроқ онг билан эмас, балки ирода билан боғлиқ, баъзан эса иррационал характер касб этади.

Маънавият миллатнинг фақат ички субъектив ақлий ва ҳиссий дунёси (ички маданияти) билан чегараланмайди, у миллатнинг объективлашган ички ва ташқи ижтимоий-маданий яшаш ва ижод қилиш шароитини, яъни маданий муҳитни ҳам қамраб олади.

Маънавият ва ирода

Юқорида ироданинг маънавият тузилмасига кириши қайд этилган эди. Унинг баъзи бир хусусиятлари, жумладан, унга рационализм билан бир қаторда иррационализм хослиги айтиб ўтилган эди. Ироданинг мазмуни тўлароқ очилиши учун, яна баъзи бир қўшимчалар қилиш лозим.

Ирода энг аввало инсоннинг муайян мақсад танлай билиш ва унга эришиш учун ўзида кераклигича ички куч ҳамда ташқи имкон топа олиш (вазиятни мослаштириш) қобилиятидир. Ирода ақлдан ва ҳиссиётдан шуниси билан фарқ қиладики, унинг учун мақсадга нисбатан «мен хоҳ-

¹ *Ислом Каримов*. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисодиёт, сиёсат, мафкура. 1-китоб, 81-бет.

лайман» қабилидаги кечинмалар эмас, балки «керак», «шундай қилишим шарт» сингари муносабат хос. Шу боис у доим ҳам онгли, мақсадга мувофиқ, рационал ҳаракат шаклида намоён бўлмайди. У баъзан ор-номус, ғурур, бурч, виждон эҳтирослари таъсирида иррационал хулқ-атвор кўринишида юзага чиқиши мумкин.

Ирода моҳияти ва ҳодисасининг жуда мураккаблиги ва зиддиятлилиги айрим ҳолларда уни «сабаб-оқибат» боғлиқлигида идрок этишда қийинчиликлар туғдиради. Фалсафа тарихида иродага нисбатан бир-бирини мутлақо инкор қилувчи қарама-қарши ёндашувлар, фикрлар ва хулосалар кўп билдирилган. Айниқса ирода эркинлиги тўғрисида. Лекин уларнинг деярли барчаси иродани маънавият унсури, Шопенгауэр ва унинг издошлари эса бутун олам жараёнининг, айниқса инсон фаолиятининг бирламчи асоси, деб ҳисоблаганлар.

Иродага барқарорлик, собитлик билан бир қаторда маълум даражада эклектиклик (қоришиқлик), релятивлик (нисбийлик) хос. Унда турли қарама-қарши жиҳатлар қоришиб кетган. Ирода детерминизмдан ташқаридаги ҳодиса эмас. У эркин танлаш, аммо ижтимоий тақозо этилган эркин танлаш. Тўғри, мақсадга эришиш йўлидаги хулқ-атворда, хатти-ҳаракатнинг ҳар бир унсурида доим ҳам детерминизм аниқ кўзга ташланавермайди. Баъзан кишининг хатти-ҳаракати номантикий тасодифдек туюлади, чунки у инсоннинг онги остига тааллуқли, оқилона тушунтириш қийин ёки мумкин бўлмаган руҳий ҳолати, ижтимоий майллари таъсирини сезади.

Лекин иродадаги иррационал ва индетерминистик жиҳатларни ортиқча баҳолаб юбормаслик керак. Жамият миқёсида ирода ахлоқ ва ҳуқуқ воситасида анча изчил рационалистик ва детерминистик талқинга эга бўлади ва ўзига хос тарзда моддийлашади.

Мақсад танлаш ва унга эришиш билан боғлиқ фаолият сифатида ирода ахлоқ ва ҳуқуқнинг асосида ётади. Аммо ахлоқ ва ҳуқуқ ироданинг ўзи эмас, балки уни билвосита рўёбга чиқарувчи, ойдинлаштирувчи, ўзларининг хос меъёрлари мазмуни билан бойитувчи мустақил ижтимоий институтлардир. Ирода эса мутлақо ижтимоий институт эмас.

Қадимги антик даврдаёқ, инсон онги ва маънавияти уч қисмга бўлинган: ақл (тафаккур), ирода ва ҳиссий кечинмалар. Демак, ирода инсон онги ва руҳиятига мансуб идеал

ҳодисанинг амалий хулқ-атвор ва ҳаракатга айланиш жараёни ҳамдир. Ирода маънавиятнинг негизини ташкил этувчи онгнинг ўзига хос таркибий қисмидир. Маънавиятнинг кўп томонлари, жумладан, эътиқод билан у чамбарчас боғлиқ. Онгсиз ирода умуман вужудга келмайди. Эътиқодсиз ирода эса ички қатъият жиҳатдан заиф, стихиялик ва иррационализмга кўпроқ мойил бўлади.

Ўз навбатида иродасиз онг тўлиқ яхлит тизим бўлолмайди, у нофаол инъикос даражасида қолиб кетади, эътиқод эса шаклланмайди. Демак, иродасиз маънавият ҳам шаклланмайди ёки аниқ тизимни ташкил этмайдиган жуда жўн тушунчалар ва меъёрлар йиғиндиси бўлиб қолади.

Ирода зоҳиран эркин танланган мақсадни амалга оширишда намоён бўлади. Бу жараёнда инсон (миллат) вазият талаб қилса, нималардандир воз кечади, нималарнидир кўрбон қилади, маслагини ҳимоя айлаб, вазиятни енгишга ҳаракат қилади, йўқотишларга, оғир синовларга дош беради.

Қатъият, бардош, сабр-қаноат, йўлдан тоймай, ортга қайтмай мақсадга интилиш, имкон излаш, масаланинг янги ечимини топишга ўз ақлини, ҳиссиётини сафарбар эта олиш, муваффақиятсизликлардан чўчимаслик, ютуқлардан эсанкирамаслик — иродани ташкил этувчи унсурлардир. Ирода, шунингдек, ғурур, ор-номус, фидойилик, қаҳрамонлик, жасурлик, таваккалчилик ёки кўрқув каби тушунчаларни, меъёрларни ўз ичига олади.

Ирода маънавиятга барқарорлик, ўзини муҳофаза қила олиш, ривожланиш, такомиллашиш, яъни яшовчанлик ва таъсирчанлик хусусиятларини бағишлайди.

Ирода маънавиятнинг арконларидан ва асосий мақсадларидан бири бўлмиш эркинликнинг амалда юзага чиққан воқелигидир.

Эркинлик мустақиллик тушунчасига нисбатан анча кенг ва теранроқ. Агар миллий мустақиллик миллатнинг ўз тақдирини ўзи ҳал қилиш ҳуқуқини қўлга киритганини, ички сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ҳаётини ва халқаро муносабатларини ҳеч бир давлатга қарам бўлмасдан, ўзи қуришини билдирса, эркинлик уларга қўшимча равишда яна шахс ва миллатнинг объектив эҳтиёжларини, давр ва шарт-шароит тақозосини, бугунги кун ва келажак талабларини, жамиятнинг ривожланиш, янгиланиш тенденцияларини англаб олиш ва ўз бунёдкорлик ишларини, барча саъй-ҳаракатларини уларга монанд қуришини билдиради.

Эркинлик онгли танлашда, онгли фаолиятда намоён бўлар экан, у ирода билан узвий, диалектик бирликни ташкил этади. Ирода онгли танланган мақсад сари ўз фаолиятини йўналтириш, муайян воситалар ва усулларни белгилаш сифатида эркинликнинг «моддийлашуви», воқелигидир. Эркинлик эса ироданинг ички салоҳияти, ҳаётбахш кучи ва ташқи олий мўлжалидир. Маънавият эркинликка ирода орқали ва унинг воситасида интилади.

Юқоридагидан ироданинг маънавиятнинг таркибий қисми сифатидаги аҳамияти аёнлашади.

Маънавиятнинг барча таркибий қисмларига, унсурларига ироданинг таъсири катта, аммо табиийки, бир хил эмас. Унинг таъсири бугунги кунда маънавиятнинг етакчи ва жуда динамик, ҳаракатчан тизимларидан бири — миллий истиқлол ғояси ва мафкураси шаклланишига, ҳаётга татбиқ этилишига жуда кучлидир.

Иродаси бўш халқ туб манфаатларини юзага чиқаришда, ҳатто уларни тўла ва теран англаб олишда қийналиб қолади. Ўзлигини яхши англай олмаган халқ эса миллий ғоясини ифодалай олмайди. Бинобарин, унинг маънавий ҳаётига ички муштараклик ва умумий мақсадга интилиш етишмайди. Чунки маънавий ҳаётга муштараклик ва умумий мақсадни миллий ғоя беради.

Ўз навбатида миллий истиқлол ғояси миллий ирода чиниқишига, ривожланишига хизмат қилади. Унинг олий мақсадларини, мўлжалларини ва бу йўлдаги ҳаракат алгоритмини аниқлаб беради. Миллий истиқлол ғояси орқали ирода халқнинг маънавий илдиэлари, асрий маданий мероси ва замонавий қадриятлари ҳамда умуминсоний қадриятлар билан янада мустаҳкамроқ туташади.

Маънавият туфайли ирода ватанпарварлик мазмунини касб этади, сохта ғояларга учмайди ва ғайриинсоний мақсадлар йўлига адашиб кириб кетмайди. Маънавиятнинг асл моҳиятидан ажралиб қолган ирода эса бундай хавфдан холи бўлмайди. Чунки иродага хос маълум даражадаги иррационализм, қатъият, ҳар қандай тўсиқни енгиб мақсад сари интилиш, агар маънавий мезонлар унутилса, восита танлашда адашиб кетишга олиб келиши мумкин. Мақсад воситани ҳар доим ҳам оқламаслигини иродага маънавиятнинг инсонпарварлик меъёрлари эслатиб туради.

Хулоса қилиб айтганда, иродасиз маънавият кемтик, нотугал ва амалий жиҳатдан заифдир. Маънавиятсиз ирода

эса стихияли, кўр-басир, зиддиятли ва хавфли ижтимоий энергия, куч даражасида қолиб кетади. Унинг яратувчилик салоҳияти паст бўлади.

Маънавият таърифи ва тузилмаси

Юқоридаги мулоҳазалардан келиб чиқиб, маънавиятга куйидагича дастлабки таъриф бериш мумкин: «Маънавият — бу ижтимоий онгнинг нисбатан умумий аҳамият касб этган эътиқод ва қадриятлар даражасига кўтарилган собит эҳтирослари, тушунчалари, меъёрлари, ижтимоий мўлжаллари, идеалларидир, уларнинг маданий меросда, урф-одатларда объективлашган тизими ва миллатни муайян мақсадларга эришиш учун йўналтирадиган миллий ирода ҳамда жамиятда қарор топган ва инсоннинг асл мавжудлигини таъминлайдиган ақлий ва ҳиссий, руҳий ва мафкуравий муҳитдир. Шундай қилиб, маънавият тўрт ўзаро узвий боғлиқ таркибий қисмдан иборат:

а) онгнинг, дунёқарашнинг оламга фаол муносабат кўринишидаги функционал жиҳати (ижтимоий онг шакллариغا мувофиқ — фалсафий, диний, ахлоқий, эстетик, ҳуқуқий туйғулар, тушунчалар, баҳолар, қарашлар, назариялар);

б) маънавий маданият ютуқлари (халқ оғзаки ижодий асарлари — кўшиқлар, дostonлар, эртаклар, мақоллар, маталлар, халқ амалий санъати асарлари, адабиёт, архитектура, дизайн, тасвирий санъат, театр, кино, музыка, эстрада асарлари ва ш.к.; фан, оммавий ахборот ва ташвиқот, таълим-тарбия тизими, истироҳат ва спорт, урф-одатлар, диний амалиёт ва ҳ.к.);

в) ирода (эркин танлаш, қатъият, фидойилик, ор-номус, миллий гурур, кўрқув ва ҳ.к.);

г) жамиятда қарор топган маънавий муҳит.

Маънавият шахснинг табиат ва жамият билан муштараклашувини, ўз муносабатини уйғунлаштиришни билдиради.

Яъни маънавият тушунчаси:

1) шахс ва жамият томонидан ижтимоий борлиқни ўз фаолияти асоси ва объекти сифатида англаб олинишини (шу боисдан ҳам маънавият дунёқарашнинг функционал жиҳати бўлади);

2) шахснинг, миллатнинг муайян хулқ-атвори ва яратувчилик фаолияти, борлиққа муносабати, борлиқни қайта яратини ёки ўзгартириш бўйича ижодий режаларини;

3) бу режаларни амалга ошириш учун, биринчидан, шахс ва жамиятдаги қатъият, эрк ва иродани ҳамда, иккинчидан, жамиятда мавжуд бўлган мафкуравий шарт-шароитни билдиради.

Демак, маънавият орқали инсон табиат ва жамият билан бир бутунликни ташкил қилади, уйғунлашади. Инсоннинг табиатга ва жамиятга ижобий таъсири маънавиятга, салбий таъсири эса ундаги камчиликларга боғлиқ.

Маънавият нафақат рационал, шунингдек, маълум даражада иррационал характерга эга. Маънавиятнинг онгга, ақлга, мантиққа оид томони инсоннинг рационал дунёсини ташкил этса, иродага оид томони қисман иррационал дунёсини ташкил этади. Маънавиятнинг ҳиссиётга оид жиҳатлари эса ҳам рационал, ҳам иррационал характер касб этади.

Ҳиссиёт онг ва иродани бирлаштирувчи қатлам, у бир томони билан онгга сингиб кетса, иккинчи томони билан иродага сингиб кетади (эстетик завқ онгли равишда кечиши мумкин, масалан, асарнинг бадиий мукамаллигини яхши тушунган ҳолда ёки шоҳмот комбинациясининг гўзаллигини тушунган ҳолда улардан завқланиш мумкин. Шу билан бирга эстетик завқ гўзалликнинг бевосита таъсирида, гўзалликнинг ташқи «сеҳри»га мафтунликдан ҳосил бўлади. Бунда рационал таҳлил иккинчи ўринга чекинади).

Уят туйғуси, ор-номус ва виждон ҳиссиёти, гурур, қўрқув ҳам, бир томондан рационал, иккинчи томондан, иррационал мазмунга эга.

Алпомишнинг бандиликдан қутулишда Кайқубод ёрдамидан воз кечиши ориятнинг, ироданинг кўринишидир. Амалий фойдалилик нуқтаи назаридан (тезроқ бандиликдан қутулиб, душманлардан ўч олиш, адолатни тиклаш, Барчин висолига етиш, ўз юртига тезроқ қайтиш, у йўқлигида содир бўлиши мумкин бўлган турли тасодифларнинг олдини олиш ва ҳоказо), яъни рационал — оқилона — иш тутиш нуқтаи назаридан, Алпомишнинг қарори унчалик тўғри эмас. Аммо Алпомиш образи ифодаладиган маънавий тушунчалар, ахлоқий идеаллар ўзгаларнинг ёрдамидан асосий мақсадига эришиш учун фойдаланишга йўл қўймасди. У бошқа соҳаларда ўзгалардан ёрдам олиши мумкин (Кайқубоднинг озик-овқатларини рад қилмайди), лекин душманлар билан принципиал курашда алп сифатида ўзлигини тўла-тўқис намоён этиши,

ўз кучи билан ғалаба қозониши лозим. Бундай иш тутиш халқнинг маънавий идеалидир, лекин у рационализм доирасига сиғмайди.

Ғурур, ор-номус ва фидойиликка кўплаб тарихий мисолларни келтириш мумкин. Айниқса, ватани озодлиги учун курашган буюк шахслар, қаҳрамонлар, сиёсатчилар, кўзғолончи ва инқилобчилар ҳаётида ички туйғу, сезги ва фаҳм-фаросатга таяниб, таваккалчилик билан қўрқмасдан амалга оширилган ишлар сон-саноқсиз. Уларни охиригача рационализм нуқтаи назаридан тушунтириб бериш қийин. Лекин бундан ирода фақат иррационалистик бўлар экан, деган хулоса келиб чиқмайди. Ижод жараёнида эса иррационализм ва рационализмни кўп ҳолларда бир-биридан ажратиш қийин.

1991 йил 31 август куни Ўзбекистонни мустақил деб эълон қилиш, СССР таркибидан чиқиш ва совет тузумига барҳам бериш бу Президентимизда, халқ депутатларида миллий ироданинг ёрқин намоён бўлиши эди. Аммо кўп ҳолатларда халқнинг идеаллари кўламининг кенглиги, мўлжалларнинг юксаклиги ва мазмунининг теранлиги билан кундалик тушунчадаги рационализмга ҳар доим ҳам мос келавермайди, унда рационализм тушунтириб бера олмайдиган миллий ғурур, миллий фидойилик, қатъият ва ирода — миллатнинг руҳий кучи бор.

Маънавиятдаги иррационал жиҳатлар, шунингдек, диний, диний-мистик қарашларда, турли иримларда, айрим ҳолларда ижодкор шахсларнинг «дарвишона», «машрабона» хатти-ҳаракатларида, баъзан бамаъни кишиларнинг «ақл бовар қилмайдиган» бемаъни қилиқларида намоён бўлади. Бизнинг бу мисолларни келтиришимизнинг сабаби шуки, совет даврида иррационализмга бир томонлама салбий муносабатда бўлиб келинди. Ваҳоланки, иррационализм маънавий ҳаётда, инсоннинг хулқ-атворида анча таъсирли роль ўйнайди.

Шундай қилиб, маънавиятда субъектив ва «моддийлашган» объектив томонлар мавжуд. Маънавиятнинг субъектив томони ўз навбатида икки — рационал ва иррационал қисмларга бўлинади. Ирода нафақат рационал, айрим ҳолларда иррационал характерга эга.

Маънавият субъектив ҳодиса — ақл ҳамда ирода сифатида борлиқнинг шунчаки акси эмас, балки дунёқарашнинг (кенгроқ олсак, онгнинг) борлиққа нисбатан амалий муно-

сабат шаклидаги муайян фаолиятга айланишидир. Маънавий объективлашган қадриятлар тизими (яъни маънавий маданият) сифатида эса миллатнинг ўз-ўзини англаш, ўз руҳини, иродасини ва онгини, ижтимоий амалиётини такомиллаштириш имкониятларининг ва воситаларининг эришилган даражасидир, жамиятнинг маданий савиясидир.

Қисқа қилиб айтганда, маънавиятда миллатнинг ақлий ва руҳий салоҳияти ҳамда ижодкорлик қобилияти юзага чиқади.

Бу салоҳият ва қобилият асрлар давомида тобланиб, халқнинг тарихий бунёдкорлик, диний ва дунёвий тажрибасини ўзида мужассамлаган. Шу боис маънавиятга барқарорлик хос. Маънавий жамият билан бирга юксалади, ривожланади, таназулга ва инқирозга учрайди, қайта уйғонади, гуркираб ўсади. Маънавий учун изчил тарихийлик ва замонавийлик, анъанавийлик ва янгиланиш хос. Маънавийнинг ривожланиши тарихий заруриятни жамият томонидан тўғри тушунишга ва унга мувофиқ жамиятда амалга оширилаётган ишларга боғлиқ.

Маънавийнинг меърийдиги ва ижтимоий вазифалари

Маънавий нисбатан умумий бўлган ижтимоий баҳо-лар, меъёрлар, мўлжаллар, идеаллар мажмуи сифатида, урф-одат ва қабул қилинган расм-русмлар ҳамда кишилар ўртасидаги мафкуравий муносабатлар, яъни маънавий маданият ва маънавий муҳит сифатида бошқа ижтимоий муносабатларга, алоҳида шахслар ва гуруҳлар хулқ-атворида, фаолиятига чеклаш ёки рағбатлаш, ундаш орқали таъсир кўрсатади.

Маънавий энг аввало миллатни, миллий маданиятни, миллий турмуш тарзини муҳофаза қилади. У ижтимоий-маданий филтер вазифасини бажаради ва миллий анъаналарга ёт, миллийликка путур етказувчи, миллатнинг ахлоқий, эстетик, фалсафий қарашларига, иймон-этиқодига, адолат ва ҳақиқат тўғрисидаги тасаввурларига мос келмайдиган нарсаларни қабул қилмасликка, аксинча, уларни сиқиб чиқаришга ҳаракат қилади ҳамда миллий ривожланиш учун зарур бўлган ўзга халқларнинг ютуқларини, тажрибасини ўзлаштиришга интилади. Миллий турмуш тарзини муҳофаза қилишга ва ривожлантиришга кучи етмаса, инқирозга учрайди.

Демак, маънавият миллат ички дунёсининг, қарашларининг ва қадриятларининг воқелиги бўлибгина қолмасдан, уларнинг яшовчанлик даражаси, ўз-ўзини муҳофаза қила олиш ва ривожланиш кучини намоён этади.

Шу боисдан маънавият маданий меросга, тарихий анъаналарга, диний ва фуқаровий урф-одатларга ниҳоятда ғамхўрлик билан ёндошади, уларнинг нутилишига йўл қўймайди. Моддий фойдалилик юксак маънавият учун биринчи даражали эмас. Ушбу маънода маънавият ҳаётга, турмушга, ижтимоий муносабатларга ва муаммоларга, ўтмиш ва келажакка онд ҳодисаларга кенг миқёсда ижтимоий-маданий мўлжаллар нуқтан назаридан баҳо беради ҳамда бу баҳоларнинг мезонлари ва меъёрларини белгилайди.

Маънавият, шундай қилиб, меъёрий (норматив) хоссага эгаки, унга мос равишда жамиятда нарса ва ҳодисаларга, ижтимоий алоқаларга нисбатан муайян муносабат шаклланади. Бу меъёрларга мос келадиган ҳодисаларга, хатти-ҳаракатларга биз ижобий муносабатда бўламиз, уларни маъқуллаймиз, имкон топилса, амалда қўллаб-қувватлаймиз. Ва, аксинча, маънавиятимизга мос келмайдиган ҳодисаларни, хатти-ҳаракатларни қоралаймиз ва ҳ.к.

Маънавиятнинг меъёрий характери бизнинг у ёки бу ҳаётий позицияни эгаллашимизни англатади. Маънавият қанчалик бой ва ривожланган бўлса, унинг меъёрийлик хоссалари ҳам шунчалик эркин, бой ва ранг-баранглик касб этади. Бой маънавият турлича фикрларни, қарашларни, ёндошувларни тақозо этади, аммо улардаги фарқлардан қатъи назар, албатта, ижтимоий фаолликни билдиради. Маънавият қанча қашшоқ бўлса, у шунчалик фанатизмга мойил, ўзгача қарашларга ва ёндашувларга муросасиз, казармача бир хилликни қарор топтиришга ҳаракат қилади.

Миллатнинг маънавияти ҳеч бир шахс, ҳеч бир ижтимоий гуруҳ томонидан тўлалигича ўзлаштирилмайди. Кишиларнинг ва гуруҳларнинг амалий фаолиятида маънавиятнинг фақат ўзлаштирилган қисмигина рўёбга чиқади. Ўзлаштирилмаган маънавият, табиийки, ўзининг меъёрий ва бошқа хислатларини юзага чиқара олмайди. Шу боисдан жамиятда айрим шахслар ва гуруҳлар аксилижтимоий хатти-ҳаракатларга қўл урадилар. Биз ҳаққоний равишда баъзи кишиларнинг маънавий қашшоқлиги ҳамда уларга

ўзларини тийиш учун ирода етишмаслиги тўғрисида безовталаниб гапирамиз.

Маънавиятнинг меъёрий характери хатти-ҳаракатларни чеклаш, уларни мавжуд ахлоқ ва қонун доирасида сақлаб қолиш билан белгиланмайди. Маънавиятнинг меъёрий характери биринчи навбатда чеклашда эмас, балки муайян фаолиятга ундашда, яъни ижодкорликка, яратувчиликка ундашда намоён бўлади. Маънавияти бой халқнинг рағбати ўзини тийишга, камсуқум бўлиб турғунликка интилишга эмас, балки ижодкорликка, турмушни янгилашга, янада илғор ютуқларни қўлга киритишга қаратилгандир.

Бошқача қилиб айтганда, тараққиётга рағбат асл маънавиятнинг меъёридир, ижтимоий мўлжалидир.

Маънавият ўзининг муҳофаза қилиш, танлаш, чеклаш, баҳолаш, ундаш каби меъёрлаш хоссаларидан келиб чиқиб, ҳар қандай алоҳида олинган қадриятларнинг, шу жумладан четдан қабул қилинган ютуқларнинг ҳам, муайян тарзда фаолият кўрсатишини тақозо этади ва жамият аъзоларининг ижтимоий хулқ-атворини белгилайди.

Маънавиятнинг ижтимоий вазифалари қуйидагилардан иборат:

а) миллатни муҳофаза қилиш;

б) ўтмишга, бугунга ва келажакка оид ҳодисаларга баҳо бериш, бу баҳоларнинг мезонлари ва меъёрларини белгилаш (аксиологик вазифа);

в) жамиятни ва алоҳида шахсларни муайян ҳаётий позицияни эгаллашга ундаш;

г) миллатни тараққиётга, алоҳида шахсни такомиллашишга рағбатлантириш;

д) инсоннинг ўз шахсияти билан айниятда яшашини, инсон табиатини ривожланиши, такомиллашини таъминлаш;

е) кишилар, ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солиш (ахлоқий ва ҳуқуқий меъёрлар орқали);

ж) инсоннинг табиат ва жамият билан уйғунлигини таъминлаш.

* * *

Ушбу бобнинг хулосаси сифатида қуйидагиларни таъкидлашни истардик.

Маънавият моҳиятини ва ижтимоий вазифаларини қандай тушуниш муҳим аҳамиятга эга. Зеро, амалий фаолиятимизни айниқса, фан, адабиёт ва санъатни, халқ таълими ва маданиятнинг бошқа соҳаларини ривожлантириш кўп жиҳатдан маънавият ҳақидаги билимларимизга боғлиқ.

Маънавиятга нисбатан иррационал қарашлар устунлик қилса, унда яна аста-секин маданий инқироз бошланади.

Умуман, ислом оламининг XVI асрдан бошлаб илмий-маданий инқирозга учраши буни исботлаб турибди. (Улуғбек фожиаси ислом оламида олти асрдан кўпроқ давом этган, Ғаззолий давридан бошлаб кескин кучайган илмий рационализм ва диний-мистика ўртасидаги курашда илмий рационализм мағлубиятининг кўринишларидан биридир. Бу аста-секин дунёвий фанларнинг ислом оламида емирилишига, жўн бир ҳолатга тушиб қолишига олиб келди).

Маънавиятга фақат рационализм нуқтаи назаридан ёндошиш ҳам бирёқламалик бўлади. Уни ҳар томонлама ва теран тушуниш имконини бермайди.

Айниқса вульгар материалистик ёндашув маънавиятнинг нисбатан мустақиллигини ва мураккаблигини ҳисобга олмайди, унинг жонли мазмунини инкор қилади, ўлик схематик андозаларга тиқиштиради. Маънавиятга фақат иқтисодий муносабатларнинг иккиламчи ҳосиласи деб қарайди. Бу, пировардида меҳр-оқибат, инсонпарварлик, ахлоқийлик каби тушунчаларни кўзга илмасликка, жамиятда дегуманизация жараёнининг кучайишига олиб келади.

Ҳозирги бозор муносабатлари қарор топаётган, мулкчиликнинг турли шакллари ривожланаётган, ижтимоий-иқтисодий ҳаёт рақобатга асосланаётган бир пайтда маънавиятни кўзга илмаслик оғир аҳволга олиб келиши мумкин. Рақобат шароитида маънавиятга вульгар экономизм нуқтаи назаридан ёндашилса, эски «*homo homini lupus est*» — «инсон инсонга бўридир» деган шиор кишилар онгида қайта тирилиши ҳеч гап эмас. Ҳаттоки, рақобат тўла инкор этилган совет даврида ҳам маънавиятга вульгар материалистик ёндашиш халқнинг ижтимоий хотирасидан, асрий маданий меросидан, энг қадрли урф-одатлари ва яхши анъаналаридан анча-мунча узоқлаштирди, кишилар ўртасидаги меҳр-оқибатни совутиб юборди, бефарқликни, худбинликни кучайтирди. Капиталистик мамлакатлардаги маънавий инқироз тўғрисида ҳам бизга кўп нарса маълум. И.Ка-

римов ҳақли равишда «Чинакам цивилизациялашган бозор муносабатлари, бозор воситалари фақат юксак маънавият негизиди, юксак ахлоқлилик ва ватанпарварлик негизларида барпо этилиши мумкин»¹, дейди.

Жамиятда туб ўзгаришлар юз бераётган шароитда эса маънавиятни вульгар материалистик тушуниш фақат зарар келтиради.

Биз маънавиятга илмий холислик билан ёндашиб, унинг моҳиятини, мазмунини, тузилиш структурасини, намоён бўлиш шакллари, ривожланиш қонуниятларини очишимиз лозим.

Маънавият тушунчаси биргина фалсафа фани даражасида гносеологик, онтологик, умумсоциологик, аксиологик нуқтаи назарлардан структуравий ва функционал усуллар ёрдамида таҳлил қилиниши лозим. Маънавият тушунчасини бошқа фанлар, хусусан, маданият назарияси, эстетика, санъатшунослик, адабиётшунослик, сиёсатшунослик, социалогия, педагогика, психология кабилар махсус ўрганиб, унинг мазмунини тўла аниқлашга ёрдамлашгандагина «маънавият»ни категория даражасида англаб оламиз.

Маънавиятни илмий тушунча сифатида таҳлил қилиш бир кишининг иши эмас, балки барча ижтимоий-гуманитар фанлар вакиллариининг ишидир.

¹ *Ислом Каримов*. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-китоб. Т., 1996, 275-6.

МАЪНАВИЯТНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ

Инсон доимо изланишда бўлади. Энг аввало у ўзининг кимлигини билгиси, инсоний табиати билан уйғунликда яшагиси келади. Ўз-ўзини англаш савиясини юксалтиришга интилади. Инсоннинг ўзини англаши ибтидосида ва асосида эса маънавият турибди. Неандертал одами ўзини табиатдан, ҳайвонот олаmidан ажратиб англаш жараёнида маънавиятнинг илк куртакларини вужудга келтирди. Бу ҳақда биз уларнинг маросимий унсурлари яққол кўриниб турган дафн қолдиқлари орқали биламиз.

Рус қадимшуноси П.И.Борисковский «Инсониятнинг энг қадимги ўтмиши» китобида маросимлар 400 минг йил илгари пайдо бўлган дейди¹.

Фарб олимларидан Ж.Кларк маросимлар ёшини неандертал ва «родезиялик» одам билан боғлайди ва 200—150 минг йилга тенглаштиради².

Илк маросимчилик 400 минг ёки 200 минг йил илгари пайдо бўлганми деган масала устида баҳс юритиш ниятимиз йўқ. Биз учун энг муҳими — инсон ўз биологик-ҳайвоний табиатидан асл инсоний табиатига ўтиш жараёнида маънавийлик унсурларини такомиллаштира ва ўзлаштира бошлагани ва оқибатда янги тош асрига келиб нисбатан мувозанатга эришган мураккаб тизимга эга маънавиятни яратганидир.

Дадил айтиш мумкинки, неандертал одамларида диний-маънавий ҳаёт унсурлари фақат дафн маросимлари билангина чекланмаган. Улар ҳаттоки фалакиёт ҳодисаларига, юлдузлар туркумларига, алоҳида юлдузларга ном берганлар. Гапимиз исботсиз бўлмаслиги учун, шундай мисол келтирамиз: ўбеклар Етти оғайни, Етти қароқчи деб номлайдиган юлдузлар туркуми бор. Оврупонинг кўп

¹ П.И. Борисковский. Древнейшее прошлое человечество. 2-изд. М., 1980 г.

² Дж Кларк. Доисторическая Африка. М., 1977 г.

халқларида уларни Катта она айиқ, Кичик айиқ деб аташади. Птолемейнинг «Алмажистий» асари дуфайли ислом астрономлари ҳам уларни кўпинча «Катта айиқ» ва «Кичик айиқ» деб аташади. Жаҳоннинг бошқа айрим халқлари ҳам уларга нисбатан «айиқ» номини қўллайди. Қадимги юнонларнинг фалакиёт асотириларида бу бир неча вариантда шундай тушунтирилади. Она айиқ — Зевснинг маҳбубаси Каллисто, Кичик айиқ — унинг ўғли Аркос. Зевс хотини Геранинг рашкидан кўрқиб Каллистони айиққа айлантириб қўяди (бошқа бир вариантда уни айиққа Гера айлантиради, яна бирида эса Артемида). Аркос ов қилиб юрганда айиқ қиёфасидаги онасига дуч келади ва тағимасдан ўқ-ёйидан отмоқчи бўлади. Зевс ўғли Аркоснинг беихтиёр онасининг қотилига айланиб қолмаслиги учун уни ҳам айиққа айлантиради ва ҳар иккисини осмонга думидан ушлаб отиб юборади (осмон айиқларининг думи узунлиги шундан).

Америка ҳиндуларининг маданияти ва тилини, этнографиясини ўрганган олимлар баъзи бир ҳинду қабилалари тилида ҳам бу юлдуз туркумларини «айиқ» деб аталишини аниқлаганлар, аммо эътибор беришмаган. Оврүполикларнинг таъсири бўлса керак, деб қўя қолишган. Лекин компьютерлар анча ривожланган XX асрнинг 70-йилларида тилнинг келиб чиқиши ва атамалар шаклланиши билан қизиқиб юрган олимлар бу ўхшашликка жиддий ёндашиб астрономларга мурожаат қилишган: мазкур юлдуз туркумларининг компьютерда бир неча минг йиллар бурунги осмондаги жойлашуви, координатлари аниқланса, айиқни эслатадиган ҳолат келиб чиқмайдими?

Айтиш лозимки, осмондаги барча жисмлар, жумладан, юлдузлар ҳам доимий ҳаракатда. Фақат юлдузлар биздан жуда узоқ жойлашгани учун уларнинг бир-икки аср, ҳатто минг йил давомидаги ҳолати ўзгармасдек туюлади. Аслида аксарият юлдузларнинг ҳаракат тезлиги ва координат чизиклари фанга яхши маълум. Астрономлар Катта она айиқ ва Кичик айиқ юлдузларининг тезлиги, ҳаракат чизигини компьютерларга солиб кўрсалар, ҳақиқатан бундан 200 минг йилдан то 60 минг йилгача улар осмонда айиқни эслатадиган ҳолатда экан. Шу боис турли динларга, турли маданиятларга оид, бир-биридан ниҳоятда йироқ ва илгары алоқа қилмаган халқларда, агар архаик атама сақлаб қолинган бўлса, бу туркумлар ҳозир ҳам «айиқ» деб атала-

ди. Ваҳоланки, уларнинг ҳозирги, ҳатто 30 минг йил илгари (замонавий одам пайдо бўлган давр) кўриниши айиқни мутлақо эслатмайди. Демак, бу туркумларга номни неандертал одами берган. Неандертал одамида фалакиёт асотирлари ёки шунга ўхшаш тасаввурлар бўлган. Фалакиёт тўғрисида қарашлар вужудга келган жойда, албатта, ундан олдин кундалик маиший турмуш, жиём ва уни бевосита ўраб турган ҳайвонот ва ўсимликлар дунёсига нисбатан муносабатларини ифодаловчи қарашлар (ривоятлар, афсоналар, эртақлар, асотирлар) шаклланади. Булар эса маънавият унсурларидир.

(Энг сўнгги қазилмаларга биноан Исроилдаги ғорлардан бирида топилган замонавий одам бош суяги ёши 72 минг йил деб қаралмоқда. Демак, Яқин Шарқда неандертал ва замонавий одам бир мунча вақт бир даврда яшаган бўлиши мумкин. Лекин дунёнинг бошқа бурчакларида бундай далиллар топилгани йўқ. Бизнинг мавзу учун бу масала принципиал аҳамиятга эга эмас. Гап маънавият унсурларининг инсон билан бирга шаклланиб, такомиллашганини мазкур далил шубҳа остига қўймаслиги тўғрисида, холос).

Одамлар ёввойилиқдан онгли турмуш кечиришга ўтиши жараёнида ўз муносабатларини аста-секин тартибга сола бошлаганлар. Дастлаб оналар ва болалар ўртасидаги айрим алоқалар тақиқланган, сўнг бошқа тақиқлар ёки мажбуриятлар пайдо бўлган. Табиатга муносабат ҳам шундай шаклланган. Натижада илк ибтидоий хулқ-атвор меъёрлари, маросимлар, илк диний тасаввурлар вужудга келган. Улар авлоддан авлодга ўтиб, бойиб, мураккаблашиб борган. «Ҳаёт нима, тирик жон қаерда жойлашган», «киши ўлганидан кейин жони қаёққа кетади» каби саволлар инсон онги ўсган сайин, пайдо бўлаверган. Қадимги одам, балки кроманьон одами, жоннинг, инсон моҳиятининг манбаи руҳ, қалб деган хулосага келган: инсон юраги билан эмас, балки қалби билан ҳайвондан фарқ қилади. Шундан буён инсон руҳ сир-асрори, воқелиги тўғрисида мулоҳаза юритади, ўй ўйлайди. Булар инсоннинг ақлий, ижодий фаолияти натижаларида акс этади: асотирларда, динда, фалсафада, ахлоқ-одобда, санъатда ва ҳ.к.

Лекин ибтидоий одамнинг табиат ва инсон ҳақидаги билимлари, тасаввурлари, қарашлари то уруғ-қабил муносабатлари парчаланиб, илк шаҳарлар ва давлат пайдо

бўлгунга қадар, яъни бронза ва темир даврига қадар, анча қашшоқ эди. Унинг онги ва маънавий фаолияти чегараланган, алоҳида соҳаларга, йўналишларга, мустақил шаклларга бўлинмаган эди. Бундай ҳолат фанда ибтидоий синкретизм (яхлитлик, муштараклик) дейилади. Ибтидоий синкретизм — бу ахлоқнинг, илм-фаннинг, санъатнинг, диннинг ва маънавий фаолият бошқа шакллариининг ҳам куртак отиб ривожланган, бир-биридан ажралмаган ҳолатидир. Ибтидоий синкретизм унсурлари бизга етиб келган энг қадимги эртактар, асотирлар, афсоналар, ривоятлар қолдиқларида анча ўзгарган кўринишда сақланиб қолган.

Масалан, ўзбекларда шундай эртактар бор: илон Сулаймон пайғамбарга бир хизмат кўрсатади. Пайғамбар эвазига илоннинг ҳар қандай илтимосини бажаришга ваъда беради (асли архаик асотирда пайғамбар эмас, балки худолардан бири бўлган). Шунда илон дунёдаги энг гўшти ширин махлуқ билан доимо овқатланиш хоҳишини айтади. Пайғамбар, ваъдага биноан, энг гўшти ширин махлуқни аниқлашда илонга ёрдам беришни пашшага топширади. Пашша барча жониворлардан бир томчидан қон келтириб илоннинг тилига томиза бошлайди. Навбатдаги жонзотдан қон келтираётган пашшага йўлда қалдирғоч учрайди ва ундан кимнинг қони энг ширинлигини аниқладингми, деб сўрайди. Пашша жавобан, одамзоднинг қонидан ширинроғи йўқ эканини, ҳозир одам қони томчисини илонга олиб кетаётганини айтади. Шунда қалдирғоч пашшани йўлдан қайтаришга ҳаракат қилади. Аммо пашша қалдирғочга қулоқ солмасдан, илон томон учиб кетади. Қалдирғоч эса пашшани қувиб, у илон тилига энди қонни томизаётган пайтда етиб олади ва инсон қони томаётган илоннинг тилини чўқиб, унинг учини иккига айириб юборади. Аммо ўгрилиб қочмоқчи бўлган қалдирғоч думининг учини илон тишлаб олади. Натижада илоннинг тили, қалдирғочнинг думи айри бўлиб қолади. Шундан буён илон қалдирғочни таъқиб қилади, қалдирғоч эса одамларга яқин, ҳатто улар яшайдиган уйларнинг ичкари шипига уя қуради. Инсон қалдирғочни доимо ҳимоя қилади.

Эртактарнинг (асотирнинг) қисқача мазмуни шундан иборат. Лекин унинг ғоявий, ахлоқий, маънавий мазмуни жуда теран. Унда, биринчидан, ибтидоий одамнинг илк зоологик кузатишлари, билимлари мустаҳкамланган. Ҳақиқатдан, қушлар орасида қалдирғочдан бошқа бирор қушнинг

думи айри эмас (чумчуқ, мусича, кабутар, қумри, худхуд, тўрғай, тўти, майна ва бошқа қушларни эсланг). Худди шундай ҳайвонот оламида тили айри махлуқлар ниҳоятда кам (улар асосан судралиб юрувчилардир). Ибтидий одам бундай ўшашликни бир асотирда бирлаштирган ва ўзича тушунтиришга ҳаракат қилган.

Иккинчидан, келтирилган парчада инсон — табиатдаги энг улуғ, энг эъзозли жонзот, у ҳеч бир махлуққа бўйсуниб, ем бўлиши мумкин эмас, деган гоё илгари сурилган. Бу гоё ибтидий одамнинг табиатдаги ўз ўрнини англаши, ўзини табиатнинг энг буюк қадрияти, деб билишини акс эттиради. Табиатдаги ҳар бир жонивор инсонга хизмат қилиши лозимлигини ифодалайди.

Учинчидан, асотирда ҳақиқатнинг нисбий эканлиги, агар бу ҳақиқат инсонга зарар етказса, аксилинсоний мазмунга эга бўлса, ундан воз кечиш даркорлиги ифодаланган.

Тўртинчидан, яхшиликка яхшилик билан жавоб қайтариш, яхшиликни унутмаслик тарғиб этилган (Инсоннинг қалдирғочга муносабати, уйи шипидан жой бериши).

Бешинчидан, ибтидий одамнинг маълум диний ва дунёвий тасаввурлари, эътиқоди ҳам асотирда акс этган.

Олтинчидан, бу эртақ (асотир)нинг ўзи фольклорларнинг, халқ оғзаки бадиий ижодиётининг гўзал бир намунаси. Унда ибтидий одамнинг бадиий диди, қарашлари мужассамлашган.

Бу асотир яратилаётган пайтда ахлоқий, диний, фалсафий таълимотлар тизими, табиатшунослик фани, ихтисослашган санъат турлари бўлмаган. Шу боис бир асотир диний, фалсафий, ахлоқий, табиатшунослик билимларининг унсурларини ўзида мужассам этган.

Аммо ижтимоий амалиёт кенгайиб, одамларнинг тажрибаси ва меҳнат кўникмалари ошган сайин, уларнинг ахлоқий, диний тасаввурлари янги тамойиллар, меъёрлар билан, табиат ва инсон ҳақида тўпланган билимлар билан бойиб бораверган. Лекин улар асрлар давомида яхлит, синкретик тарзда ифодаланган.

XIX асрнинг забардаст олимларидан бири америкалик Л. Морган инсоният тарихини уч даврга бўлган: ёввойилик, варварлик ва цивилизация. Морган ўзининг «Қадимги жамият» асарида бу уч даврнинг ҳар бирини алоҳида босқичларга бўлади. Ҳар бир даврни моддий ишлаб чиқа-

риш ривожланиши, алоҳида йирик ихтиролар тарихи билан боғлаб қарайди. У ибтидоий оила ривожланиши босқичларини ажратиб кўрсатади¹. Морган фикрларига, айрим хулосаларига кейинчалик фан анча аниқликлар киритди. Баъзиларини қайта кўриб чиқди. Лекин унинг асари конкрет далилларга, материалларга бойлиги учун ҳозир ҳам аҳамиятини тўла йўқотгани йўқ. У таклиф қилган даврлаш, камчиликларидан қатъи назар, ҳозир ҳам қўлланилиши мумкин, ўз замонасида эса анча ижобий роль ўйнаган эди.

Ёввойилик даврида инсон пода бўлиб яшаган, ўзаро муносабатларини биологик қоидалар асосида онгсиз, стихияли қурган. Варварлик даврида эса уруғ, жамоа-уруғ, қабилаларга уюшган, турмуши онгли кечган, маънавия-ти шаклланиб, анча ривожланган, ўзаро муносабатлар қатъий қоидалар, урф-одатлар орқали тартибга солинган. Ва ниҳоят, цивилизация даврида ақлий меҳнат алоҳида ажралиб чиққан ва махсус маънавий фаолиятга айланган. Ахлоқ, дин ҳамда давлат билан бирга туғилган ҳуқуқ меъёрлари (қонунлар) одамларнинг ўзаро муносабатларини, ижтимоий ҳаётини қаттиқ тартибга солган, назорат қилган.

Таъкидлаш жоизки, бу уч давр ўртасидан аниқ чизик ўтказиш мумкин эмас. Айниқса ёввойилик қачон тугаб, инсон варварликка ўтгани, ҳатто инсон қачон гапира бошлаганини узил-кесил фалон вақтда юз берди дейиш қийин. Лекин ёввойилик бир неча миллион йил давом этганини, варварлик 250—300 минг йилдан кам бўлмаганини, цивилизация бошланганига бор-йўғи 6 минг йилдан сал ошганини айтиш мумкин. Албатта, Морган таснифи ниҳоятда шартли ва тахминий. Неандертал одами биз *Homo sapiens* — ақлли инсон тоифасига киритамиз. Аммо варварлик деганда кўз олдимизга неандертал одами эмас, кроманьон одами, яъни қиёфаси замонавий бўлган, биздан фарқ қилмайдиган, кучли қабилаларга уюшган, кўчманчи, ярим-ўтроқ ва ўтроқ ҳаёт кечирадиган, аммо ҳали ўз давлатини тузмаган янги тош асри одами келади. Бу, балки, бизнинг ўтмишни психологик қабул қилишимизнинг, неандертал одамлар жамоаси ичидаги ва турли жамоалар ўртасидаги муносабатларни, турмушнинг ташкил этилишини, ўша

¹ Л. Морган. Древнее общество. Л., 1934 г.

пайтдаги воқеаларни, жамият тарихини аниқ билмаслигимизнинг натижасидир.

Шу боис маънавият шаклланишини исбот талаб қилмайдиган, ҳаммага маъқул тарихий даврларга бўлиш мумкин эмас. Аммо ёзма адабиёт, илм-фан вужудга келиб, маънавият цивилизация доирасида ривожлана бошлагандан кейинги жараёни анча батафсил ёритиш мумкин.

Ибтидоий одамларнинг табиат берган тайёр маҳсулотларни йиғиб истеъмол қилишдан уларни ўзи ишлаб чиқаришга ўтиши, ўрта юқори палеолитдан бошлаб янги тош асри (неолит)га қараб ривожланиши давомида айрим ҳайвонларни хонакилаштириши, баъзи ўсимликларни экиб, ўстира бошлаши уларнинг билими, тафаккури, онги ўсиши жараёнини тезлаштирган. Уларда чорвачилик ва деҳқончиликка оид илк билимлар, янги меҳнат қуроллари пайдо бўлган, эскилари такомиллаштирилган. Тошни шунчаки қўпол йўниш ўрнига, унга сайқал бериш усуллари топилган. Ижтимоий турмуш ривожланиши тезлаша бошлаган. Ниҳоят янги тош асри даврида меҳнатнинг биринчи тарихий тақсимланиши юз берган, яъни деҳқончилик ва чорвачилик бир-биридан ажралиб чиққан.

Мазкур ҳодиса инсоният тарихида, маънавият ривожланишида жуда катта тарихий аҳамиятга эга. Чунки у, биринчидан, инсоннинг ижобий билимлари доирасини ниҳоятда кенгайтириб юборди, иккинчидан, ижодкорлигини, изланишларини кескин рағбатлантирди, учинчидан, табиат ва жамият билан ҳамда ўзаро одамлар ўртасидаги муносабатларни бойитди ва мураккаблаштирди, булар эса ўз навбатида, илк диний, ахлоқий ва бошқа ижтимоий меъёрларни ривожлантирди. Қисқаси, меҳнатнинг биринчи тарихий тақсимоли маънавиятни янги унсурлар билан бойитди, узил-кесил вужудга келишини тезлаштирди. Меҳнатнинг иккинчи тақсимоли — хунармандчиликнинг деҳқончиликдан ажралиб чиқиши тўғрисида ҳам шундай дейиш мумкин.

(Аждодларимизнинг буюк мероси «Авесто»да чорвачилик ва деҳқончилик билан боғлиқ кўплаб илк маънавий-ахлоқий меъёрлар бир оз ўзгарган ҳолда сақланиб қолган ва бизгача етиб келган. Фараз қилиш мумкинки, «Авесто» яратилганига сал кам 3 минг йил бўлган бўлса, унда ўзидан аввалги 3—5 минг йил илгари вужудга келган баъзи бир унсурлар ва табиий ҳодисалар (масалан, муз даври-

нинг охиридаги иқлимий ўзгаришлар) ҳам акс этиб қолган.

Ушбу маънода қадимги асотирлар, жумладан, «Авесто» асотирлари маънавий шаклланиши ва вужудга қелиши тўғрисида анча бой материал беради).

Чорвачилик билан шуғулланадиган уруғ-жамоаларда молларни боқиш, уларнинг маҳсулотлари — сут, қатиқ, ёғ, гўшт, жун, тери кабиларни қайта ишлаш, озиқ-овқатга, истеъмол буюмига айлантириш, молларни урчитиш, кўпайтириш, турли хавф-хатарлардан — касалликлардан, йиртқич ҳайвонлардан ва ҳ.к. асрашга оид рационал, оқилона билимлар ва тажриба жуда бойиган. Бундан ташқари чорва молларига нисбатан муайян диний-ахлоқий муносабатлар шаклланган. Чунки молларни сўйиш (жонидан жудо қилиш), маҳсулотларини қайта ишлаш учун ибтидоий одам табиатни бошқарадиган кучлардан, руҳлардан, худолардан руҳсат олиши, уларни билиб-билмай ғазабини келтирмаслиги керак эди. Ибтидоий одам ҳали овчилик билан шуғулланган пайтларида ҳосил бўлган бу тасаввурлар, чорвадорларда янада ривожланган.

Чорвачилик туфайли ибтидоий одам янги минтақаларни ўзлаштирди. Одамларнинг яшаш доираси кенгайди. Молини боқиб адашиб кетмаслиги, бир яйловдан бошқасига кўчганда, яна эски жойига қайтиб келиш йўлини эслаб қолиш учун, ибтидоий чорвадор юлдузларга қараб йўл топишни ўрганди. Осмон билан ўзига хос мулоқот қилди.

Осмон жисмлари, юлдузлар, юлдуз туркумларига ном берди. Улар ҳақида турли-туман асотирлар тўқиди; уларнинг пайдо бўлиши, жойлашиши, ўзаро «муносабатларини», «алоқаларини» тушунтиришга ҳаракат қилди. Кўп ҳолларда инсонлар ўртасидаги, жамиятда ҳукм сурган қоидалар, меъёрлар, тартиблар осмон жисмлари алоқаларига кўчирилди. Шундай қилиб, илк астрономик кузатишларни, билимларни, фалсафий-ахлоқий меъёрларни акс этирувчи фалакиёт асотирлари пайдо бўла бошлади.

Деҳқончилик ибтидоий одам билимлари ва дунёқарashi бойишига чорвачиликдан ҳам кўпроқ ва кучлироқ таъсир кўрсатган. Деҳқонлар ўсимликлар турларини, уларнинг хусусиятларини, ўсиш, гулга кириш, пишиш давларини, ҳар бир ўсимлик учун маъқул ва номаъқул иқлим, сув ва тупроқ шароитини, ўсимликка ишлов бериш, бегона

ўтларга қарши курашиш, алмашлаб экиш, ерни ўлчаш, текислаш, ариқ чиқариш каби тадбирларни ўрганди. Буларнинг ҳеч бири инстинктив қилинадиган ишлар эмас, улар онгли ва системали ишлашни, уқув ва тажрибани талаб қилади.

Деҳқончилик йил фассларини ўрганишни, табиатдаги сув, ҳаво, ҳарорат, ёғингарчилик айланишини, деҳқончиликка қулай мавсумларни аниқлаш заруратини туғдирди. Деҳқон ҳам кўкка боқди. Юлдузлар ҳаракатини, қайси мавсумда, қайси фаслда қаерда жойлашишини эслаб қолишга уринди. Чорвадор юлдузга кўпроқ йўлдан адашмаслик учун боқса, деҳқон дарёда сув тошқини бошланиши, қачон ёмғир мавсуми келишини, тугашини, экин учун қулай фурсат етилишини билиш, экинларига табиат қандай ижобий ёки салбий таъсир кўрсатишини билиш учун муружаат этди.

У ҳам ғайритабиий кучлардан экинни асраш, ҳосилини кўпайтириш илинжида мадад сўради, уларга сиғинди, садақалар қилди, дуолар ўқиди. Чорвадорлар ўртасида шакллана бошлаган фалакиёт асотирларини деҳқонлар ҳар томонлама тўлдирди, бойитди. Бу астрономик кузатувларга ҳам, иқлим ҳодисаларига ҳам, ижтимоий муносабатларнинг «осмонга» кўчирилишига ҳам, самовий жисмларга сиғинишга ҳам тааллуқли.

Агротехник тадбирлар ранг-баранг ва бир-бирига ўхшасмас бўлганидан уларни бажариш учун турли-туман меҳнат қуроллари ўйлаб топишни тақозо этди. Агар бунга қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш ҳам янги қурооллар ўйлаб топишга кескин эҳтиёж туғдирганини қўшсак, деҳқончиликнинг ибтидоий одам онгини, ижодий изланишларини қай даражада тезлаштирганини, янги меҳнат қуроолларининг вужудга келишига ёрдам берганини пайқаймиз.

Оврупо тилларидаги маданият тушунчасининг ўзаги «культура» асли деҳқончиликка оид атамадир. У ерга ишлов беришни ва айни пайтда парвариш қилинадиган ўсимликларни, экинларни англатади. Ушбу далилнинг ўзиёқ деҳқончилик маданият, маънавият ривожланишига қай даражада ҳисса қўшганини кўрсатади. Мавзудан бир оз илгарилаб кетиб, эътироф этиш лозимки, нисбатан ривожланган деҳқончилик эҳтиёжлари, хусусан ирригация (суғориш), иқлимни, мавсумларни аниқ ҳисоб-китоб қилиш,

ерни текислаш, режалаштириш, ариқ ва тўғонлар қуриш эҳтиёжлари, темир қуруллар ва ақлий меҳнат пайдо бўлганидан кейин қадимги дунё тамаддуни шаклланишига хизмат қилди. (Бу ҳақда келгуси бобда тўхталамиз).

Деҳқончиликнинг энг буюк хизмати, у ўтроқ турмуш тарзини шакллантирди. Қишлоқлар пайдо бўлди ва ривожланди. Қишлоқлар ўз навбатида ибтидоий одам маданиятини янада юксалтирди. Биринчидан, меҳнат қуруллари, уй-рўзғор буюмлари ясаш, янгиларини ўйлаб топиш билан айрим кишилар махсус шуғуллана бошлади. Иккинчидан, чорвадорлар ва деҳқонлар ўргасида мол айирбошлаш, алмаштириш, савдо-сотик қарор топди. Учунчидан, қишлоқ, ўтроқ турмуш тарзи меҳнатнинг иккинчи тарихий тақсимооти — хунармандчиликнинг деҳқончиликдан ажралиб чиқишига олиб келди.

Хунармандчилик янги билимларни, бажарилиши янада мураккаброқ бўлган уқув, кўникмаларни келтириб чиқарди. Тупроқнинг, турли тошлар ва маъданларнинг, ёғочнинг элементар табиий (физикавий ва химиявий) хоссалари ўрганилди. Уларга ишлов ва шакл бериш, эритиш, қоришмалар ясаш, қуйиш каби дастлабки жўн технологиялар пайдо бўлди. Кулолчилик анча юксакликка эришди.

Хунармандчиликнинг энг буюк кашфиёти сув кўтариш учун чархпалакни, унинг асосида филдиракни, аравани ихтиро қилишдир. Филдирак ва филдирак принципи ихтиро қилинмаса, ҳозирги замон техникасининг асосида ётган самолёт парраги, электростанция турбинаси, машина ва тракторлар, транспорт воситалари, бошқа техника воситаларининг айланма ҳаракатга асосланган турли-туман механизмлари (демак, уларнинг ўзлари ҳам) вужудга келмас эди.

Қишлоқларнинг ўсиши, нафақат бир жойда истиқомат қилаётган кишилар ўртасида, шунингдек, бошқа қишлоқлар аҳолиси билан ҳам алоқаларни шаклан ва мазмунан янада бойитди, ранг-баранглаштирди. Ўз навбатида бу муносабатларни тартибга солиш, қоидалар ёрдамида мустаҳкамлаш заруратини кучайтирди. Натижада янги моддий-иқтисодий, диний, маиший, ахлоқий меъёрлар, тамойиллар, қоидалар вужудга келди. Ибтидоий одамнинг дунёқараши янада кенгайди, маънавияти бойиди.

Турли касбларнинг пайдо бўлиши нафақат ҳар бир касбга оид ихтисослашган ижобий, оқилона билимлар ва уму-

ман, одамларнинг табиат тўғрисидаги тасаввурлари кенгайишига хизмат қилди, шунингдек, диний, фалсафий қарашларини ҳам ўстирди, маросимчиликни ривожлантирди. Ҳар бир касб вакиллари ўзларига ҳомийлик қиладиган маъбудларни, худоларни, руҳларни, пирларни ва бошқа маънавий кучларни ўйлаб топдилар, уларга сиғиниб, ша-рафларига турли маросимлар уюштирдилар.

Ибтидоий жамият ривожланиши жараёнида биз диний эътиқод шакллариининг ўзгариб борганини кўрамиз. Фетишизм (алоҳида буюмларга сиғиниш), анимизм (табиатни жонлантириш ва ҳайвонларга сиғиниш), политеизм (кўпхудочилиқ, уларнинг рамзи бўлмиш санамларга сиғиниш) ибтидоий диний эътиқодларнинг тарихий шакллари, тараққиёт босқичларидир. Юқорида биз меҳнат ва ибтидоий ишлаб чиқариш билан боғлиқ ҳолда амалий билимларнинг, тажрибанинг ўсиши ҳақида кўпроқ гапирдик. Лекин шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, биринчидан, моддий ҳаёт ва маънавий ҳаёт ҳеч қачон бир-биридан ажралган ҳолда ривожланмаган. Ишлаб чиқариш ва касблар ривожланиши доимо халқ оғзаки ижоди, санъат унсурлари, рақслар ва маросимлар ривожланиши билан бир вақтда, уларнинг ўзаро таъсирида кечган. Улар мувозий (параллел) эмас, яъни бир-биридан мустақил эмас, балки айнан биргаликда, бир-бирига таъсир қилиб ривожланди.

Иккинчидан, табиат ва осмон ҳақидаги, касб хусусиятлари ва сирлари ҳақидаги билимларнинг ўзи, кенгроқ олсак — дунёқараш, онг маънавиятнинг таркибий мазмунига киради.

Касблар кўпайган сайин тарбиянинг ихтисослашган унсурлари кўпая борган. Одамлар тўпланган билимларини, уқув ва кўникмаларини, тажрибасини болаларига, ёш авлодга ўргатган. Тўпланган билимларни, ҳаётда қўлланилаётган иқтисодий, ахлоқий, диний, бадиий меъёрларни, тамойилларни, қарашларни умумлаштириш, тартибга келтириш, мустаҳкамлаш эҳтиёжи туғилган. Бу авлодлар ўртасидаги маънавий ворисийликни таъминлашда, ёшларга ва улардан кейин келадиган авлодларга етказишда жуда муҳим аҳамиятга эга эди. Шундай қилиб, ихтисослашган тушунчавий билимлар тизими — фан ва образли билимлар тизими — санъат вужудга келиши учун замин пайдо бўла бошлаган.

Биз санъатнинг келиб чиқишини фақат биргина «меҳнат назариясига» боғлашдан йироқмиз. Санъатнинг, маъ-

навиятнинг баъзи шакллари келиб чиқиши ва ривожланишида меҳнат муҳим ролни ўйнаган бўлса-да, у ягона омил эмас.

Онг билан меҳнат бирга шаклланган. Онгнинг вужудга келишига ва ривожланишига меҳнат қанчалик ҳисса қўшган бўлса, ўз навбатида меҳнатнинг вужудга келиши ва ривожланишига ҳам онг шунчалик ҳисса қўшган. Чунки меҳнатнинг ўзи шунчаки иш эмас, балки бирор нарсани қайта ишлашга қаратилган онгли, мақсадга мувофиқ ҳаракатдир. Машина — механизмлар, ҳайвонлар иш бажаради дейилади, лекин меҳнат қилади, дейилмайди. Зеро, ҳайвонлар, машиналар ўз олдига мақсад қўя олмайдилар, бажараётган ишларини фаҳламайдилар. Демак, онг йўқ жойда, меҳнатнинг ўзи йўқ. Онг маънавият унсури эканлигини назарда тутсақ, маънавият бир вақтнинг ўзида меҳнатнинг ва онгнинг, тафаккурнинг асосида ривожланганини пайқаймиз.

Онг ва нутқ, тил ва тафаккур муштарак ҳодисалардир. Онгсиз нутқ, нутқсиз онг шаклланиши мумкин эмас. Лекин илм-фанда қарор топган қарашларга мувофиқ, одамларнинг дастлабки ўзаро мулоқотлари, товушлар бўлиниши ва боғланиши, яъни фонетик нутқ асосида эмас, балки турли узун-қисқа бақриқ, чақриқлар жўрлигидаги имо-ишоралар ёрдамида амалга оширилган. Ов қилиш, ҳайвонларга пистирма уюштириб, уларни пистирма томон ҳайдаш; ўзини хавф-хатардан, душмандан ҳимоя қилиш мақсадида ҳали «тилсиз», биологик эволюцияси шаклланиши давом этаётган, лекин онгсиз ҳайвондан кескин фарқ қиладиган қадимги одамлар (австралопитектдан неандертал одами пайдо бўлгунга қадар) пантомима (имо-ишоралар), рақс ёрдамида, яъни санъат унсурлари ёрдамида «сўзлашганлар», жамоавий хатти-ҳаракатларини мувофиқлаштирганлар.

Этнограф олимлар ибтидоий қабилаларда рақс ёрдамида овдан қайтаётган эркаклар бутун ов жараёнини уруғдошларига «сўзлаб» берганини ёки ов олдидан бир неча эркаклар овда қандай ҳаракат қилишини келишиб олишларини батафсил ёзиб қолдиришган.

Ибтидоий рақслар асосан тасвир унсурларидан иборат. Уларда ов (ишлаб чиқариш), меҳнат жараёни, жанговар хатти-ҳаракатлар, ўзини ҳимоя қилиш, ҳамла қилиш, яккама-якка олишиш ва ш.к.лар пантомима орқали тасвир-

ланади. Олимлар рақс ёш авлодга ов ва меҳнат қилишни, жанг қилишни ўргатишнинг илк шакли деб ҳисоблайдилар. Шу сабабдан ғарб илм-фанида маънавий маданият вужудга келишининг нафақат «меҳнат назарияси», шунингдек, «ўйин назарияси» (Й. Хейзинга, Х. Ортега-и-Гассет, Е. Финк) ҳам мавжуд.

Тўғри, эътироф этиш лозимки, ғарб илм-фанида сўз асосан маънавиятнинг вужудга келиши ҳақида эмас, балки маданият келиб чиқиши, инсон онги ва психологиясининг ривожланиши ҳақида боради. Ғарбда маънавиятга кўпроқ дин, динийлик, диний маданият, деб қараш урф бўлган.¹

Й. Хейзинга «Homo ludens» (Ўйнаётган одам) асарида ёзган: «Маданият, тирик жон онаси танасидан ажралиб чиқишига ўхшаб, ўйиндан ажралиб чиқмайди, у ўйин ичида ва ўйин сифатида ривожланади. Бутун маданий ижодкорлик ўйиндир: шеърят ҳам, мусиқа ҳам, инсон фикри ҳам, ахлоқ ҳам ва маданиятнинг бошқа мумкин бўлган шакллари ҳам»¹.

Улардан ташқари турли биопсихологик, биологик (яшаш учун кураш, бошқа жинс вакилини ўзига жалб қилиш, унга «ёқиш», насл қолдириш, кўпайиш истаги, майли ва ҳ.к.) — бихевиоризм, социал-дарвинизм билан, турли диний таълимотлар билан боғлиқ назариялар ҳам бор. Уларда баъзан жуда жиддий, теран ва қизиқ кузатишлар, мисоллар, далиллар, фикрлар, мулоҳазалар учрайди. Бундан ташқари баъзи бир йирик олимларнинг ўзига хос назариялари бор. Бу асарларда маънавият вужудга келиши ҳақида махсус тўхталмаса-да, масалани улар нуқтан назаридан ҳам талқин қилиш мумкин. Бир-биридан кескин фарқ қиладиган турли қарашларнинг мавжудлиги маънавиятнинг вужудга келиши ва ривожланиши ниҳоятда мураккаб масала эканлигини кўрсатади.

Биз ҳозирча шундай хулоса қилишимиз мумкинки, маънавият вужудга келиши — жуда узоқ давом этган тарихий жараён. Унга кўплаб табиий ва ижтимоий омиллар таъсир кўрсатган. Маънавиятнинг шаклланиш, дастлабки ривожланиш босқичлари ибтидоий одамнинг ижтимоийлашиш, оламини билиш, ўзлигини англаш, ишлаб чиқаришда эришган ютуқлари билан узвий боғлиқ.

¹ Й. Хейзинга. Homo ludens. В тени завтрашнего дня. М., 1992 г.

Ижтимоий амалиётнинг ривожланиши, турли ихтисослашган билимлар, тасаввурлар, меъёрлар, баҳолар, тамоъилларнинг муттасил кўпайиб бориши ягона, муштарак ибтидоий онг доирасига сиғмай қолган. Натижада ибтидоий синкретизм парчаланиши, маънавиятнинг нисбатан мустақил, алоҳидалашган шакллари қарор топиши учун шарт-шароит пишиб етила бошлаган.

Ишлаб чиқариш воситаларининг такомиллашиши туфайли меҳнат унумдорлигининг анча ошиши бевосита жисмоний меҳнатдан айрим кишиларни озод этиб, уларни ёшларга касб ўргатиш, касалларни даволаш ёки асосан одамлар ўртасидаги турли иқтисодий, маиший муносабатларни, диний маросимларни, асотирлар, афсоналарни тартибга солиш, уруғ ва қабила «тарихини», эътиқоди ва ривоятларини, қўшиқларини ёшларга ўргатиш, катталарга ҳам тез-тез эслатиб туриш вазифалари билан машғул қилиш имконини берган. Шундай қилиб, ақлий меҳнатнинг жисмоний меҳнатдан ажралиб чиқиш шароити етилган.

Бу жараён ҳам бирданига содир бўлиб қолгани йўқ. Ақлий меҳнатнинг жисмоний меҳнатдан ажралиб чиқиши асрлар давомида чўзилган ва узил-кесил бронза ва темир қурооллар нисбатан кенг қўлланила бошлагач юз берган.

Янги сермахсул қуроолларга ўтиш меҳнатнинг янги тарихий тасқимотини келтириб чиқарди ва ибтидоий синкретизмни парчалаб юборди. Айнан шу даврда илк шаҳарлар, давлат вужудга келди.

Тош қуроолларидан бронза ва темир қуроолларига ўтиш, шаҳарларнинг, давлатларнинг пайдо бўлиши, ақлий ва жисмоний меҳнатнинг бир-бирдан ажралиши ижтимоий онгнинг нисбатан мустақил шаклларини ва улар билан боғлиқ маънавий ишлаб чиқариш амалиётини, ёзув ва имлони вужудга келтирди. Ахлоқ, ҳуқуқ, дин, философия, илм-фан, бадиий адабиёт ва санъат (унинг алоҳида турлари) ва ўқитувчилар, табиблар, ҳуқуқшунослар, руҳонийлар, файласуфлар, олимлар, санъаткорлар (шоирлар, меъморлар, ҳайкалтарошлар, мусаввирлар, заргарлар, бастакорлар, хонандалар, раққослар ва ҳ.к.), давлат амалдорлари, судьялар ва жисмоний меҳнат билан шуғулланмайдиган, бевосита моддий неъматлар ишлаб чиқариш билан банд бўлмаган бошқа касблар эгалари пайдо бўлди. Улар ва турли-туман ҳунармандлар асосан шаҳарларда тўпландилар, истиқомат қилдилар.

Шаҳарлар моддий ва маънавий маданият ривожланишининг муҳим манбаига ва омилига айланди. Ўзбек тилидаги маданият тушунчаси арабча ал-мадинат — шаҳар тушунчаси ўзагидан ясалган. Бу шаҳарларнинг маданият юксалишидаги аҳамиятига ота-боболаримиз қандай катта баҳо берганидан далолатдир (арабларнинг ўзларида бошқа атама қўлланилади). Шу боис баъзи ислом мамлакатларида маданият тушунчасининг ўзи шаҳар номидан олинган.

Шаҳарлар ва давлатлар қарор топишидан бошлаб инсоният цивилизацияга қадам қўйди.

Бу даврдан бошлаб маънавиятнинг ўзига хос мафкуравий ва дунёқараш асосини диний эътиқодлар, муайян диний ва фалсафий таълимотлар ташкил қилган, капитализм қарор топгунга қадар шундай бўлиб қолган.

Цивилизация шароитида маънавият ривожланишини антик, ўрта асрлар, Уйғониш даврларидаги бевосита диний-фалсафий таълимотлар билан боғлаб турли босқичларга бўлиш мумкин. Оврупада Ренессанс ва Маърифатпарварлик давридан бошлаб маънавият ривожланиши нафақат дин ва диний-фалсафий қарашлар, шунингдек, табиатшунослик ва жамиятшуносликка оид дунёвий билимлар ривожланиши, черковнинг улар томонидан қаттиқ танқид қилиниши ва бошқа омиллар таъсирида ҳам кечган. Ижтимоий тараққиётда чуқур турғунликни бошидан кечираётган Шарқ мамлакатларида бу пайтда биз Оврупа Маърифатпарварлиги каби ҳодисанинг гувоҳи бўлмаймиз. Фақат Шарқ мамлакатлари мустамлакачилик исканжасига тушиб қолиб, орадан бир қанча вақт ўтказиб, миллий озодлик курашига халқларни тайёрлай бошлаш жараёнида шарқ маърифатпарварлигининг ўзига хос шакллари юзага келди.

Миллий озодлик кураши Шарқ халқлари маънавияти ривожланишида алоҳида босқични ташкил этади. Жумладан ўзбек халқи маънавияти ривожланишида ҳам жадидчилик ҳаракатидан бошлаб биз шундай ҳолни кузатамиз.

Дин ва диний-фалсафий таълимотлар то капитализм ва абас бўлган казарма социализмига қадар бўлган катта тарихий даврда маънавият ривожланишида асосий омиллардан бири бўлгани учун, муайян халқлар ва тамаддунлар маънавиятининг турли асрларда юксалиши ёки инқирозга юз тутишини нафақат сиёсий ва иқтисодий омиллардан, шунингдек, дин ва диний таълимотлардан, улар ўртаси-

даги курашлардан, жамиятнинг ўз мавжудлик ҳолига нисбатан қониқиш ёки қоникмаслик муносабатидан излашимиз лозим.

ЎЗБЕК ХАЛҚИ МАЪНАВИЯТИ РИВОЖЛАНИШИНИНГ ТАРИХИЙ БОСҚИЧЛАРИ ВА ХУСУСИЯТЛАРИ

Ўзбек халқи маънавияти ривожланишининг тарихий босқичлари ва хусусиятлари ҳақида гапиришдан аввал қуйидагиларни дастлабки тартибда қайд этиш лозим.

Биринчидан, ўзбек халқи энг аввало қадимги туркий қабилалар ва халқларнинг ҳамда Марказий Осиёда яшаётган бошқа қўшни, қардош халқлар каби, энг қадим замонлардан бошлаб турли даврларда мазкур минтақада яшаган ибтидоий уруғ-қабилаларнинг, элатларнинг саклар, массагетлар, қанглар, парфийлар, кушонлар, сўғдлар, эфталийлар, хоразмийлар ва бошқаларнинг ворисидир.

Иккинчидан, ўзбек халқи Марказий Осиёга кейинчалик ҳам мутғасил келиб қўшилиб турган кўчманчи уруғ ва қабилаларни ўз этник ва маданий таркибига сингдириб юборган.

Бизнинг она тупроғимиз ўзига кўплаб босқинчиларни жалб қилган. Эронлик аҳомонийлар, юнонлик Искандар Зулқарнайн, Чингизхон, Россия истилолари беиз кетмади. Бири кўпроқ, бири камроқ, аммо ҳаммаси маънавиятимизда сезиларли из қолдирди. Шу боис ўзбек халқи маънавияти генезиси жуда мураккаб. Унда қатлам билан бир вақтда бошқа халқлар таъсирида ҳосил бўлган унсурлар ўзлаштирилган, маҳаллийлаштирилган шаклда мавжуд.

Маънавиятнинг келиб чиқишига бағишланган бобда маънавият ривожланишида дин ва фалсафий таълимотлар асосий мафкуравий омиллардан бири бўлганини эътироф этган эдик. Бинобарин, ўзбек халқи маънавияти ривожланишининг турли босқичларини аниқлашда диний эътиқод ва фалсафий таълимотлар тарихий тадрижи, алмашинувидан келиб чиқиб ёндашиш мумкин.

Лекин, таъкидлаш жоизки, маънавият ривожланишининг тарихий босқичларини ва хусусиятларини, қонуниятларини аниқлашда, ўрганишда мазкур тамойил ягона мезон бўлолмайди. Нафақат эътиқод, таълимотлар ўзгариши, балки одатда, кишилик жамиятининг тараққиёт босқичлари, хусусан, турли тузумларга, тарихий даврларга,

цивилизацияларга мувофиқ ҳолда ҳам маънавият ривожланишини турли босқичларга бўлиш мумкин.

Масалан, ибтидоий жамият маънавияти, феодализм маънавияти, Ренессанс маънавияти, Маърифатпарварлик маънавияти ва ҳ. к. Шарқ халқлари, жумладан, ўзбеклар ва кўшни халқлар ҳаётида мустамлакачилик даври маънавиятини алоҳида босқич сифатида ажратиб кўрсатиш мумкин. Зеро, бу босқичда миллий маънавиятимиз ўзининг аввалги ва кейинги (ҳозирги) ривожланиш босқичидан кескин фарқ қиладиган хусусиятлари билан ажралиб туради.

Айрим халқларга ўз миллий маънавиятини тарихий босқичларга бўлишда ва ривожланиш қонуниятларини ўрганишда бошқача мезонлар қўл келиши мумкин. Айтайлик, уруғ-қабилачилик муносабатлари ва кўчманчилик турмуш тарзи нисбатан узоқ тарихий давр мобайнида сақланиб қолган, ўтроқ ҳаётга кечроқ ўтиб, кечроқ миллат сифатида шаклланган халқларга. Чунки, бундай халқлар тафаккур тарзида аниқ образли мушоҳада, асотирий унсурлар ва қиёсий хулоса катта роль ўйнайди, маънавий меросида эса халқ оғзаки ижоди қатлами, санъатида амалий-безак санъати жуда кучли ва самарали ўрин эгаллайди. Маънавият ривожланиши босқичларини белгилашда мезон сифатида яна бошқа тамойиллар ҳам олиниши мумкин.

Лекин маънавиятнинг қадимги ва ўрта асрлардаги ривожланиш қонуниятларини ўрганишда дин ва диний-фалсафий тамойил асосий мезон сифатида олиниши анча самара беради. Чунки, биринчидан, эътиқод ва дунёқараш маънавиятнинг моҳиятли жиҳатларини ва энг асосий хусусиятини белгилайди. Иккинчидан, дин ва диний-фалсафий қарашлар тамаддун (цивилизация)ларнинг ҳам ғоявий-мафкуравий асосини ташкил қилади. Улар ривожланса, кўтаринки руҳда бўлиб рационал ишончга асосланса, тамаддун равнақ топади, иррационализм ва мутаассиблик уларда устунлик қилса, тамаддун инқирозни бошдан кечиради, ўзгарса, алмашса, у ҳам ўзгаради, бошқаси билан алмашади. Қадимги ва Ўрта аср тамаддуллари муайян дин шаклларига мувофиқ келади: буддавийлик тамаддуни, политеистик эътиқодга асосланган антик дунё тамаддуни, христианлик тамаддуни, ислом тамаддуни. Масалан, қадимги Ҳиндистон тамаддуни Бобил тамаддунидан ишлаб чиқариш усули билан эмас, энг аввало, диний эътиқодидаги фарқлари билан ажралиб турган. Бир тарихий даврга оид

барча тамаддунларнинг ўзаро фарқи тўғрисида ҳам шундай дейиш лозим. Масалан, АҚШ ва Япония ишлаб чиқариш технологияси ва иқтисодий муносабатлар нуқтаи назаридан бир тамаддунга мансуб. Лекин маънавияти бора-сида улар ҳар хил тамаддунга оид.

Лекин кишилик жамияти ривожланиши ниҳоятда мураккаб ва зиддиятли. Унга турли ички ва ташқи, моддий-иқтисодий ва ғоявий-мафкуравий омиллар таъсир қилади. Маънавият тарихи ва қонуниятларини ўрганишни ўрта асрлар билан чеклаб бўлмайди. Ўрта асрлардан кейин эса, Ренессансдан (Ғарб Уйғониш даври) ва, айниқса, Маърифатпарварликдан бошлаб диний-фалсафий омиллар маънавият ривожланишида белгиловчи мавқеини йўқотади. Шарқ халқлари маънавиятида бу ҳол бир оз кейинроқ ва бошқачароқ кўринишда содир бўлди. Ҳозирги замонда жаҳоннинг деярли барча халқлари маънавияти кўпроқ дунёвийлик негизида ривожланмоқда, гарчи динларнинг таъсири баъзи мамлакатларда жуда кучли бўлса-да. Шу сабабдан маънавиятнинг умумтарихий ривожланиш босқичларини аниқлашда бир тамойилга эмас, бирданга икки-уч тамойилга суянган маъқулроқ. Масалан, диний-фалсафий, ижтимоий-тарихий, назарий культурологик тамойиллар асосида комплекс ёндашиш самарали бўлади.

XX ва XXI асрлар туташди даврида ҳатто ижтимоий-сиёсий тамойиллар ҳам мезон сифатида олиниши мумкин. Зеро, бу даврда апартеид, ирқчилик, миллий зулм ва нотенгликнинг ҳар қандай кўринишларига барҳам бериш каби талаблар, инсон ҳуқуқлари, эркинликлари, демократик қадриятлар, глобал муаммоларни ҳал қилиш зарурати бутун инсониятнинг дунёқарашини, сиёсий маданияти ва умуман маънавиятини ўзгартиряпти.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, ўзбек халқи маънавияти шаклланиши ва ривожланиши тарихий босқичларини қуйидагича тасаввур этиш мумкин:

1. Энг қадимги (архаик) давр ва илк зардуштийлик босқичи.
2. Исломгача бўлган диний-мафкуравий плюрализм босқичи.
3. Ислом тамаддунининг гуллаб-яшнаши ва теурийлар даврида қайта уйғониш босқичи.
4. Анъанавийликнинг қарор топиши ва ижтимоий-иқтисодий ва маънавий-маданий таназзул босқичи.

5. Мустамлакачилик даври маънавияти.

6. Истиқлол даври маънавияти.

Бу босқичларнинг ҳар бирини ўз навбатида катта-кичик даврларга, туркумларга бўлиш мумкин.

Энг қадимги (архаик) ва илк зардуштийлик босқичи неолит (янги тош асри) охиридан то юнон истилосигача бўлган даврига тўғри келади.

Бу босқич маънавияти ҳақида тасаввурларимиз унчалик чуқур ва яхлит эмас. Биз тош асрида яшаган ажлодларимизнинг қарашлари, эътиқодлари, оламга муносабати, турмуш тарзи тўғрисида қоялардаги суратлар (Зароутсой ва бошқа жойлардаги), туркий халқлар оғзаки ижодида сақланиб қолган архаик унсурлар, қолдиқлар, Ўғизнома асотирлари, Авесто асотирлари ҳамда археологик қазувларда топилган моддий-ашёвий ва эътиқод-ибодатга оид ашёвий далиллар орқали биламиз.

Таъкидлаш лозимки, бу даврда дастлаб нарсаларга ва санамларга сиғиниш (фетишизм), сўнгра турли ҳодисаларга ва руҳларга сиғиниш (анимизм — табиатни жонлаштириш), сўнгра Тангри, Кўк, Ахурамазда каби бош худо, эзгулик ва ҳаёт тимсолларига, уларнинг турли кўринишларига — гайритабиий кучлар, маъбудларга сиғиниш қарор топган.

Юқоридаги бобда келтирилган қалдирғоч ва илон ҳақидаги асотир ажлодларимиз томонидан ана шу босқичда яратилган. Мис ва бронза асридан бизгача умумтурк асотирлари ва Ўғизхон ҳақида асотирлар, «Авесто»нинг энг қадим қисмида акс этган асотирлар, яна «Алпомиш» достонида архаик сюжет қолдиғи — эрнинг ўз хотини тўйига келиб, даъвогарлар билан беллашуви ва уларни жазолаши (атоқли адабиётшунос В. М. Жирмунский буни ўз вақтида Ҳомернинг «Одиссея» достонидаги ўхшаш сюжет билан қиёслаб таҳлил қилган эди) ҳамда Широқ ва Тўмарис ҳақидаги афсоналар етиб келган, деб аниқ айтиш мумкин.

«Лекин, афсуски, турли сабабларга кўра, ўша даврнинг мамлақатимизда яратилган йирик ёзма ёдгорликлари, йилномалари ва диний-фалсафий битикларидан бирортаси бизгача тўлиқ етиб келмаган (ҳатто «Авесто»нинг энг қадимги бизгача етиб келган нусхаси ҳам бизнинг минтақада эмас, дастлаб Ҳиндистон парсийларидан топилган), босқинчилар томонидан йўқ қилинган. Беруний ўзининг «Осор ал-боқия» китобида жуда қисқа, аммо ниҳоятда таъсирчан мисолларни келтирган: Искандар Зулқарнайн Эронни бо-

сиб олгач, «Авесто»нинг 12 минг дона терига ишланган нусхасини ўтда куйдирган. Умуман «Авесто»нинг тўлиқ нусхалари йўқ қилинган. Беруний маълумотига қараганда, унинг фақат бир қисмигина сақланиб қолган. У ҳам кейинчалик қайта тўпланган. Юнонлардан кейин минг йил ўтгач, араблар ҳам аждоқларимиз яратган ёзма ёдгорликларни, жоҳилияни тарғиб этади деб, йўқ қилганлар. Шу боис ўша давр маънавияти ҳақида тасаввурларимиз анча кемтик ва нисбатан саёз.

Умумтурк асотирларидан парчалар ёзиб қолдирилиши эрамизнинг 6—10 асрларига тўғри келади. Булар Ўрхун ва Энасой тошбитиклари, сўғд, хитой, эрон ва араб манбаларидир. Лекин бу асотирларнинг яратилиши, албатта, кўз илгамас тарих бағрига сингиб кетган. Улар ёзиб олинган даврига нисбатан камида 2—3 минг йил илгари пайдо бўлган. Аждоқларимиз уни авлоддан-авлодга оғзаки узатиб келганлар. Авесто ҳам асрлар давомида оғзаки намуналарда, халқ хотирасида сақланган. Умумтурк асотирлари орасида энг қадимгилари генеологик (яъни бирор ижтимоий ҳодисанинг, уруғ-қабиланинг келиб чиқиши ҳақида) асотирлардир.

Олимлар, турк қавмининг келиб чиқиши ҳақидаги асотирни энг қадимги деб ҳисоблайдилар. Бу асотир VI аср ўрталарида хитойликлар томонидан икки вариантда ёзиб олинган. Асосий вариантда воқеа шундай ривожланади: Туркларнинг аждоқлари йирик ботқоқлик бўйида яшаганлар. Лекин кўшни қабилалар уларни қириб ташлаган. Фақат қаттиқ яраланган, майиб этилган 10 яшар болагина омон қолган. Болани урғочи бўри боқиб, асраган, сўнг унга хотин бўлган. Душманлар болани барибир ўлдиришган. Бўри эса Гаочандан шимолроққа тоққа қочган. У ғорда ўнта ўғил туққан. Ўғилларидан бирининг исми Ашина — уруғ номига айланган. Кейинчалик уруғлар сони кўпайган ва Ашина қабила бошлиғига айланган. Унинг авлодидан бўлмиш Асаншад қабиласини ғорлардан олиб чиққан ва Олтойда ўрнашиб олган. Қабила турклар деб атала бошлаган. Асотирнинг иккинчи вариантда бўрининг бошқа авлодлари ҳақида ҳам гапирилади. Уларнинг орасида куман (оққув) ва қирғиз уруғлари учрайди.

Уйғурларнинг хон уруғи яғлақар ҳақидаги асотирда эркак бўри ва хун маликаси уруғбоши сифатида эсланади. Уйғурларнинг бошқа бир эдиз уруғи келиб чиқиши ҳақидаги асотирда уруғбоши деб муқаддас дарахт кўрсатилган.

Уруғбоши сифатида бошқа турк халқларида буқа ва бугу ҳам учрайди.

Ўғизхон ҳақидаги асотирлар, бир томондан, генеологик, иккинчи томондан эса — эпик қаҳрамонлик, «маданий қаҳрамон»лик унсурларини акс эттиради. Унда энг қадимги архаик қатлам билан бир қаторда кейин кўшилган «маданий» қатлам ҳам мавжуд. «Ўғизнома»да бу асотирларнинг 13—14 асрлардаги қарлуқ-уйғур талқини ўз аксини топган. Лекин унинг мазмуни, биринчи навбатда архаик қатлами ёзиб олинган вақтга нисбатан камида 2 минг йил аввал яратилган.

Асотирда айтилишича, Ўғизхон ёруғ нурдан онасининг бўйида бўлган, яъни унинг отаси — илоҳий куч. (Ушбу муносабат билан Исо Масиҳ ҳам онаси бўйида шунга ўхшаш тарзда бўлганини эсланг). Туғилишиданоқ баҳодир, паҳловон бўлиб дунёга келган. Болалигида йилқилар уюрини еб кетадиган бир мугузли махлуқни енгади. Ўғизхоннинг қиёфаси, анатомик тузилиши энг кучли ҳайвонларнинг у ёки бу томонига ўхшайди ва аслида аждодларимизнинг тотемистик қарашларини акс эттиради. Унинг доимий ёрдамчиси, йўл кўрсатувчиси — бўз бўри.

Ўғизхон нурга чўлғаниб осмондан тушган қиз билан турмуш қуради. Ундан Ўғизхоннинг учта катта ўғиллари туғилади — Кун, Ой, Юлдуз. Бошқа хотини — ерлик гўзалдан — уч кичик ўғли туғилади: Кўк, Тоғ ва Тениз (денгиз). Асотирда Ўғизхоннинг қаҳрамонликлари, ўз мулкани ўғиллари орасида тақсимлаши, турли тартиблар, яшаш меъёрлари ва қонунлар ўрнатиши (шу боис уни «маданий қаҳрамонлар» қаторига ҳам киритиш мумкин) ва ҳ. к. тасвирланган.

Ўғизхон ҳақидаги асотирлар, бошқа умумтуркий асотирлар каби, кейинчалик ислом таъсирида анча қайта ишланган, ўзгартирилган. У ёфаснинг авлоди дейилади. Ўғизхон образи мусулмон қаҳрамони сифатлари билан «бойитилган».

Умумтуркий асотирлардаги Тангри тушунчаси, айниқса, Тангри ҳақидаги илк тасаввурлар қолдиқлари, аждодлар руҳига сифиниш, анимизм ва политеизм унсурларини ўз ичига олган. Кейинчалик Тангри образи бош худо, ислом таъсирида эса Ягона худо синоними сифатида тушунилган. Умайхотун образи ҳам мураккаб тадрижий йўлни босиб ўтган. Дастлаб Тангрининг хотини, биринчи, ҳаётни бошлаб берувчи

она, сўнгра табиат, ҳосилдорлик маъбудаси сифатида тасвирланган. Умай-хотуннинг ҳаётни бошлаб берувчи она сифатидаги образи ислом таъсирида унутиб юборилган, фақат баъзи бир ирим-сирим ва аждодлар руҳига сиғиниш қолдиқлари, унсурлари кўринишида, «тубан асотир» персонажи кўринишида, номи учрайди.

Ислом асотирлари ва қарашлари аста-секин халқимиз онгидан қадимги асотирларни сиқиб чиқарди. Фақат фанда «тубан асотирлар» деб аталадиган (яъни фалакиёт билан эмас, ер ташвишлари, кундалик турмуш ва меҳнат билан боғлиқ) қатламдан айрим унсурлар «исломлашган» шаклда сақланиб қолган. Масалан, Чўпон-ота, Бургут-бобо, Кўркут, Умай-хотун образлари шулар жумласидандир. «Авесто»нинг энг қадимги қисми «Гата»лар (олимлар уни кўпинча «Гоҳ»лар, баъзан «Ҳот»лар деб атайди, аслида Гата — қўшиқ мисралари деган мазмунни англатади) асотирлари ҳам неолит даври охирида шакллана бошлаган. Энг аввало, айтиш лозимки, унда ўзига хос тарзда умумҳиндий-арий қатлам қолдиқлари учрайди. Авестода Ахурамазда (Ормузд, Ҳормузд) — эзгулик ибтидоси, бош худоси — ва Зулмат руҳи ёвузлик ибтидоси Ангра-Майнйу (Ахриман) ўртасидаги кураш тасвирланган. Ахуралар Авестонинг қадимги қисмида табиат ва жамиятда тартиб ўрнатиш, зулмат ва ёвузликка қарши курашадиган илоҳий мавжудотлар, деб тасвирланган. Гаталарда улар яқин келажакда зулмат ва ёвузлик қўшинлари — девлар устидан ғалаба қозонажаги, Кичик Авестода эса бу бир неча минг йилдан кейин юз бериши ҳақида гап боради.

Ҳиндлар асотирларида ахуралар, асуралар деб, ёвузлик кучлари, аксинча, худолар эса дева (дев)лар деб аталган. Яъни эзгулик ва ёвузлик тимсоли сифатида уларнинг ўрни алмашган. Олимлар тахмин қилишларича, бунини эрамизгача 2—3 минг йил илгари ҳинд арийлари ва Марказий Осиёнинг қадимги эронийзабон халқлари ўртасида этник ва мафкуравий ўзаро алоҳидалашиш бошланганлиги билан изоҳлаш керак. Уларнинг ҳар бири ўзларининг ҳомийларини, сиғинадиган руҳларини илоҳийлаштирган, эзгулик тимсолига айлантирган ва аксинча, улардан ажралган қавмларининг ҳомийларига ёвузлик хислатларини бағишлаганлар.

«Авесто» бизга энг кейинги расмийлаштирилган вариантда (340 й.) маълум. Бу даврга келиб ундаги баъзи тоте-

мистик ва кўпхудочилилик унсурлари бошқачароқ талқин қилинганини, яъни эзгулик худолари Ахурамазда — бош худо қавмига, ёвузлик худолари эса Ангра-Майнйу кўшинига киритилганини кўрамиз. Натижада зардуштийлик ахлоқ масалаларида дуалистик дин — икки ибтидога асосланган динга айланган. Политеистик (кўпхудочилилик) диндан дуалистик динга айланиш зардуштийлик ахлоқий таълимоти тадрижий ривожланишининг (эволюциясининг) объектив тенденцияси бўлган.

«Авесто»нинг ёзма тартиб берилган варианты ушбу тенденцияни ўзида акс эттирган.

«Авесто» Зардуштга ваҳий қилинган китоб ҳисобланади. Паҳлавий (ёки парс) солномалари анъанасига кўра, Зардушт Искандардан 258 йил аввал «яшаган» дейилади. Аммо олимлар Авестонинг энг қадимий қисми Гаталарни таҳлил қилиб, унинг тили эрамизгача 12—10 аср илгари даврга мансублигини исботлаганлар. Зардушт тарихий шахсми ёки йўқми, унинг яшаган даври — фанда узил-кесил ҳал қилинган эмас. Лекин у, агар ҳақиқатан тарихий шахс бўлса, Ўрта Осиёдан ёки Эронга нисбатан шарқда жойлашган мамлакатдан чиққан, деб ҳисобланади. Гўёки, у ўз юртида қувғинга учраган (паҳлавий манбаларига кўра) ва шарқий эронийлар шоҳи Виштасп ҳомийлигига ўтган. Шундан сўнг зардуштийлик Эронда тарқалган. Зардушт 77 ёшида Балхда турларнинг ҳужуми пайтида ҳалок бўлган дейилади. Зардуштийликнинг асл ватани ҳақидаги масала тўғрисида хилма-хил фикрлар мавжуд. Асосан у Ўрта Осиёда, хусусан Хоразмда, Сўғдда ёки Бахтарда шаклланганлиги тан олинади.

Ҳозирги замон фанининг Гаталар яратилган давр паҳлавий манбаларида кўрсатилган даврга нисбатан тахминан 500 йил илгарироқ эканлиги тўғрисидаги хулосаси паҳлавий маъбаларидаги нафақат хронологик (вақт, давр) маълумотларни, шунингдек, бошқа баъзи бир маълумотларни ҳам анча шубҳа остига қўяди.

«Авесто», гўёки, илк бор Зардуштнинг куёви ва шогирди Жамаспа томонидан ёзиб олинган. Ундан сигир териларига кўчирилган икки нусхаси шоҳ хазинасида сақланган ва Искандар томонидан, юқорида айтилганидек, куйдирилган. Кейинчалик Парфия шоҳи Валгаш (эрамизнинг 50 йиллари) ва сосонийлар сулоласи асосчиси Биринчи Ардашер Папакан (эрамизнинг 224—241 йиллари)

«Авесто»нинг омон қолган парчаларини йиғишга буйруқ берганлар. Фақат Иккинчи Шопур (309—379 й.) даврида зардуштий руҳонийлар, хусусан, коҳин Маҳраспанд ўғли Атурпат (340 й.) «Авесто» матнларини ва уларнинг тартибини тасдиқлаган, зардуштийлик эса узил-кесил Эроннинг давлат динига айланган. Эронда бошқа динларни таъқиб қилиш бошланган. Авестога иккинчи марта тартиб берилгач, сосонийлар мамлакатада у қатъий ва ҳамма учун мажбурий диний-фалсафий, ахлоқий, ҳуқуқий ва ибодат ҳужжатига, турмуш тарзи йўриғига айланган.

Албатта, «Авесто»нинг расмий тасдиқланган таркибига кирмай қолган матнларга, талаб ва меъёрларга хайрихоҳлар ўша пайтлар кам эмас эди. Айниқса, Эронга бўйсунмаган мустақил мамлакатларда, хусусан, Хоразм, Сўғд ва Бахтарда. «Эронийлаштирилган» «Авесто»да туркий халқларнинг улуғ қаҳрамони, афсонавий доҳийси, хони Алп Эр Тўнға образи (Авестода Франграсян, Фирдавсий «Шоҳнома»сида Афросиёб деб аталган) ўта салбий тасвирланган. Бунга сабаб аҳмонийлар ва сосонийлар даврида Эрон Ўрта Осиёни бир неча марта босиб олган ёки ўз тасарруфига олишга интилган, кўплаб ҳарбий босқинчилик юришлари уюштирган эди. Табиийки, аждодларимиз асрлар давомида ўз озодликлари, мустақилликлари учун кураш олиб борган, имкон туғилган пайтда ўзлари ҳам ҳарбий юришлар қилган. Ўша даврларнинг ижтимоий ҳаётида минтақалар муносабатида ҳарбий юришлар сезиларли ўрин эгаллаган. Ҳар бир томон ўзини ҳақ ҳисоблаган. Буни мафқуравий воситалар орқали, жумладан, асотирлар, дostonлар ҳатто диний китоблар ва ш. к. воситасида омма онгига етказишга ҳаракат қилганлар. «Эронийлаштирилган» Авестода биз шу ҳодисага дуч келамиз. Аксинча, туркий халқлар ривоятлари ва афсоналарида, марсияларида Алп Эр Тўнға доно, мард ва адолатли хон сифатида, унинг душманлари эса кўрқоқ, маккор ва хиёнаткор, алдамчи сифатида тасвирланган. Фараз қилиш мумкинки, бизнинг минтақамизда «эронийлаштирилган», расмий тус берилган «Авесто» унчалик машҳур бўлмаган ва кенг тарқалмаган. Лекин ҳар ҳолда «Авесто»нинг оғзаки ва норасмий вариантлари эрамизнинг дастлабки асрларида ҳам маънавий ҳаётимизда анча из қолдирган. Бу даврда (IV аср) аждодларимиз маънавияти ривожланишининг плюралистик қарашлар негизидаги иккинчи босқичи ўзининг энг гул-

лаб-яшнаган пайтларига кира бошлаган эди. Ҳатто Канишка давлатида расмий мақом олган буддавийликнинг таъсири бизнинг минтақамизнинг илгари тарқалган жойларида (ҳозирги Сурхондарё ва Фарғона водийси) пасая бошлаган эди.

«Авесто» қуйидаги мундарижага эга:

1. Гаталар. 2. Ясна, Виспрат (барча куззотлар). (Ясна — ибодат деган мазмунни билдиради. Одатда, Ясна таркибига Гаталар, Ҳомяшт (Ҳаома руҳининг Зардуштга келиши тўғрисида маълумот) ва Виспрат киритилади). 3. Яштлар. 4. Видевдат (девларга қарши қонун) ва 5. Кичик матнлар ёки форсий тилда Хорда Авесто — Кичик Авесто. Гаталар бор-йўғи 248 мисрадан иборат бўлиб, Яснанинг 17 бобини ташкил этади.

Кичик «Авесто»да Зардушт янги динни жорий қилишда қадимги эроний худолар — Ардвисура Анахита, Ҳаома, Митра, Веретрагнадан кўмак сўрайди. Лекин Гаталарда бундай худолар мутлақо эсга олинмаган. (Таъкидлаш жоизки, зардуштийлик бўйича йирик мутахассис Х. Нюберг Ардвисура Анахита образи дастлаб Сирдарёнинг ўрта оқимида яшаган саклар орасида шаклланган, деб ҳисоблайди. Дастлаб у дарё маъбудаси бўлган, кейинчалик йирик худолардан бирига айланган.) Гаталарда эроний худолар тилга олинмаслиги ҳам «Авесто» қадимий қисмининг асл ватани Эрон эмаслигини кўрсатади. Лекин юқорида келтирилган далил «Авесто» эрамиз бошларида Эронда қайта тўпланганини, бу даврга келиб у анча «эронийлаштирилганини», айниқса, Кичик «Авесто» эронлик зардушт қоҳинлари таъсирида ва таҳририда яратилганини билдиради.

«Авесто»да ҳам ўзига хос тарзда тўфон, оламни сув босгани тўғрисидаги асотирларга ўхшаш маълумот бор. Ахурамазда Йимани (Жима; «Шоҳнома»да ва форс манбаларида у Жамшидга қиёс қилинади) бу дунёнинг ёвуз одамлари устига қиш келиб, булутлардан қор ёғиши, молларнинг учдан бири омон қолиши, ҳозирги яйловларни сув босиши ҳақида огоҳлантирган. Сўнг Ахурамазда Йимага фалокатдан омон қолиш мақсадида майда ва қорамол, одамлар, итлар ва қушлар, олов-оташ уруғи учун ер остида Вара деган шаҳар қуришни буюради.

Бу ажодларимиз хотирасида муз даврининг охирида табиатда юз берган ўзгаришлар ҳақида сақланиб қолган тасаввурлар қолдиқларидир.

Бизнинг юқоридаги мисолни келтиришимиздан мақсад муз даврини эслатиш эмас, балки С. П. Толстов Хоразмда Авестода тасвирланган Варага ўхшаш жой қолдигини қазилмалар пайтида топганига, бу ҳам илк зардуштийлик қаерда шаклланганига бир қўшимча далил бўлиши мумкинлигига диққатни қаратишдир.

Фараз қилиш мумкинки, Авесто асотирларининг бир қисми меҳнатнинг биринчи тарихий тақсимотидан — чорвачилик ва деҳқончиликнинг бир-биридан ажралмасидан аввал ёки илк бора чорвадорлар орасида шаклланган. Чунки унда тасвирланган қурбонлик маросимлари, баъзи бир урфлар, географик жойлар ва иқлим, қадимги турмуш тарзининг кўплаб унсурлари қадимги чорвадорлар, чўлда яшовчи халқларга оидлигини сақлаб қолган. Шу боис И. Брагинский Авесто кўпроқ Марказий Осиё худудий топонирикаси (жой атамалари) ва қадимги халқи турмуш тарзининг хусусиятларини ақс эттиришини алоҳида таъкидлайди.

Бизгача етиб келган Авесто асотирларидан намуна келтириб ўтирмаймиз. Аммо маънавият билан боғлиқ бир нарсани таъкидламоқчи эдик. Зардушт таълимотида эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги кураш оқибатида қарор топадиган олам тартиби, тўғри йўл одамларнинг эркин танлашига, онгли равишда эзгулик томонида туриб фаол курашишига боғлиқ деган ғоя олға сурилган. Бу зардуштийликнинг уч минг йил оша бизгача етиб келган, ҳозир ҳам, бундан кейин ҳам аҳамиятини йўқотмайдиган буюк умуминсоний қадриятга айланган ғоясидир. Бу ғоя умуминсоний маънавиятнинг тамал тошларидан биридир.

«Авесто» асотирларининг ижтимоий-тарихий воқеаларга, хусусан, афсонавий шоҳларга, ҳукмдорларга алоқадор қисми буюк Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарида қайта ишланган ва шоир яшаган давр ижтимоий-сиёсий ва мафкуравий талабларига анча-мунча мослаштирилган шаклда баён қилинган.

Зардуштийликнинг энг қадимги тасаввурлари ва қарашлари аҳмонийлар даврида Кичик Осиёда яшаган халқларнинг, жумладан, юнонларнинг диний-фалсафий қарашлари ва маданиятига таъсир кўрсатган. Бу ҳақда Фозила Сулаймонованинг «Шарқ ва Ғарб» асарида анча ишончли ва қизиқарли далиллар келтирилган. Хусусан, қадимги юнон илм-фани ва маданиятининг бешиги бўлмиш Иония, унинг

пойтахти Милетда илм-фан, фалсафа шаклланишига ва ривожланишига, у орқали бутун Юнон ва Рим маданиятига илк зардуштийлик ўз хиссасини қўшган. (Қаранг: Сулаймонова Фозила. Шарқ ва Ғарб. Т., «Ўзбекистон», 1997 йил, 22—39-бетлар).

Маънавиятимиз ривожланишининг биринчи босқичи-даёқ, ажодларимиз эзгулик ва ёвузлик, бурч ва ор-номус, ватанпарварлик ва озодлик, мардлик ва фидойилик каби юксак омолларни, абадий қадриятларни чуқур идрок этганининг ва ижодларида муҳрлаб қолдирганининг гувоҳи бўламиз. Биринчи босқичнинг охириги чорагида суғориладиган деҳқончилик анча ривожланди. Бу ажодларимиз томонидан олов, сув ва ерни дастлаб асотирларда, сўнгра диний-фалсафий таълимотлар ва ибодат амалиётида илоҳийлаштиришга, муқаддаслаштиришга сабаб бўлди.

Турон ва Эроннинг зардуштийликка мансуб халқлари тупроқни муқаддас ҳисоблаганлар ва уни ҳар жиҳатдан покиза сақлашга уринганлар. Масалан, ўликларни тупроққа кўмаганлар, балки махсус жойларда бир неча муддат сақлаб, суяқларини кейин хумга солганлар. Тупроқ муқаддас ва ҳалол ҳисоблангани учун уйлари ва иморатларини фақат паҳса ёки гуваладан, хом гиштдан қурганлар. Кейинчалик эса хом гишти яна бир муқаддас унсур — оловда пиширишни ўрганганлар. Шундай қилиб, зардуштийлик таъсирида уй-жой ҳалол ҳисобланмаган тошдан эмас, балки муқаддас икки ёки уч унсурнинг иштирокида (сув, тупроқ, олов) бунёд этилган. Ғарбий Эронда Биринчи Доро барпо этган Персепо (Эроншаҳр) харобалари, унинг яқинида Нақши Рустам, Нақши Ражаб харобалари сақланиб қолган. Шаҳар тўлиқ тошлардан қурилган. Бу зардуштийлик ўша пайтлари Эроннинг Форс қисмида тарқалмаганини кўрсатади. Ҳақиқатан аҳмонийлар Хуросон ва Мовароуннаҳрни босиб олганидан кейин зардуштийлик Форсда тарқала бошлаган.

Зардуштийлик негизида вужудга келган Марказий Осиё тамаддуни Хитой, Эрон тамаддунидан ёш бўлмаса-да, аммо бинолар тошдан ясалмагани учун архитектура ёдгорликлари ўша даврдан бизгача етиб келмаган. (Буддавийларнинг ибодатхоналари эса, ислом келгач, бузиб ташланган.)

Диний-фалсафий қарашлар, бинобарин, улар негизида шаклланадиган маънавият, бир томондан, табиий-тарихий омиллар таъсирида вужудга келган. Иккинчи томон-

дан эса, уларнинг ўзи турмуш тарзининг, ҳатто ишлаб чиқариш ва моддий маданиятнинг кўп томонларини белгилаганлар.

Энг қадимги фалсафий қарашларда оламнинг субстанционал моддий асоси (ўзаги ёки жавҳари — жавҳар алфард) тўғрисида фикр юритилганда тупроқ, сув, олов ана шундай ўзак унсурлар ҳисобланган. Агар унсурлар бир неча деб қаралса, уларнинг ҳар учаласи киритилган. Қадим замонлардаёқ оламнинг асосини ташкил этувчи унсурлар сони тўртта деб ҳисобланган (юқоридаги уч унсурга ҳаво ҳам қўшилган). Бу таълимотнинг ватани деб, фалсафа тарихини ўрганувчи олимлар Ҳиндистонни кўрсатишади. Аммо тўрт унсур ҳақидаги таълимот Турон ва Эрон зардуштийлари орасида шаклланиб, кейин арийлар билан Ҳиндистонга бориб қолган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Арийларнинг Ҳиндистонга бориши эрамыздан аввал икки мингинчи йилларда содир бўлган.

Қадимшунослар ўз қазилмаларида бир ҳолатга дуч келдилар. Эрамызгача II минг йилликнинг II чорагида ҳозирги Ўзбекистон минтақасининг кўп қишлоқ ва шаҳарларнинг аҳоли таркиби ўзгарган. Уларнинг бир қисми Ҳиндистонга кўчган арийлар бўлиши мумкин. Улар ўрнини бошқалар эгаллаган. Кулолчилик идишларини безашда ишлатиладиган нақшлар ва усул ўзгарган.

«Авесто»нинг бизгача етиб келган қисмининг ўзбек тилига таржима қилиниши, у ҳақда илмий, илмий-оммабоп мақолаларнинг пайдо бўлиши, келгусида эса шубҳасиз, кўпайиши, мамлакатимизда олиб борилаётган археологик қазилмалар натижалари ҳақида ҳам кенг жамоатчиликни хабардор қилиб бориш маънавиятнинг мазкур босқичи тўғрисидаги тасаввурларимизни янада бойитади ва ойдинлаштиради. Чунки «Авесто» вужудга келишига бизнинг аجدодларимиз — қадимги хоразмийлар, сўғдлар, бахтарликлар ҳал қилувчи ҳисса қўшганлар. «Авесто» асотирлари вужудга келишида қисман сакскифларнинг, каспийолди халқларининг ҳам ҳиссаси бўлиши мумкин. Чунки бу асотирлар акс эттирган архаик қатламининг баъзи бир унсурлари шундай хулосага зид келмайди.

«Авесто» Фарб ва Эрон илмий адабиётларида эроний халқлар ёдгорлиги, унда эзгулик ва ёвузлик ибтидолари ўртасида кураш нафақат диний-ахлоқий асотирлар воси-

тасида, шунингдек, эронликларнинг туронлик кўчманчи босқинчилар билан курашини акс эттириш орқали ҳам кўрсатилган дейилади. Бошқача айтганда, «Авесто» эроний манфаатларни, эроний мафкурани акс эттиришига эътибор қаратилади. Юқорида таъкидланганидек, «Авесто» Искандар Зулқарнайндан кейин бир неча аср ўтгач, яъни бизнинг маънавиятимиз ўз ривожланишининг янги босқичига ўтган даврда қайта тўпланган. Бу даврда Марказий Осиё ва Хуросонда зардуштийлик ҳукмрон мавқеини йўқотиб қўйган эди.

Маънавият диний-фалсафий плюрализм негизида ривожланар эди. Эронда эса бошқача ҳолни кузатамиз: мафкуравий плюрализмдан ягона умумий эътиқод — давлат мафкурасига ўтишга интилишни. Бу интилиш Эрон давлати эҳтиёжларига мослаштирилиб қайта ишланган зардуштийлик дини ва қайта тартиб берилган «Авесто»да ўз ифодасини топади.

Биз ушбу масалада қуйидагиларни эътироф этмоқчимиз. Биринчидан, «Авесто»нинг энг қадимий қисми Гаталарда Турон ва Эрон масаласи йўқ. Иккинчидан, Авестонинг кейинги қисмлари ҳақиқатан Эрон талқинида бизгача етиб келган. Сосонийлар даврида зардуштийлик аста-секин Эроннинг давлат динига айланган эди. Бу эса «Авесто»нинг янги тўпланган қисмлари эронпарастлик мафкураси нуқтаи назардан тўлдирилганлигини билдиради. Уша пайтда Эронда, монийлик ва христианлик кириб кела бошлагач, муҳолиф қарашларга мурасасизлик, ўзига хос мутаассиблик вужудга келган эди. Янги диний таълимот асосчиси ва тарғиботчиси Моний Эронда қатл қилинган эди.

Эрамизнинг 340 йилидан бошлаб ҳатто зардуштийликнинг нисбатан халқчил оқимларидан бири, шу боис давлат мафкурасига айланган расмий догматлашган шаклдан бир оз адолатпарварликка урғу бериши билан фарқ қилаётган маздакийлик ҳам қаттиқ таъқиб қилинган. Мовароуннаҳр ва Хуросонда диний-мафкуравий мурасасизлик кескин шаклларга кўтарилмаган.

Сосонийлар давридан қолган тошлавҳалар орасида зардуштликнинг йирик қоҳинларидан бири Картир Персепол яқинидаги Нақши Рустам, Нақши Ражаб ҳамда Каъбайи Зардуштда қолдирган лавҳалар бор.

Картир Эрон шоҳига (II Шопур) Мазда динига хайрихоҳлиги учун миннатдорчилик билдиради ва ўзи ҳақида

баъзи маълумотларни баён қилади. У ғайридинлар — яҳудийлар, христианлар, назарийлар, монийлар, брахманийлар, буддавийлар ва мактукларни таъқиб қилгани билан мақтанади.

Шоҳлар қаторида тошлавҳалар ёздириш ўртача амалдорнинг ёки руҳонийнинг қўлидан келмайди. Картир эса юқорида келтирилган уч жойдан ташқари Сари Машҳадда ҳам бундай ёдгорлик қолдирган. Бу нафақат Картирнинг, шунингдек, зардуштийликнинг ҳам Эронда ижтимоий ва сиёсий мавқеи жуда юқорида бўлганидан далолат беради. Чех олими Отакар Клима юқоридаги лавҳалардан Картир зардуштийлик таълимоти сосонийларнинг давлат динига айланишида катта роль ўйнаган ва «шубҳасиз, унинг уринишлари туфайли Моний зиндонбанд қилинган ва ҳалок бўлган», деган хулосага келади¹.

Исломгача бўлган диний-мафкуравий плюрализм босқичи. Бу босқич Искандар Зулқарнайн истилосидан араблар истилосига қадар (милодий VIII аср боши), яъни тахминан минг йилдан сал кўпроқ давом этди. Бу даврда халқларнинг, маданиятларнинг қоришуви, аҳоли миграцияси ва таркиби ўзгариши аввалги босқичга нисбатан анча кучайган ва тезлашган.

Иккинчи босқичда биз Марказий Осиёда жуда рангбаранг маданият, бой шаҳарлар, юксак маънавият вужудга келганини кўрамиз. Самарқанд, Бухоро, Хива, Урганч, Термиз, Навтака (Насаф), Кеш, Асхикент, Варахша, Марв, Балх, Ниса, Ҳаройва (Ҳирот), Урва (Тус) шаҳарлари гуллаб-яшнади. Зардуштийлик билан бир қаторда юнон кўпхудочилиги дини, буддавийлик (буддизм), монийлик, кейинчалик эса христианликнинг несторий (насронийлик) мазҳаби кириб келди. Анимизм унсурлари ҳам турли шомонлар, қушночлар томонидан ирим-сиримлар, руҳий даволаш орқали тарғиб этиб турилди.

Фараз қилиш мумкинки, бу даврда минтақамизда диний мўътадиллик, хайрихоҳлик ва мурсагўйлик қарор топган. Динлар ўртасидаги рақобат мутаассибликқа, йирик ижтимоий ихтилофларга, тўқнашувларга олиб келмаган. Ҳар ҳолда тарихий манбаларда (на ҳинд, на хитой, на

¹ Қаранг: Ян Рипка. История персидской и таджикской литературы. М., Прогресс, 1971, с. 45 — Ушбу китобнинг биринчи қисми О. Клима томонидан ёзилган.

Яқин Шарқ манбаларида), ривоят ва афсоналарда бизнинг минтақада яшаган маҳаллий аҳоли ўртасида ички диний тўқнашувлар, урушлар тўғрисида махсус қайд этилган маълумотлар учрамайди. Археологик қазувлар далолат беришича, бу даврда аждодларимиз ҳунармандчиликда, амалий билимларда, санъатнинг барча турларида — ҳайкалтарошлик, рангтасвир, мусиқа, театр, рақсда юксак ютуқларни қўлга киритганлар.

Берунийнинг хоразмликлар арабларга нисбатан буржларни, йил ҳисоблари ва умуман юлдузлар илмини яхшироқ билганликлари тўғрисидаги маълумоти, Афросиёб, Варахша, Болаликтепа, Панжакент, Ажинатепа фрескалари (деворга ишлаган рангтасвир асарлари), Сополлитепа, Ерқўрғон, Кўйқирилганқалъа, Айритом, Холчаён, Далварзинтепа ва бошқа кўплаб археологик қазилмалардан чиққан сурат чизилган сопол идишлар, тангалар, санъат буюмлари, ҳайкалчалар, заргарлик ва ибодат буюмлари буни тасдиқлаб турибди. Бу босқичда яқка ҳукмронлик қиладиган, ҳатто яққол етакчилик қиладиган бирор динни кўрмаймиз. Аввалги босқичда турли динлар, эътиқодлар анча-мунча учраса-да, ўтроқ халқ эътиқодида етакчилик вазифасини зардуштийлик ўйнаган, дейиш мумкин. Иккинчи босқичнинг биринчи чораги охирида Сурхон воҳаси ва Фарғона водийсида буддавийлик, ўрталарида эса монийлик зардуштийликдан кам мавқега эга эмасди. Зардуштийлик эса анча ўзгарган, у ўзаро таъсир натижасида бошқа динларнинг, балки зардуштийликдан ҳам аввалги архаик асоирий тасаввурларни ўзида акс эттирган. Буни археологик қазувлар ва мазкур давр санъат асарлари яққол исботлаб турибди.

Олимлар тахмин қилишларича, бизнинг минтақамиз буддавийликнинг энг илғор ва эстетиклашган шакли — дзенбуддизмнинг ватани бўлган. Биздан у Хитой, Корея ва Японияга тарқаган. Монийлик ҳам тугал таълимот даражасига етиши учун ўзига Турон тупроғида нисбатан кенгроқ ижтимоий таянч топган. Монийликка оид адабиётлар асосан сосонийлар империясининг чекка ҳудудларида ёки кўшни ҳудудларда (Шарқий Туркистон, Миср) топилгани, унинг Бобил ва империянинг марказий вилоятларида қаттиқ мафкуравий қаршиликка дуч келганлигидан, расмий доираларга муҳолиф таълимот сифатида унга кўпроқ салбий муносабатда бўлганлигидан далолат беради.

Моний ўз таълимотини зардуштийлик, буддавийлик ва христианликнинг умумлаштирилган ифодаси асосида вужудга келган янги дин, деб эълон қилади. Монийнинг ўзи илгариги муқаддас китобларда, пайғамбар башоратида эътироф этилган маҳдийликка, охириги пайғамбар мақомига даъво қилади. (Кейинчалик ислом охириги пайғамбар, деб Муҳаммадни тан олди). Монийнинг ушбу даъволари сосонийлар шоҳи Шопур учун махсус ёзилган «Шабурогон» асарида қайд этилган. Чунки Мисрда топилган бошқа бир манбада («Шабурогон»дан аввал ёзилган) Монийгача ўтган пайғамбарлар рўйхатида Зардушт, Будда ва Исо номлари эсланмайди.

Марказий Осиёда бўлиб, диний-мафкуравий хилма-хилликни, бағрикенгликни кўрган Монийда уларни умумлаштириш истаги туғилгани, ўз таълимотини тугал тизимга келтиргани, ўзи ва ўтмишдош пайғамбарлар орасида воришийлик мавжудлигини тан олиш янги дин тарқалиши учун фойда келтиришини англаганлиги эҳтимолдан холи эмас (Монийнинг охириги пайғамбарликка даъволари тўғрисида «Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари» журнали. 1998 йил 3-сонида чоп этилган Мишель Тардённинг «Мани и ряд пророков» — «Моний ва пайғамбарлар силсиласи» — мақоласидан ахборот олиш мумкин. Моний асарларидан Беруний «Ҳиндистон» асарида турли масалалар бўйича еттига иқтибос (парча, цитата) келтиради ва уларни бошқа халқлар, энг аввало ҳиндлар қарашлари билан қиёслаб таҳлил этади).

Буддавийлик кушонлар ҳукмронлик қилган йилларда давлат дини мақомигача кўтарилганини юқорида қайд қилган эдик. Лекин Сўғдга унинг таъсири Бахтар ва Фарғонадагидек бўлмаган. Эфталийлар, айниқса, қанглар пайтида анча сусайган. Буни турли динлар ўртасидаги рақобат ва тарғиботчилар фаолияти билан ҳамда минтақамиз этник таркибининг муттасил бойиб турганлиги билан изоҳлаш керак. Янгитдан келиб қўшилиб турган туркий халқлар чорвадорлиги ва маълум даражада жангари турмуш кечириши туфайли буддавийликнинг кўп жиҳатларини қабул қила олмаганлар. Шу сабабли, Эрондан фарқли, Туронда мафкуравий муштараклик, бир диннинг ҳукмронлиги ва унинг оқибати сифатида диний-мафкуравий мутаассиблик ҳам қарор топмади. Бу ранг-баранг, бой маданият, тафаккур

юритиш ва оламга муносабатда универсализм шаклланишига маънавий асос бўлди.

Муסיқа ва рақс санъатимиз шарқда Хитой, Корея жанубда Ҳиндистонгача таъсир кўрсатганини, кейинчалик ислом дини таъқбида санъаткорларимизнинг мазкур ўлкаларга муҳожирликка кетиб қолгани ўша халқларнинг йилномаларида ёзилган.

Мазкур босқич маданияти, турмуши, маънавияти ҳақида биз, табиийки, аввалги босқичга нисбатан кўпроқ биламиз. С. П. Толстов, В. М. Массон, Я. Фуломов, А. Асқаров, Г. А. Пугаченкова, К. К. Кабанов, У. Ислотов, М. Исомиддинов, Р. Сулаймонов ва бошқаларнинг қазилма ишлари ва кейинги йилларда олиб борилаётган археологик тадқиқотлар туфайли анча маълумотларга, айниқса моддий маданиятга оид маълумотларга эгамиз. Аммо бу даврга оид яхлит асарлар ҳам, ислом туфайли, сақланиб қолмаган. Археологик қазилмалар эса ўша даврда минтақамизда кенг тарқалган ёзувларда битилган алоҳида жумлаларни, матн парчаларини акс эттирган буюмларнинг қолдиқларини ёки айрим ҳужжатлар бўлақларини бизга ҳадя қилмоқда.

Фақат XIX асрнинг 90-йилларида Муғ тоғи ва Шарқий Туркистонда — Уйғуристонда топилган қўлёзмалар нисбатан тўлароқ парчалар эди. Улар орасида буддавийлик, христианлик ва монийлик динларига оид адабиётлар учрайди. Қўлёзмалар уйғур, сўғд, сак тилларида битилган. Айниқса, монийлик дини тўғрисидаги тасаввурларимиз Турфон топилмалари сабабли нисбатан тўлароқ бўлди. Сўғдий тилдаги энг қадимги қўлёзма («Эски хатлар» деб ном олган) IV асрга оид бўлиб, Хитой девори яқинидаги қалъалардан бирида топилган.

Муғ тоғидан топилган ҳужжатлар, Панжакентдаги майит тепасидаги йиғи саҳнаси (VI аср), Тоқ-қалъадан топилган тасвири тобут (VII—VIII аср) ва Марвдан топилган тасвири Хумқўза (VI аср) минтақамизда вафот этган кишига таъзия очилиб, йиғланганини билдиради. Бу ўлик тепасида йиғлашни тақиқлаган зардуштийлик талабларига зиддир. Айрим олимлар мазкур далиллар асосида минтақамизда зардуштийликнинг алоҳида шакли ривожланган бўлиши мумкинлигини фараз қилмоқдалар.

Бошқа бир мисол: Қадимги Навтака жойлашган Ерқўрғон (Қарши) қазилмалари пайтида очилган оташкаданинг (зардуштийлар ибодатхонаси) учинчи даврига оид қатлам-

дан топилган маъбуда ёнидаги ашёлар орасида маъданлар ва тошлардан ясалган сифиниш рамзлари — олтин типратикон, митти санам ҳайкалча, ақиқдан ишланган бақа чиққан.

Зардуштийликда типратикон муқаддас ҳисобланган. Чунки у Ажи Даҳа қўшинига кирувчи илонларга қарши курашади ва уларни ўлдиради. Лекин бақа ва илон, «Авесто»га биноан, ёвузлик оламига мансуб Ангра-Майнйу қавмларидан. Бу далил ҳам зардуштийликнинг минтақамизда қарор топган шакли ўз хусусиятларига эга бўлганлигини, ҳар ҳолда маънавиятимиз ривожланишининг мазкур босқичида қисман ўзгарганини билдиради. Балки бу маҳаллий халққа муттасил келиб қўшилиб турадиган кўчманчи халқнинг анимистик қарашлари ёки зардуштийликкача мавжуд бўлган асотирларнинг ва ўзга эътиқодларнинг таъсиридир.

Буддизмда ва индуизмда зардуштийликка нисбатан жонзотларга муносабат, жумладан, илонларга муносабат ҳам ўзгача — ижобий. Маъбуда ёнида юқоридаги ашёларнинг топиллиши муносабати билан қадимшунос Р. Сулаймонов олға сурган фараз, балки, ҳақиқатга яқиндир. Унингча, топилган маъбуда қадим ҳиндарийларнинг умумий мифологиясига оид самовий дарё маъбудаси (худоси) образи бўлиши мумкин. Илон, аждар ва қурбақалар сув маъбудаларининг доимий ҳамроҳидир. Р. Сулаймонов, Х. Нюбергнинг юқорида келтирилган фикрларини ривожлантириб, Сирдарё ҳавзаси ва қадимги Шимолий Ҳиндистон географик номларидаги ўхшашликни, Сирдарё Қанқа деб аталганини (Ганга — Ҳиндистоннинг буюк дарёси) ва бошқа қизиқ маълумотларни келтиради¹. Ҳар ҳолда Афросиёб Варахша, Панжакент фрескалари, Термиз, Ерқўрғон (Қарши), Хоразм ва бошқа жойлардаги қазилмалардан чиққан ашёлар маънавиятимиз ривожланишининг иккинчи босқичида зардуштийлик нафақат ягона етакчилик мавқеини йўқотганини, балки ўзи ҳам анча трансформация бўлганини (ташқи ва ички таъсир остида шакли ва мазмунини ўзгартирганини) кўрсатади.

Бу табиий эди. Искандар Зулқарнайндан кейин вужудга келган янги Юнон-Бахтар (Бақтрия) давлатида зардуш-

¹ *Рустам Сулейманов. Легенды прошлого — надежды будущего*// В журнале «Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари. Общественное мнение. Права человека». 2000 йил. 1—2 сонлар. 165—167-бетлар

тийлик эмас, биринчи ўринга юнон политеистик эътиқодди чиққан эди. Кейинчалик Кушонлар даврида Канишкандан бошлаб буддавийлик давлат динига айланди. Сўғдда ҳам ижтимоий ва сиёсий вазият, маънавий омиллар ўзгариб турди. Янгидан кириб келаётган эътиқодлар таъқиб қилинмади. Аксинча, бир-бирини алмаштириб турган сулолалар янги динлардан ўзларига мафкуравий таянч ахтардилар. Бу омиллар зардуштийликни, бир оз бўлса-да, ўзгартирмаслиги, яхлит умумий, қонунийлаштирилган шаклга келишига тўсиқ бўлмаслиги мумкин эмас эди. Марказий Осиёда зардуштийликнинг ягона мафкурага айланишига на маънавий-маданий, на ижтимоий-этник, на сиёсий шарт-шароит (Эрондан фарқли) вужудга келди. Маънавиятимиз ривожланишининг иккинчи босқичига оид жуда кўп ҳайкалчалар ва бошқа санъат асарлари топилган ва тўпланганки, улар ҳақида минглаб мақолалар, юзлаб катта-кичик рисоалар мавжуд. Айрим ҳайкалчаларда ранг бўёғи ва олтин суви излари сақланиб қолган. Ўша давр ҳақида сайёҳлар ва олимлар ёзиб қолдирган маълумотларга кўра, аждодларимиз тошлардан йирик ҳайкаллар йўниб, уларни олтин суви билан бўяганлар. Хитойлик Сюан-Цзян (VI аср) аждодларимиз металл қоришмаларидан йирик ҳайкалларнинг қисмларини қандай алоҳида қуйишларини ва кейин уларни бирлаштиришларини ёзиб қолдирган. «Қадимги қанг ери» деб аталган, Қанг (олимлар тахминича, ҳозирги Самарқанд вилоятига тўғри келади) ҳукмдорининг ўғли бошқарган Шарқий Цао мулкининг саройида (олимлар Самарқанд вилоятининг Челак шаҳри деб фараз қилдилар) баҳайбат олтин ҳайкал тургани, унга Каспий денгизидан шарқда жойлашган «барча мулкларда» сифинилгани эътироф қилинган. Табарий Пойкандда баҳайбат санамнинг кўзларига ниҳоятда йирик ва ялтироқ дур қўйилганини ёзиб кетган. Араблар Марказий Осиёни босиб олгач, маҳаллий санамларни қайта эритиб, жуда катта миқдорда ёмби олтин ва кумуш тўлагани ҳақида араб ва эрон муаррихлари гувоҳлик берадилар.

Бу даврдан келаётган санъат асарларида жуда кўплаб ҳайвонлар ва қушлар тасвирига, улар ифодалаган ўзига хос рамзий ва мажозий образларга дуч келамиз. Улар Авесто асотирлари ифодаляйдиган ғоялардан анча чекинган, ўша пайтларга келиб шаклланган эпос ва янги эътиқодлар таъсирини ҳам акс эттирган.

Хитойликларнинг юқорида келтирилган Бейши йилномасида Бухо, Бугэ (Бухоро) ҳукмдори туя шаклидаги, баландлиги 9—10 қаричлик тахтада ўтириши ҳақида маълумот берилган. Л. И. Ремпель мазкур давр Сўғд санъатидаги ва тангасидаги туя образини таҳлил этган. У юқоридаги далилни ҳам ҳисобга олиб шундай хулосага келади: туя образи нафақат асотирий мазмунга, шунингдек, рамзий мазмунга ҳам эга. Туяни тасвирлаш қўшимча тор сулолавий мазмун касб этади. Бу билан Сўғд ҳукмдорлари ва аввалги сулолалар ўртасида тарихий ворисийлик мавжудлиги таъкидланган. Бу рамзни биринчи кушонлар, сўнгра эфталийлар ва ниҳоят, қанг ҳукмдорлари (уларнинг ҳаммаси туркийлар эди) қўллаган. Аслини олганда икки ўрқачли туя тасвири қанг уйи (хитой анъаналарига кўра, уй — мулк, давлат, сулола мазмунида ишлатилади)нинг рамзига, тамғасига айланган.

Айни пайтда туя образи бадий ва саҳнавий безак сифатида кенг қўлланилган ва муайян эстетик вазифаларни бажарган. Зарафшон водийсида V—VI асрларда зарб этилган туя сурати туширилган тангадаги ёзувни олимлар «қан» деб ўқишган.

XX асрнинг буюк шарқшуносларидан бири академик Н. И. Конрад бизнинг минтақамизнинг жаҳон маданияти тарихида тутган ўрнини баҳолаб, у уч марта — биринчи марта Искандар Зулқарнайн даврида, иккинчи марта Кушон ёбғуси Канишка даврида, учинчи марта Алишер Навоий даврида — жаҳоннинг ижтимоий-сиёсий ва маънавий-маданий маркази бўлганини эътироф этади. Сўнгги ҳолатни олим адолатли тарзда Темур номи билан боғлайди: «Бу сафар Искандар ва Канишка руҳи Темурда намоён бўлди. Мен адашиб гапираётганим йўқ: Искандар ва Канишканинг руҳи, Чингизхонники эмас...»¹ — деб ёзади у. Чунки Искандар ва Канишка фақат жаҳонгирлар эмас, шунингдек, буюк яратувчилар, маданият ва маънавият ташувчилари ҳам эдилар. Темур ҳам тарихда шундай роль ўйнади.

Албатта, Н. И. Конрад мулоҳазаларини мутлақлаштирмаслик ва нисбий тушуниш лозим. Лекин бу мулоҳазаларда чуқур бир ҳақиқат яширинган — Марказий Осиё халқлари жаҳон ижтимоий-маданий жараёнининг четдаги ку-

¹ Н. И. Конрад. Средневосточное Возраждение и Алишер Навои // Избранные труды. Литература и искусство. М., «Наука», 1978, с. 91.

затувчиси бўлиб тургани йўқ. Улар бу жараённинг фаол ижодкорларидан бири эдилар.

Минтақамизнинг биринчи икки марта жаҳон ижтимоий-сиёсий ва маънавий-маданий марказига айланиши маънавиятимиз ривожланишининг иккинчи босқичига тўғри келади.

Мазкур босқич ҳақида яна шуни эътироф этиш лозимки, туркий алплар тўғрисидаги қадимги эпик достонлар, афсона ва ривоятларнинг асосий қисми шу босқич давомида яратилган бўлиши керак. Чунки шу даврда туркий халқларнинг янги ҳудудларни ва минтақаларни ўзлаштириши, миграцияси анча кучайган, фаоллашган. Умуман жаҳон халқларининг буюк миграцияси айна шу даврга тўғри келади. Миграция пайтида турли тўқнашувлар, тортишувлар юз берган. Бу қаҳрамонлик эпослари вужудга келишида туртки вазифасини ўтаган.

Маркизий Осиёда бу даврда сўғд, хоразм, уйғур, турк (ўрхун-енисей), оромий, қисман юнон ва ҳинд ёзувлари қўлланилган. Турли диний эътиқодга мансуб гуруҳлар тегишли ёзувлардан фойдаланганлар. Эътиқодлар ва ёзувлар ранг-баранглиги, бир томондан, минтақада ранг-баранг, ўзаро бир-бирини бойитадиган субмаданиятлар ривожига шарт-шароит яратса, иккинчи томондан — маданий ва ижтимоий-сиёсий муштаракликка эришишда, ягона мафкура асосида бирлашишда маълум жиҳатдан қийинчиликлар туғдирган.

Ягона мафкуравий ва сиёсий асос йўқлиги ягона имлода битилган бадий адабиёт ва умумий диний-дидактик, тарихий, фалсафий адабиётнинг кенг вужудга келишига, тарқалишига ва кейинги авлодлар учун сақланиб қолишига халақит берган. Тасвирий санъат ва ҳайкалтарошлиқдан фарқли, бундай тарқоқ адабиёт намуналари деярли йўқолиб кетган. Ҳукмдорлар, коҳин ва руҳонийлар ўзга динга, эътиқодга оид адабиётларни на кўчиртирганлар, на авайлаб-асраганлар.

Шу сабабли ёзма адабиётнинг, илмий ва бадий ижоднинг ёзма мероснинг муттасил ўсиб, бойиб бориши, «тома-тома қўл бўлиши» жуда қийин кечган.

Эронда эса Аршакийлар замонидаёқ ягона диний мафкура асосида бирлашишга ҳаракат бошланган. Сосонийлар даврида эса, юқорида айтилганидек, зардуштийлик давлат динига айланиб, бошқа динлар қаттиқ сиқувга олин-

ган. Бу эса ижод намуналарининг бир тилда, бир имлода ёзилишига, тўпланишига хизмат қилган. Натижада Авесто ҳам Эронда қайта тикланган.

Ягона мафкуравий асос йўқлиги ўз навбатида Марказий Осиё тамаддунининг яхлит, ички муштарак бўлишига (Қадимги Миср, Бобил, Ҳиндистон, Хитой, кейинчалик ислом тамаддуллари каби) халақит берган. Шу боис айрим фарб олимлари, хусусан, Арнольд Тойнби, Марказий Осиёда алоҳида ажралиб турадиган тамаддун бўлмаган деб ҳисоблайдилар. Бундай фикр, назаримизда, хатодир. Энг аввало Марказий Осиё халқлари зардуштийлик тамаддунини яратди. Афсуски, юқорида келтирилган сабабларга кўра (тошдан иморатлар қурилмагани, ягона ёзув бўлмагани ва ҳ. к.), бу тамаддун нишонлари етарлича сақланиб қолмаган. Лекин унинг айрим унсурлари ҳозиргача халқимиз асотирлари, эртаклари, урф-одатларида яшаб келмоқда. Масалан, Наврўз байрами ва у билан боғлиқ баъзи бир одатлар, иримлар. Ёки келин ва куёвнинг олов атрофида айланиши. Халқ оғзаки ижодидаги девлар, аждаҳолар ва ҳ. к. Ерга, сувга бўлган халқимизнинг муносабати, урф-одатлари ва ҳ. к. зардуштийлик тамаддуни даврида шаклланган маънавият унсурларидир.

Тилимизда масхара ва масхарабоз сўзлари мавжуд. Бу сўзлар Юнон-Бақтрия давридан маънавиятимизга юнон театри туфайли кириб келган «о маскарас» сўзидан ясалган (маълумки, юнон театрида актёрлар ўз қаҳрамонларининг ниқобини (маскасини) кийиб ролларни ижро этганлар).

Агар тилшунослик, тарихий этнография, нумизматика (тангашунослик), халқ оғзаки ижоди фани вакиллари билан бирга шарқшуносларимиз, тарихчиларимиз қадимги Хитой, Ҳинд, Яқин Шарқ, юнон манбаларини ҳамда археологик ашёларни синчиклаб ўргансалар, мазкур босқичдан келаётган кўплаб маданий-маънавий унсурларни тиклаган ёки ҳозир сочилиб кетган, қайта ишланиб, ўзгарган шакллари тўплаган, ойдинлаштирган бўлар эдилар.

Кушон тангаларида туркий «ёбғу», V—VI аср Сўғд тангаларида «қан» унвони қўлланилган. Бу минтақамиз маънавияти, маданиятида қадим замонларданоқ туркий унсурлар катта роль ўйнаганининг кичик бир белгисидир.

Айнан мана шу иккинчи босқичнинг биринчи чораги охирида Буюк Ипак йўли қарор топди. Бу маданиятлар-

нинг ўзаро алоқасини, таъсирини ниҳоятда кучайтирди. Марказий Осиё Буюк Ипак йўлининг икки йўналиши — Шарқий (Хитой) ва Жанубий-Шарқий (Ҳиндистон) ҳамда Жанубий-Ғарбий (Эрон—Яман—Шом—Ҳижоз—Миср) ва Шимолий-Ғарбий (Итил—Булғор, Қирм—Болқон, Рум—Оврупа) туташадиган минтақа сифатида Шарқ—Ғарбнинг энг илғор ғояларини ўзаро учраштирди. Улар бу ерда отабоболаримиз заковати туфайли бир-бирига ҳамда маҳаллий халқ ютуқларига пайванд бўлдилар, янада бойитилди, янги поғонага кўтарилди. Шу сабабли биз эрамизгача III асрдан то эрамизнинг VIII асри бошигача бўлган даврда Марказий Осиёда плюралистик диний эътиқодлар, ниҳоятда бой ва ранг-баранг маънавий маданият вужудга келганининг гувоҳи бўламиз. Ҳали бу давр ўз тадқиқотчиларини кутиб ётибди.

Бизнингча, унинг ўзини Марказий Осиёнинг Иккинчи тамаддуни дейиш, балки, мумкин бўлар. Агар Биринчи тамаддунимиз маънавияти асосан илк зардуштийлик негизида шаклланган бўлса, Иккинчи тамаддунимиз маънавияти эътиқодлар хилма-хиллиги негизида вужудга келди.

Фараз қилиш мумкинки, Буюк Ипак йўли туфайли Марказий Осиёга Хитой ва Ҳинд табобати, математикаси, астрономияси ютуқлари кириб келган ва бу соҳаларда маҳаллий халқ эришган ютуқларни бойитган. Ва аксинча, бизнинг ютуқларимиз бошқа минтақаларга тарқалган.

Худди шундай юнон илми ва маданияти ютуқларининг бизгача келиши ҳам Юнон-Бақтрия давлати ва славкийлар сулоласи барҳам топганидан кейин тўхтаб қолмаган. Марказий Осиё Шарқ ва Ғарб ютуқлари ўзаро пайванд бўлиб бойийдиган, янги сифат касб этадиган маданий-маънавий марказга, манбага айланган эди. Буни ҳамма олимлар, жумладан Арнольд Тойнби ҳам эътироф этади. Марказий Осиёда шундай кучли ижодий-интеллектуал салоҳият вужудга келган эдики, унинг таъсири Хитой ва Кореядан Шому Мисргача бир неча асрлар мобайнида, ҳатто ислом тамаддунининг энг ривожланган йилларида ҳам давом этди. Боз устига, ислом тамаддуни, маънавияти ва маданиятига бебаҳо ҳисса қўшди. Масалан, Бағдодда Ҳорун-ар-Рашид асос солган «Байтул ҳикма»да Маъмун даврида амалга оширилган энг буюк оригинал тадқиқотлар ва кашфиётлар, кейинги асрларда ислом оламида табиатшунослик ва тиббиёт, фалсафа ва

тилшунослик, диний илмлар соҳасидаги кўпгина ютуқлар Марказий Осиёдан чиққан бизнинг аждодларимиз номи билан боғлиқ.

Бежиз ал-Хоразмий ҳинд математикаси ютуқларини қайта ишлаб ўнлик системаси, сонлар позицияси ва умуман ҳозирги математик тафаккурга асос солмаган. Хоразмий таълимоти айнан буюк пайвандга, унинг асосида принципал янги сифатдаги тафаккур, идрок ва илм вужудга келишига мисолдир. Аждодларимиз ёрдамида, воситачилигида маданиятларнинг бундай ўзаро таъсири ва бир-бирини бойитиши ўша даврларда бошланган эди.

Савдо қарвонлари билан табиблар, ҳунармандлар, машшоқлар, актёрлар Буюк Ипак йўли бўйлаб ўзларига омад ва даромад излаганлар, олимлар эса саёҳат қилиб оламни ўрганганлар, ўзга юртлардаги ҳамкасблари билан суҳбат қуриб, фикр алмашганлар. Бу ўша даврда анча демократик ва ижодий руҳдаги маънавий муҳитни вужудга келтирган. Буюк Ипак йўлининг маданий алоқаларни ривожлантириш, турли минтақаларда яшайдиган халқлар маънавиятининг ўзаро бир-бирини бойитишига қўшган ҳиссаси ниҳоятда беқиёсдир.

Савдо қарвонлари орқали халқлар нафақат ранг-баранг моллар, моддий маҳсулотлар билан ўзаро алмашган, шунингдек, илғор илмий, адабий, бадиий, ахлоқий, ҳуқуқий, диний ғоялар, санъат асарлари ва айрим ишлаб чиқариш технологиялари билан ҳам алмашганлар. Бунга мисол қилиб адабиётда ва халқ оғзаки ижодида кенг тарқалган сайёр сюжетларни келтириш жоиз.

Ҳиндистондан «Калила ва Димна» шимолга ва ғарбга қараб, Юнонистондан Эзоп масаллари шарққа қараб тарқалган.

Рус олими И. С. Лисевич Эзопнинг «Деҳқон ва унинг ўғиллари» масали сюжетининг шарқ мамлакатларига тарқалишини тадқиқ этган. У хитой, тибет, ҳинд, мўғул, грузин, рус, Ўрта Осиё халқлари ва бошқалар орасида ушбу сюжет тарқалганини аниқлаган ва мисоллар келтирган.

Сўғд тилидаги монийликка оид матн парчаларида дур тешгич уста тўғрисида ҳикоя қилинади. У эрталабдан кечгача ишламасдан хожаси учун най чалади. Кечкурун эса иш ҳақи талаб қилади. Мазкур сюжет биздан Ҳиндистонга бориб, масалга айланган, сўнг «Калила ва Димна» орқали Буюк Ипак йўли бўйлаб тарқалган. Уйғурча матнлар ора-

сида Бодхисатва тўғрисидаги ривоятнинг монийча талқини топилган. Айнан шу монийча талқин кейинчалик Эрон, Сурия ва араб мамлакатларига тарқалган ва жуда машхур бўлган. Охири Оврупога бориб Варлаам ва Иосафат тўғрисидаги ривоятга айланган.

Китобат санъати, қўлёзмаларни суратлар билан безаш III асрдаёқ жуда юксак даражага кўтарилган. Безатилган китоблар орасида энг машхури Моний ўз қўли билан Туркистон ғорларидан бирида яратган «Артанг» («Аржанг») китоби ҳисобланган. Бу китобни 1092 йилда Абул Маъали Фазнавийлар хазинасида кўрган, лекин у бизнинг давргача етиб келмаган (Ғўрийлар фазнавийлар саройига ўт қўйганда ёниб кетган бўлиши мумкин).

Хулоса қиладиган бўлсак, ислом кириб келиши арафасида шаклланган маданият ва маънавиятни кўп қиррали, бир неча диний-фалсафий қарашлар, ранг-баранг ғоялар асосида шаклланган, мужассамлашган плюралистик маданият ва маънавият дейиш ўринлидир.

Марказий Осиёда араб истилоси арафасида маънавият ва мафкурада, юқорида таъкидланганидек, ягона дин ҳукмронлигини ва бошқа динларнинг таъқиб қилинишини кўрмаймиз. Албатта, турли динлар ва эътиқодлар бор экан, улар ўртасида рақобат ва кураш ҳам бўлади.

Бу кураш баъзан кескинлашиб, ножўя кўринишларда кечиши мумкин. Лекин бирор диннинг давлат мақомини олиши ва ўз рақиблари билан курашда давлатнинг кучидан фойдаланиши — бу мутлақо бошқа гап.

Бизнинг аждодларимизга диний бағрикенглик хос бўлган. Шу сабабдан улар илм-фанда, санъатда ва ижодда юксак натижаларга эришганлар.

Юқорида эътироф этилганидек, Марказий Осиёнинг ҳар иккала тамаддунига ўзбек халқи, шунингдек, бошқа қўшни халқлар ҳам ворисдир. Бинобарин, ўзбек халқи маънавияти шаклланиши ва ривожланишининг дастлабки икки босқичи шу даврларга тўғри келди.

Маънавиятимиз ривожланишининг учинчи босқичи ислом тамаддунининг вужудга келиши билан боғлиқ. Ислом Марказий Осиёга VIII аср бошларида узил-кесил кириб келди ва аста-секин ўз мавқеини мустаҳкамлаб, бошқа эътиқодларни сиқиб чиқара бошлади. Бу жараён бирданига ва силлиқ кечгани йўқ, албатта. У қонли тўқнашувлар, жангу жадаллар, аввалги мафкураларни, ислом талабла-

рига зид маънавий фаолият ва ижодни тақиқлаш, зарур келганда, таъқиб ва қатағон қилишлар билан бирга олиб борилди.

Исломни қабул қилганлар моддий ва ижтимоий-сиёсий жиҳатдан рағбатлантирилди, қабул қилмаганлар ортиқча солиққа — жузюга тортилди, нуфузли мансабларга тайинланмади ва ҳ. к.

Аҳолининг норозиликлари, кўзғолонлар шафқатсиз бостирилди. Абу Райҳон Беруний шундай далолат берган: «Кутайба ибн Муслим ал-Баҳилий хоразмликларнинг котибларини ҳалок этиб, билимдонларини ўлдириб, китоб-дафтарларини куйдиргани сабабли улар саводсиз қолиб, ўз эҳтиёжларида ёдлаш қувватига суянадиган бўлдилар»¹.

Ислом бизни маънавий маданиятимизнинг баъзи шаклларидан жудо қилди. Ҳайкалтарошлик, рангтасвир ва умуман мусаввирлик (китоб миниатюрасидан ташқари), профессионал театр (масхарабоз, аскиябоз ва дорбозлардан ташқари) аста-секин барҳам топди. Мусиқа, рақс, ашула қатъий чекланди. Санъатнинг бу турлари билан шуғулланадиган усталар Буюк Ипак йўли бўйлаб Шарку Фарбга, Жануб ва Шимолга тарқаб кетди. Бу ҳақда юқорида айтилган эди. Лекин исломнинг кириб келиши жуда кўп жиҳатдан фойда ҳам келтирди. Ислом инсоният тарихида жуда катта минтақани, кўплаб халқлар ва миллий маданиятларни қамраб олган янги тамаддунга ғоявий-мафкуравий асос бўлди. Ислом тамаддуни IX—XII асрларда ниҳоятда буюк, самарали, жаҳондаги энг илғор ва тараққийпарвар илмфанни, адабиётни, фалсафани, ахлоқни, ҳуқуқни, таълим-тарбияни — маънавий маданиятни яратди. Янги илғор дунёқарашга мувофиқ моддий маданият — ишлаб чиқариш, ҳунармандчилик, савдо, шаҳарсозлик ривожланди.

Исломни қабул қилган мамлакатларда ибодат ва илмфан тили сифатида араб тилининг миллатлараро алоқа воситасига айланиши Испаниядан Ҳиндистону Индонезиягача, Итил бўйларидан Саҳрои Кабиргача бўлган ҳудудда яшайдиган халқларнинг ижтимоий-маданий тажрибасини умумлаштиришга, уларнинг бир-биридан ўрганишига ва маданиятларининг бойишига имкон яратди.

¹ Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. 1-жилд, Т., «Фан», 1960. 84-б.

Илк исломга хос демократизм, жамиятнинг янгиликларга очиқлиги, ижтимоий сафарбарликнинг юксаклиги янги тамаддуннинг муваффақиятини белгилади. Ислом тамаддуни ўша даврда нафақат мусулмон мамлакатлари маънавий-маданий ютуқларини тўплади ва муштараклаштирди, балки деярли бутун дунё халқлари ютуқларини ҳам тўплади ва ўзлаштирди.

Қадимги юнон ва ҳинд файласуфлари, риёзатчилари, муҳандислари, астрономлари, тиббиёт олимлари яратган асарлар араб тилига таржима қилинди. Тарихий маълумотларга қараганда, Бағдоддаги «Байтул ҳикма»да («Ҳикматлар уйи» — амалда дунёдаги биринчи фанлар академияси) дунёнинг турли бурчагидан тўрт юз минг китоб йиғилган, таҳлил қилинган ва илмий қимматга эга бўлганлари арабчага ағдарилган. Мана шу далилнинг ўзиёқ, ислом тамаддунининг жаҳон маданияти ривожига қўшган ҳиссасини кўрсатиб турибди. Эслатиб ўтиш лозимки, қадимги юнон фанининг талай асарлари фақат араб тилига қилинган таржималари орқали сақланиб қолган.

Марказий Осиё халқлари маънавияти ҳам ислом туфайли тубдан ўзгарди. Биринчидан, аждоларимиз маънавияти аста-секин ягона мафқуравий асосга кўчди. Иккинчидан, маънавий маданиятимизнинг йирик йўқотишларига қарамасдан, алломаларимизнинг ислом доирасида рухсат этиладиган ижод турлари, биринчи навбатда, жаҳон миқёсидаги илм-фан ютуқлари билан танишиш ва шуғулланиш имкониятлари кенгайди.

Учинчидан, ислом нафақат маданий-маънавий, шунингдек, кўп жиҳатдан ижтимоий ва сиёсий муштаракликни ҳам таъминладик; бу халқнинг ақлий-ижодий ва амалий-яратувчилик куч-ғайратини, салоҳиятини бирлаштиришга хизмат қилди.

Бу даврда халқимиз орасидан энг буюк қомусий алломалар етишиб чиқди. Хоразмий ва Фарғоний, Форобий ва Марвазий, Беруний ва Ибн Сино, ар-Розий ва Ибн Ироқ, Маҳмуд Кошғарий ва аз-Замаҳшарий, Қозизода Румий ва Фиёсиддин Жамшид Коший, Улугбек ва Али Қушчи сингари қомусий олимлар, ал-Бухорий ва Исо ат-Термизий, ал-Мотуридий ва Нажмиддин ан-Насафий, Аҳмад Яссавий ва Нажмиддин Кубро, Абдуҳолиқ Ғиждувоний ва Баҳоуддин Нақшбанд каби шаръий илм даҳолари, Азизиддин Насафий ва Бурҳониддин Марғиноний каби файла-

суф ва ҳуқуқшунослар, Рудакий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Фирдавсий, Жомий ва Навоий каби улуғ шоирлар, кўплаб бошқа атоқли алломалар — тиббиёт, тарих, жўғрофия, риёзиёт, ҳандаса, фалакиёт ва бошқа илм аҳллари, буюк меъморлар, мусиқачилар, мусаввирлар, хаттотлар етишиб чиқдилар.

Биз ҳозир сўз юритаётган учинчи босқичнинг ўзини бир неча кичик даврларга бўлиш мумкин. Масалан, VIII асрдан XIII аср 20-йилларигача (мўғул истилосигача), мўғул истилоси даври, Темур ва темурийлар даври. Маънавиятимиз ривожланишининг тўртинчи босқичи ҳам тўлиқ ислом мафкураси ҳукмронлигида кечган.

Ўзбек халқи маънавияти ривожланиши учинчи босқичнинг хос хусусиятларидан бири — бутун ижтимоий ҳаёт каби, маънавий ҳаётга ҳам дастлаб шиддаткорлик, янги-ланишга ва янгиликларга интилиш, билимга чанқоқлик, кашшофлик руҳи кучлилиги ва унинг аста-секин сусайиб боришидир. IX—XII асрларда маънавий ҳаётда рационалистик, яъни ақлга, мантиққа асосланган тафаккур тарзи устунлик қилди. Хоразмий, Фарғоний, Форобий, Беруний, Ибн Сино каби универсал илмий даҳолар, қомусий олимлар, ал-Бухорий, ат-Термизий каби буюк муҳаддислар, Мотуридий ва Абул Муин Насафий каби мутакаллимлар, Бурҳониддин Марғиноний каби буюк фикршунослар кўплаб атоқли дунёвий ва диний билим соҳиблари ижоди айнан шу даврга тўғри келади.

Улар ҳақиқатан илм излаб Ҳиндистону Ҳижоз ва Мисргача бориб келганлар. Йирик олимлар билан учрашиб фикр алмашганлар, ҳатто Фарғоний ва Хоразмий Байтул ҳикмага, Беруний Ғазнавийлар саройидаги олимларга раҳбарлик қилишган. Бу даврда Хоразмда бизнинг замондошларимиз томонидан Маъмун академияси номини олган илмий марказ вужудга келган.

Лекин эътироф этиш керакки, X асрдан бошлаб аста-секин маънавиятимизда иррационал, мистик тафаккур унсурлари, яъни ақл ва билим кучига, мантиққа унчалик ишонмайдиган, сир-асрор ва ғайришуурий ҳодисаларни ортиқча баҳолайдиган тафаккур унсурлари жонлана бошлаган. Айниқса дин борасида иррационализм ва мистика кучая борди. Илк ислом даврида ривожланган муҳаддислик, шарият асослари ва фикр, калом илмлари асосан рационализмга таянар эди. Чунки исломнинг ҳуқуқий ва фал-

сафий асослари, ибодат амалиёти мантиққа, ақлга зид бўлиши мумкин эмас эди. Шу боис, илк ислом учун илм-фанга, мантиққа, рационал тафаккур юритишга интилиш табиий эди.

Аммо ислом ўз мавқеини мустаҳкамлаб, ижтимоий ва маънавий ҳаётни ўзига бўйсундириб, ўз ижодий салоҳиятини, куч-ғайратини бирмунча сарфлаб борган сайин, унга бидъат унсурлари кириб кела бошлади.

Тан олиш керакки, илм-фан, рационал билимлар ўз тарихий даврининг имкониятларидан ажралиб кета олмайди. Улар бир оз олға кетиши ёки бир оз ортда қолиши мумкин. Шу сабабдан ҳар даврда илм-фан тушунтиришга ожизлик қиладиган ҳодисалар, жавоб бера олмайдиган кўплаб саволлар, муаммолар мавжуд бўлади. Уларни илмий рационализм, мантиқ асосида эмас, фаҳм-фаросат, ички бир туйғу, тахмин, фараз, умумий эътиқоддан келиб чиқиш орқали тушунтиришга тўғри келади. Айниқса ҳаётнинг, борлиқнинг моҳияти, фалакиёт ва руҳият масалалари фан тўла ва қоникарли жавоб беришга аввал ҳам, ҳозир ҳам қийналадиган соҳалардир. Умуман табиатда, жамият ҳаётида турли тасодифлар, ноёб, ғайриодатий ҳодисалар учрайди. Балки, келажакда уларнинг табиати яхшироқ маълум бўлар. Биз учун мўъжиза, сир ҳисобланган айрим ҳодисалар авлодларимиз учун оддий ва тушунарли ҳодисага айланар. Бизнинг аждодларимиз учун 1—2 аср илгари мўъжиза, англаб етмас сир ҳисобланган нарсалар биз учун бугун оддий ҳолат. Лекин ҳар бир даврнинг фан ечишга ожизлик қиладиган сир-асрори ва уларни тушунтиришга интиладиган мистик таълимотлар бўлади.

Мистик таълимотларни фирибгарлик ёки юзаки мулоҳазабозлик деб баҳолаш мумкин эмас. Фирибгарлар, саёз сафсатабозлар барча соҳаларда, жумладан, фанда ҳам учрайди. Мистик таълимотлар шаклан кўпинча жуда жиддий бўлади, нарса ва ҳодисаларнинг сабабиятини, барча табиий, ижтимоий, руҳий жараёнларни ғайритабиий кучларга, инсон ақли етмайдиган хилқатга, ҳақнинг мутлақ иродаси ва сир-синоатига олиб бориб тақайди.

Рационализмга асосланган калом илмини аста-секин мистикага асосланган тасаввуф сиқиб чиқара бошлади. Буюк мутакаллимлар ўрнини буюк мутасаввуфлар (сўфийлар) эгаллади. IX асрда яшаган атоқли аждодимиз Ҳаким ат-Термизий ижолидаёқ мистика катта ўрин эгаллаган. XI—

XII аср охирига келиб минтақамизда кучли сўфийлик оқимлари вужудга келди. Булар суҳравардия, яссавия, кубравия оқимларидир. Бу даврда Абдухолиқ Гиждувоний асос солган бошқа бир сўфийлик таълимоти — хожагоний тариқати ҳам мавжуд эди. Кейинчалик бу таълимот буюк Баҳовуддин Нақшбанд туфайли (XIV аср) тубдан бойитилган ва тугалланган тизим шаклига келтирилган. Шу боис унинг номи нақшбандия деб ўзгартирилган.

Тасаввуф маънавиятимиз тарихида жуда мураккаб ўрин эгаллайди. Масалан, у минтақада фалсафа илми ривожланишига жуда кучли таъсир кўрсатган. Бир томондан, фалсафа илмини тасаввуф янги ёндашувлар, тушунчалар, унсурлар, усуллар билан бойитди. Фалсафани анча «исломлаштирди», аристотелизм ва неоплатонизм таъсиридан халос қилди. Лекин иккинчи томондан, фалсафани ўз илмий негизи — рационализм ва илмий мантиқдан, илмий тадқиқот объекти — воқелиқдан ажратиб қўйди. Тасаввуф таълимотлари мистик тафаккурнинг энг жиддий, энг кучли ва маънавиятимиз, айниқса, адабиётимиз ва санъатимиз тарихида энг таъсирчан кўринишидир. Адабиётимиз ривожланишига, жумладан, Навоий ижодига тасаввуф анча ижобий таъсир кўрсатди. (Эрон ва Озарбайжон адабиёти ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин.)

Аммо оқибат натижада мистик таълимотлар умум ижтимоий-маданий, ҳаёт миқёсида реал самара бермайди. У илм-фаннинг, техник ижодкорликнинг, ишлаб чиқариш ва иқтисодиётнинг, оқилона тарзда такомиллашиб (рационаллашиб) боришига халақит беради ва эртами-кечми таназулни, инқирозни барибир келтириб чиқаради.

Шарқ маънавиятининг, умуман тамаддунининг тарихи — унинг дастлаб кучли ривожлангани ва кейин аста-секин таназулга, инқирозга юз тутгани буни исботлаб турибди.

Марказий Осиё халқлари маънавияти ривожланиши тарихида ҳам XII аср охиридан бошлаб табиатшунослик илми бир оз сусайганини кўрамиз. Жиддий, номи тарихда қолган табиатшунослик илми вакиллари бу даврда ҳам кўп эди. Аммо, ҳар ҳолда, бу даврдан бошлаб XV асргача Улуғбек ва унинг сафдошларига қадар, Форобий, Хоразмий, Фарғоний, Беруний ва Ибн Синога тенг илм-фан даҳолари чиққани йўқ. Аксинча, Яссавий, Кубро ва кейинчалик

Нақшбанд сингари тасаввуф даҳолари чиқди. XIII аср 20-йилларидан мўғул истилоси бошланди.

Мўғул истилоси Марказий Осиёга мислсиз вайронагарчиликни олиб келди. Сув тўғонлари, суғориш тизими бузилди. Шаҳарларнинг ярмидан кўпи ер билан текисланиб ташланди ёки жиддий зарар кўрди. Кутубхоналар, маданият ўчоқлари шаҳарлар билан бирга ёниб, тупроққа кўмилиб кетди. Миллионлаб аҳоли қатл қилинди. Улар орасида олимлар, адиблар, Нажмиддин Кубро сингари буюк дин арбоблари, маънавиятимиз ва маданиятимизнинг яратувчилари бор эди.

Оддий халқ турмушининг, биринчи навбатда деҳқонлар ва шаҳар аҳолиси турмушининг ўта қашшоқланиб кетиши, зўравонлик олдидаги чорасизлик, иложсизлик, ҳаётнинг бадбахтлиги аҳоли ўртасида диний онгнинг, кайфиятнинг мистик йўналишда ривожланишига хизмат қилди. Одамлар турли азиз авлиёлардан, эшону пирлардан ижтимоий мўъжиза, юпанч ва руҳий мадад кутишга ҳаддан ташқари мойиллик кўрсата бошлади.

Темур ва темурийлар даврида биз яна илм-фан ва адабиёт, санъатнинг гуллаб-яшнаганини кўрамиз. Бу даврни том маънода маънавий Уйғониш даври дейиш мумкин. Лекин кўп сабабларга кўра, темурийлар давридаги ютуқлар, ижобий интилишлар кейинги асрларда жамият тараққиётининг асосий йўналишига, ортга қайтмас тенденциясига айланмади.

Мўғул истилоси халқимиз маънавиятига, умуман, ислом тамаддунига шундай қақшатқич зарба бердики, ундан кейин ислом дунёси Амир Темур, темурийлар ва усмонли турклар вақтида бир неча йирик ҳарбий-сиёсий ғалабаларга эришса-да, бир неча муддат илм-фан ва маданият юксалса-да, Улугбек мактабини ҳисобга олмаганда, ўзининг IX—XII асрлардаги жаҳондаги сўзсиз етакчилик мавқеини қайта тиклай олмади, тараққиёти сусайиб, XVII асрдан тўхтаб қолди ва ортга кетди. Аждодларимизнинг ислом тамаддунига қўшган ҳиссаси, жумладан, темурийлар даври ҳақида кейинги бобларда алоҳида тўхталамиз. Ҳозирча миллий маънавиятимизнинг ривожланиш босқичлари тўғрисида суҳбатни давом эттирсак.

Маънавиятимиз ривожланишининг навбатдаги босқичи — бу аввал эришилган ютуқларни қўлдан бой бериб, жаҳоннинг энг тараққий этган, юксак маънавиятидан унинг қолоқ, чекка ўлка маънавиятига айланишидир.

Бу босқич XVI аср иккинчи чорагидан то XIX аср ўртасига қадар бўлган даврни, яъни уч ярим асрни қамраб олади.

Темурийлар даврида қайта уйғонган, оламшумул ютуқларни қўлга киритган миллий маънавиятимизда ташвишли белгилар XV аср 40-йилларидан кўзга ташлана бошлади. Темурийлар ўртасида айирмачилик Шоҳруҳ кексайгани сайин авж олди. Кўчманчи ўзбекларнинг Мовароуннаҳрга хуружи кучайди. Бундай ноқулай сиёсий шароитта мувозий равишда диний мутаассиблик ҳам зўрая бошлади. Оқибат-натижада Улуғбек ўлдирилди.

Улуғбекнинг қатли шунчаки буюк шахс фожиаси эмас, балки ислом оламида, жумладан, бизнинг мамлакатимизда X асрдан бошлаб илмий рационализм ва диний мистика ўртасида гоҳи зимдан, гоҳи очиқча кетаётган курашда илмий рационализмнинг мағлубияти эди. Агар Улуғбек қатли фақат тож-тахт талашувига бориб тақалганда эди, унинг мактаби сақланиб қолган, унинг ишини Али Қушчидек атоқли шогирди давом эттирган бўлар эди. Аммо масала чуқурроқ сабаб — ислом тамаддунининг ижодкорлик руҳи пасайиб, унда анъанавий жамият унсурлари кўпайиб бораётгани билан изоҳланади.

Мовароуннаҳрда Улуғбек мактаби барҳам топгач, табиатшунослик соҳасида на Мовароуннаҳрнинг ўзида, на Хуросонда, на Эронда, на ислом оламининг бошқа бирор минтақасида бундай йирик мактаб қайта вужудга келмади. Бир оз муддат табиатшуносликка оид илм-фан усмонли туркларда (Али Қушчи ҳам бежиз Истанбулга бориб ижодини давом эттирмади), Бобурийлар даврида Ҳиндистонда ривожланди. Лекин жаҳон миқёсида етакчи мавқега эга бўлмади, йилдан йил пасайиб бораверди. Тўғри, табиатшуносликдан фарқли, адабиёт, санъат, меъморчилик, тарихнавислик Ҳусайн Бойқаро ва Навоий даврида Ҳиротда кучли ривожланди. Шайбонийлар даврида дастлаб Самарқанд, Тошкент, Шоҳруҳия ва айниқса, Бухорода маданият, ижод ривожини анча баланд бўлганининг, кўплаб санъаткорлар мамлакатнинг турли жойларидан тўпланганининг гувоҳи бўламиз. Улар орасида кўплаб ҳиротликлар ҳам бор эди. Китоб миниатюраси юртдошларимиз Музаҳҳиб ва Муҳаммад Мурод ижоди туфайли ҳатто илгариги даврга нисбатан ҳам раванқ топди. Лекин XVI аср давомида аста-секин маданий таназзул бошлан-

ди, аксинча, анъанавийлик эса кучайиб бораверди. Жамиятимиз тобора ёпиқ жамиятга айлана бошлади. Кўшниклар билан маданий алоқалар сусайиб кетди. Шиавий Эрон Хуросонни босиб олгач, исломнинг икки оқими ўртасида Эрон шоҳи Исмоил даврдан бошлаб бутун сафовийлар сулоласи давомида ўзаро бегоналашиш кучайиб борди. Натижада, шиавий Эрон ва сунний Мовароуннахр, шиавий Эрон ва сунний Афғонистон ва Шимолий Ҳиндистон, шиавий Эрон ва сунний Яқин Шарқ, Миср мамлакатлари ҳамда Туркия ўртасидаги маданий-маънавий алоқаларга катта путур етди. Эрон ўртада ажратиб турадиган шарқий ва ғарбий сунний ислом мамлакатлари алоқалари ҳам сусайиб қолди.

Бунинг устига Америкага ва Ҳиндистонга сув йўлининг очилиши туфайли Буюк Ипак йўли ўз аҳамиятини йўқотди. Европаликлар ҳам, осиеликлар ҳам бора-бора ундан фойдаланмай қўйдилар. Туя карвонлари сув кемалари карвонлари билан рақобат қила олмас эди. Марказий Осиё теурийлар ва Алишер Навоий замонасида эски дунёнинг яна қайта маънавий-маданий марказига айланган эди. Энди у маънавий-маданий борада Шарқнинг кўп қадимги мамлакатлари Хитой, Ҳиндистон, Миср каби анъанавий, мудом барқарор, ҳеч қандай ташаббусга, ижтимоий сафарбарликка, туб янгиланишга эҳтиёж сезмайдиган жамиятга айлана бошлади, йилдан йил аввалги ютуқларини қўлдан чиқараверди. Албатта, бу бирданига рўй бериб қолгани йўқ. Айрим ҳукмдорлар орасида вазиятни ўзгартиришга уринишлар ҳам бўлди. Аммо тарихий тараққиётнинг чизиғи умуман пастга қараб йўналган эди. Шу сабабли уларнинг уринишлари, айрим ободончилик ишларидан ташқари, катта самара бермади.

Сиёсий ривожланиш ҳам парокандаликка қараб кетди. Оқибат-натижада Марказий Осиё бир-бирига рақиб, мутаассибликда бир-биридан ўтадиган уч давлатга бўлиниб қолди.

Биз келгуси бобларда анъанавий жамият хусусиятлари ва унинг маънавиятга таъсири тўғрисида махсус тўхталамиз.

Энди навбатдаги бешинчи босқич ҳақида фикр юритсак. Маънавиятимиз ривожланишининг бу босқичи рус истилоидан бошланди. XIX асрнинг 50—60-йилларида руслар Марказий Осиёнинг катта қисмини босиб олдилар, қолган қис-

ми эса яриммустамлака давлатларга айланди. Маънавиятимиз ривожланиши мустамлакачилик босқичини икки кичик даврга бўлиши мумкин: чоризм даврига ва совет даврига.

Чоризм даврида истилочилар минглаб осору атиқаларимизни, қўлёмаларимизни, маънавиятимизни акс эттирган нодир буюмларни талон-торож қилдилар. Тарихий хотирамиздан жудо қилишга ҳаракат қилдилар. Турмуш тарзимизнинг асослари Россия империяси тартиблари, талаблари, қонунларига мувофиқ қайта қурилди. Бу ассимиляторлик сиёсатининг ижтимоий ва иқтисодий асослари эди. Маънавий-мафкуравий борада ҳам чор ҳукумати маънавиятимизга қарши чуқур ўйланган чоралар кўрди, катта бузғунчилик ишлар қилди. Дастлабки айрим кўпол хатти-ҳаракатлар натижа бермагач, маҳаллий халқнинг маданий савияси ва эътиқоди Россия илгарти босиб олган халқларникидан анча баланд ва мустақам эканлиги маълум бўлгач, чор ҳукумати ўз сиёсатига маккорона ўзгаришлар киритди.

Халқни тарихий хотирасидан жудо қилиш, диний эътиқодини пасайтириш ва, аксинча, православие динига қизиқшини ошириш, рус маданияти устунлигига ишонтириш юзасидан ташвиқот ва тарғибот ишлари олиб борилди. Ҳатто Инжили шарифни ўзбек тилида Н. Остроумов ўз таржима-сида нашр қилишни бошлади. Маҳаллий халқ болалари учун рус-тузем мактаблари очилди. Жадидларнинг мактаб ва таълим соҳасида ислохотлар ўтказишга уринишларини эса чор маъмурияти қўллаб-қувватламади. Аксинча, энг илғор жадид мактаблари ва нашрларини тақиқлаб келди.

Биз ҳозир аниқ мисоллар ва воқеалар устида тўхталиб ўтирмаймиз. Лекин бир нарсани таъкидлашни истардик: чоризм даврида ижтимоий турмушнинг иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий соҳалари очиқчасига Россияга мослаштирилди. Улардан миллийлик хусусиятлари, яъни миллий манфаатларни акс эттирувчи жиҳатлар сиқиб чиқарила бошлади. Ижтимоий ҳаётнинг маънавий-маданий соҳасида эса ассимиляторлик сиёсати анча «нозикроқ», кўпроқ ярим яширин, зимдан олиб борилди.

Чоризм давридаёқ, маънавиятимизда исломнинг етакчи мавқеи анча заифлашди. Дунёвийлик ва Ғарб меъёрлари, ғоялари ижтимоий онгга, маданиятга аста-секин кириб кела бошлади (Фурқатнинг театр, гимназия тўғрисидаги шеърларини ва ш. к. ҳодисаларни эсланг).

Миллий мустақилликнинг йўқотилиши, поймол бўлган миллий гурур халқнинг илғор зиёлиларини кўп асрлик уйқудан уйғотди. Улар маърифатга, янгиликларга интильмасдан, ижтимоий тараққиётга эришмасдан, истиқлолга эришиб бўлмаслигини тушуниб етдилар. Айниқса жадидлар бу борада амалий ишга — халққа зиё, маърифат тарқатишга, илғор ғояларни ёйишга киришдилар.

Жадидчилик — миллий онгнинг уйғониши, таълимни қуйидан ислоҳ қилиш ҳаракати, маънавий юксалишга интилишдир. Жадидчилик мустамлакалик даври маънавиятининг энг ёрқин, марказий саҳифаларини ташкил этади. У XIX аср охиридан тахминан Сталин қатағонларигача бўлган даврни қамраб олади. Унинг бошланиши чоризм тузумига, зўравонлик билан барҳам топиши эса совет даврига тўғри келади. Жадидлар маънавий маданиятимиздаги энг буюк ўзгаришларни бошлаб бердилар: миллий мактаб, миллий матбуот, миллий профессионал театр ва янги миллий адабиёт (драматургия, роман жанрлари)ни ривожлантирдилар. Тўғри, жадидлар даврида янги соҳалар—театр, драматургия ва ш. к. ҳали такомил топган эмас эди. Аммо жадидлар бу соҳаларнинг миллий маданиятимиздаги кашшофларидир.

Совет даврида маънавиятимиз ривожланиши ўзининг миллий асосларидан, диний-фалсафий дунёқарашидан зўравонлик билан кучли даражада ажратилди. Жанговар атеизм, синфийлик ва партиявийлик, кўпол, дағал материализм маънавиятимизнинг асосий тамойилларига айлантирила бошланди. Тараққиётда, жумладан, маънавий ҳаётда ворисийлик бузилди. Нафақат жадид ғоялари таққиланди, балки уларнинг ўзлари ҳам жисмонан йўқ қилинди. Жадид бўлмаган зиёлиларнинг ҳам энг истеъдодли, қобилиятли қисми қатағон қилинди. Имло икки марта ўзгартирилиб, халқнинг асосий қисми маданий меросдан тўла жудо қилинди.

Совет ҳокимияти «шаклан миллийлик»ни ривожлантиришига эътибор берса-да, мазмунан маданиятларни бир хил ғоявий асос — марксизм-ленинизм талабларига мослаштирди. Яъни мазмунан маданиятларнинг сунъий ассимиляцияси бошлаб юборилди. Натижада ўзининг миллий тарихий негизларидан ажралган, аммо янги асосларга тўлиқ ўтишга улгурмаган (айниқса турмуш маданиятида, урф-одатларда, ахлоқда) оралиқ — маргинал маданият вужудга келди.

Маргиналлик маънавий маданият учун доимий ҳолат бўлолмайди. У маданиятнинг миллийлигидан жудо бўлиши олдидаги ўткинчи ҳолатдир. Шу боис унга қисман миллий нигилизм — ўз ўтмишини қоқоқ деб баҳолаш ва уни инкор қилиш хос бўлади. Миллий нигилизм миллий номукамаллик туйғусини келтириб чиқаради. Бу туйғу ўз миллатини қайси бир миллатлардан ақлий-ижодий ва яратувчилик борасида пастроқ деб ҳисоблайди, унинг ақлзаковатига, имкониятларига, келажагига унчалик ишонмайди. Миллий номукамаллик — жуда хавфли туйғу. Чунки у миллатнинг ташаббусини бўғади, тақдири ва келажагига нисбатан бепарқлик муносабатини, пинҳона ижтимоий тушкунликни озиқлантириб туради.

Совет даврида рус бўлмаган собиқ СССРнинг барча халқларида рус халқига нисбатан «нозиклаштирилган» тарзда миллий номукамаллик туйғуси шакллантириб борилди. Бу коммунистик мафқуранинг, совет таълим-тарбия тизимининг энг хавфли, маккорона иши эди. Унинг оқибатида миллий қадриятлар жамият назарида қадрсизлана бошлади. Жамиятда маънавиятсизлик тобора хуруж қилди.

Лекин бу дегани халқ ёппасига маънавиятсиз бўлиб қолди, ўз миллийлигидан тўла ажралди дегани эмас. Халқ орасида доимо миллий қадриятларни авайлаб-асраб «асрлардан опичлаб ўтган» фидойилар бўлади. Гап бу ерда миллийлигимизнинг йўқолиш даражаси ҳақида эмас, балки миллий маънавиятимизнинг мустамлакачилик давридаги ривожланиш тенденциялари ва хусусиятлари ҳақида кетяпти. Вужудга келган бундай нохуш тенденция миллатнинг пешқадам, халқпарвар намоёндаларини жуда ташвишга солиб келди. Улар халқнинг миллий ўзлигини англаши учун турли усуллар билан курашдилар.

Чоризм ва совет даврининг дастлабки йилларида очиқ кураш, қуроли кўзғолонлар ва миллий озодлик ҳаракатининг турли усуллари қўлланилди. Халқимиз кўплаб қурбонлар берди. Совет даврининг кейинги йилларида эса очиқ кураш воситалари танланмаса-да, миллатнинг илғор вакиллари имкон топилган даражада халқнинг кўзини очишга, уни ватанпарварлик, она заминга, Ўзбекистонга, ўтмиш маданиятимизга садоқат ва муҳаббат руҳида тарбиялашга эътибор бердилар. Совет цензурасига мослашиб бўлса-да, айрим буюк аждодларимиз ҳақида рисолалар битилди, улар ижодининг бир қисми ўзбек тилига ағдарилиб, нашр этилди. Бу

халққа ўтмишда бизнинг аждоларимиз қандай буюк даҳолар этиштирганини, улар ўз даврида дунёнинг энг етакчи, ривожланган халқларидан бири бўлганини эслатиб турди. Адабиётимизда олтмишинчи йиллар ўрталаридан миллий ғурурни куйловчи асарлар пайдо бўлди. Бу борада, айниқса, Абдулла Орипов шеърлари ва дostonлари катта аҳамият касб этди. Яшар Қосимов тўғри таъкидлаганидек: «истибдод сиёсати авж олган ... ўша машғум йилларда адабиёт халқ ҳаётини зўравон ва мустабид мафкура йўл-йўриқларидан, сиёсий-расмий, маъмурий буйруқ ва кўрсатмалардан келиб чиққан тарзда ёритишга мажбур ва маҳқум этилганди. Бадиий ва ижтимоий фикрни ушбу қуллик ва мутелик асоратидан халос этишга бел боғлаганлардан бири, эҳтимолки, биринчиси Абдулла Орипов эди. Бутун вужудимизга чирмовуқдай чирмашган, ҳатто, қалбимизга ва фикримизга ҳам ҳукм ўтказаётган манфур мафкуранинг даҳшатли асоратини илк бор у ёриб чиқди»¹.

Халқда миллий ўзликни англаш кучайган сайин маънавиятимизда ҳам юксалиш кузатила бошлади. Бунинг натижаларидан бири ўзбек тилига давлат мақоми бериш учун кураш бўлди, дейиш мумкин. 1989 йилда ўзбек тилининг давлат мақомини олиши коммунистик мафкура маънавий ҳаётимизда ўзининг яккаҳоқимлик, мутлоқ ҳукмронлик мавқеини йўқотганидан далолат беради.

Аммо миллий маънавиятмизнинг ўз тарихий илдизларига қайтиши, унинг ривожидан янги босқич бошланиши учун миллий мустақилликни қўлга киритиш лозим эди. Истиқлолга эса халқимиз Президент Ислам Каримов раҳбарлигида 1991 йилда эришди. Миллий маънавиятмиз тарихида том маънода янги тикланиш ва юксалиш босқичи бошланди. Аллоҳ насиб этиб, халқимиз йўлидан адашмаса, миллий жипслигини, бирлигини йўқотмаса, истиқлолини мустаҳкамласа, **бу босқич маънавиятмиз ривожланишининг якуний ва олий босқичга, келажак учун биринчи, ибтидо босқичига айланади.** Бу босқич ҳали ўзининг бизга номаълум янги хусусиятларини, ривожланиш қонуниятларини юзага чиқаради. Ҳозирги ўтиш даврида бу босқичга нималар хос?

¹ Матёқуб Қўшжонов ва Суворон Мелининг Абдулла Орипов ижодига бағишланган монографиясига Яшар Қосимов ёзган сўнги сўздан олинган. Қаранг: *М. Қўшжонов, С. Мели. Абдулла Орипов. Т., «Маънавият», 2000 й., 133-б.*

Биринчидан, маънавиятимиз нафақат ўзининг миллий-тарихий негизларига қайтди, шунингдек, у янги миллий истиқлол ғоясига ва мафқурасига таяна бошлади.

Иккинчидан, у дунёвийлик ва фикрлар, қарашлар ранг-баранглиги тамойилларига суянмоқда. Коммунистик мафқуранинг партиявийлик, синфийлик, даҳрийлик тамойилларидан халос бўлди.

Учинчидан, у миллий ва умуминсоний қадриятларни уйғунлаштиришга, ижтимоий тараққиётни таъминлашга қаратилган энг юксак омолларни (идеалларни) ўзига мўлжал қилиб олди.

Тўртинчидан, у шахс ва жамият манфаатларини бирлаштириш, индивидуализм ва жамоавийликни уйғунлаштириш асосида фуқароларни ватанпарварлик, соғлом миллий ғурур ва айни пайтда ижтимоий ва мафқуравий бағрикенглик асосида тарбиялашга интилмоқда.

Маънавиятимиз ривожланишида мазкур тамойиллар ва ижтимоий мўлжаллар сақланиб қолинса, унинг юксак суръатларга эришиши ва жамиятимиз тараққиётига катта ҳисса қўшиши тайин.

ИСЛОМ ТАМАДУНИНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ ВА УНИНГ РАВНАҚИДА АЖДОДЛАРИМИЗ ҲИССАСИ

Милодий VII аср биринчи чорагида Ҳижозда янги дин — ислом вужудга келди. Тезда у бошқа халқлар орасида ҳам тарқалди ва VIII аср давомида жаҳон динларидан бирига айланди. Ислом аввало дунёнинг катта қисмида яшайдиган турли халқларнинг дунёқарашида, эътиқоди ва ибодатида, маънавий ҳаётида, ижтимоий ва инсоний муносабатларида инқилоб ясади. У халқларнинг сиёсий ва иқтисодий ҳаётида, жамият тараққиётида бутунлай янги тарихий босқични, янги тамадунни (цивилизацияни) бошлаб берди. Янги дунёқарашга, қадриятларга мослашган ахлоқ, ҳуқуқ, адабиёт ва санъат, урф-одатлар, маиший маданият шаклланди, диний ва дунёвий илмлар ривожланди. Исломни қабул қилган кишилар, халқлар ўртасидаги муносабатлар янги меъёрлар ва тартиблар асосига кўчди.

Мовароуннаҳрда ислом узил-кесил VIII аср бошида қарор топди. Фарбда Шом ва Мисрнинг, Шарқда Эрон ва Марказий Осиё мамлакатларининг ислом таъсирига ўтиши янги тамадун шаклланишини тезлаштирди. Зеро, бу

мамлакатларда маънавий маданият, айниқса илм-фан, адабиёт ва санъат ҳамда иқтисодиёт, савдо-сотиқ, ҳунармандчилик ва сиёсий институтлар Ҳижозга нисбатан анча ривожланган ва қадим анъаналарга эга эди. Араб халифалиги бу борада ўз таркибига кирган мамлакатларда илгари эришилган ютуқларнинг кўпчилигига ворис бўлди. Уларни ислом мафқурасига мослаштириб янги тамаддунининг асосига қўйди.

Ислом тамаддунининг шаклланиши ва равнақ топишига бизнинг аждодларимиз ҳам муносиб ҳисса қўшдилар. Бу моддий маданиятнинг деҳқончилик, чорвачилик тармоқларининг баъзи соҳаларига, геодезия, ер ўзлаштириш, ирригация ва мелиорация, суғориш иншоотлари қуриш, шаҳарсозлик билан боғлиқ айрим ютуқларга тегишли. Ипакчилик, пахтачилик, тўқимачилик, полизчилик, боғдорчилик, қишлоқ хўжалиги ва чорвачилик маҳсулотларини қайта ишлаш бўйича аждодларимиз тўплаган тажриба, шунингдек, парвариш қилинадиган ўсимликларнинг баъзи турлари араб мамлакатларига тарқалди. Ўз навбатида мазкур соҳалар бўйича уларда тўпланган тажриба, баъзи ўсимликлар бизга келтирилди (масалан, маккажўхорини минтақамизга Маккага, ҳажга борган ота-боболаримиз олиб келишган).

Давлат бошқаруви ва ҳарбий санъатни ривожлантиришга ҳам аждодларимиз қўшган ҳисса бениҳоя катта. X аср охиридан бошлаб XVII асргача ислом мамлакатларининг аксариятини (аҳолиси туркий бўлмаганлари ҳам), айримларини эса XIX—XX асргача туркий сулолалар бошқаргани, Маҳмуд Фазнавий, Жалолиддин Мангуберди, Амир Темур каби буюк саркардалар бобокалонларимиз орасидан чиққани бунинг далилидир. Сомонийлар, Фазнавийлар, Қорахонийлар, Салжуқийлар, Хоразмшоҳларнинг давлат тутими, Низомулмулкнинг «Сиёсатнома»си, Темурнинг «Тузуклар»и, Темур ва темурийлар даврида ер, мулк муносабатлари, сувдан фойдаланиш тартиби, божхона ва солиқ тизими, савдо йўлларининг, бозорларнинг давлат ҳимоясида бўлиши, аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш тизими давлат вазифалари кенгайишига ва такомиллашувига хизмат қилди.

Ислом тамаддунининг моддий-иқтисодий, сиёсий-ташқикий томонларига аждодларимиз қўшган ҳисса ҳақида батафсил тўхталмаймиз. Зеро, буларнинг ҳар иккиси ҳам

мустақил, аммо ниҳоятда мураккаб ва кам ўрганилган мавзулардир. Фақат ислом тамаддунининг маънавиятига, маънавий маданиятига қўшган ҳиссаси ҳақида баъзи бир фикрларни қайд этиб кетамиз, холос.

Мазкур масала ижтимоий гуманитар фанлар томонидан бир неча йўналишларда ўрганилиши мумкин. Биринчидан, аждодларимизнинг ислом илмига: муҳаддисликка, фикҳга, илм ат-тафсирга, каломга, тасаввуфга — яъни шаърий илмлар ривожланишига қўшган ҳиссаси. Иккинчидан, аждодларимизнинг дунёвий фалсафа, дунёвий илм-фан — табиатшунослик ва ижтимоий-гуманитар фанлар ривожланишига, равнақига қўшган ҳиссаси. Учинчидан, уларнинг Бағдоддаги «Байтул ҳикма»да, Ҳижоз, Миср, Сурия, Эрон ва бошқа мамлакатларда илм-маърифат тарқатиш, илмий тадқиқотлар олиб бориш фаолияти. Тўртинчидан, аждодларимизнинг адабиёт, мусиқа, рақс, меъморчилик, наққошлик ва тасвирий санъат, хаттотлик ва китобат санъати ва ҳ. к.ларга, яъни нафис санъат ривожланишига қўшган ҳиссаси. Бешинчидан, аждодларимизнинг Сибирь, Дашти Қипчоқ, Жанубий Ўрол, Ўрта ва Қуйи Волга бўйи (Итил), Булғорлар юрти, Шарқий Туркистонда ислом динини, янгича маънавият ва дунёқарашни, урф-одатларни тарғиб этиш, тарқатиш бўйича олиб борган фаолияти.

Равшанки, ҳар бир йўналишнинг ўзи маданиятшунослик, диншунослик, фалсафа, муайян табиий ва гуманитар фанлар тарихи, назарияси доирасида юзлаб асарларга мавзу ва тадқиқот объекти бўла олади. Шу боис уларни тўлиқ таҳлил қилишга бир ёки бир неча тадқиқот доирасида ҳеч қандай имкон йўқ.

Ислом илми бирданига етук ҳолда шаклланиб қолмаган. Муҳаммад пайғамбар (САВ) вафотидан кейин бир оз муддат ўтгач, исломнинг асоси бўлмиш Қуръони Каримни китоб ҳолатига келтириб, унга тартиб бериш, сўнгра Қуръонга, пайғамбар кўрсатмаларига, муайян масалалар бўйича билдирган фикрлари, мулоҳазалари, амалий қарорларига (булар ҳақида ҳадислар ахборот беради) таяниб, исломий дунёқарашни ҳамда ислом ибодати, ахлоқ, ҳуқуқ меъёрларини, яъни шариатни ва фикҳни яратиш зарурати туғилди.

Ислом бизга етиб келиб, бир-икки авлод давомида халқ онгида маҳкам ўрнашганга қадар, Қуръонга тартиб берил-

ган, фикҳ мактаблари (мазҳаблар), шариатнинг кўпчилик меъёрлари белгиланган ва жадал суръатларда ривожланиши, бойиши, такомиллашуви давом этмоқда эди. Бу даврда ислом олимларининг асосий эътибори пайғамбар ҳадисларини тўплаб, улар негизида ибодат, ахлоқ ва ҳуқуқ, яъни шариат масалаларини ёритишга қаратилган эди.

Юксак маданий, илмий-интеллектуал салоҳиятга эга бўлган Марказий Осиё халқлари исломни қабул қилгач, улар орасидан етишиб чиққан олимларнинг бир қисми ислом илмини ривожлантириш билан шуғуллана бошлади ва улардан энг буюклари ўз соҳаларида етакчи ўринларга чиқиб олди.

Ҳадис илмида тан олинган олтита буюк муҳаддиснинг тўрттаси Марказий Осиё (Мовароуннаҳр ва Хуросон) фарзандларидир. Улар орасида ҳам учтаси Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий (810—870), Исо ат-Термизий (824—898), Абу Абдурахмон ан-Насоий (830—915) бизнинг бевосита бобокалонларимиз бўлади.

Имом ал-Бухорий тўплаган ҳадислар «ал-Жомеъ асаҳиҳ» ёки «Саҳиҳи Бухорий» деб аталади ва дунё мусулмонларининг 90 фоизи учун Қуръондан кейинги энг мўътабар ва асосий манба ҳисобланади. Ал-Бухорий, ат-Термизий, ан-Насоий ҳадислари тўпламлари ва бошқа асарлари мана сал кам ўн икки асрдан буён неча авлоднинг дунёқараши, ахлоқи, имон-этиқоди, ҳаётга муносабати — маънавияти шаклланишига, такомиллашишига бевосита ёки билвосита таъсир кўрсатиб келмоқда.

Муҳаддисликка беқиёс ҳисса қўшган аждодларимиз барча шаръий илмлар ривожланишига ҳам бевосита ва билвосита хизмат қилганлар. Чунки Қуръон ва ҳадислар барча шаръий илмларнинг манбаи ва асоси ҳисобланади, Бундан ташқари улар замонасининг долзарб диний масалаларига бағишланган кўплаб бошқа асарлар ҳам ёзишган.

Фикҳ (ислом ҳуқуқи) илмини ривожлантиришда катта хизмат қилган Бурҳониддин Марғиноний (вафоти 1197 йилда), Абул Лайс Самарқандий, Абдул Ҳасан Хоразмий, Нажмиддин ан-Насафий ва бошқалар номи машҳур. Айниқса, Бурҳониддин Марғинонийнинг «Ҳидоя-фи-л-фурӯз» асари ҳанафий мазҳаби бўйича ислом ҳуқуқшунослигининг энг теран асарларидан бири сифатида нафақат ислом оламида, балки Фарбда ҳам машҳур.

Ислом илоҳиёт илми (ислом диний-фалсафий илми) — калом — яккахудолик, тавҳид, олам, борлик, инсон, уларнинг яратилиши, моҳияти, мавжудлиги, эътиқод мазмуни, оламнинг, инсоннинг ўзгариши, тақдири ва ҳ. к. масалаларни қамраб олади. Шу боис «ат-тафсири ал-Қуръон» илми дастлаб каломнинг таркибий қисми ҳисобланган.

Калом илми диний-назарий масалаларни ақлга, мантиққа асосланиб таҳлил қилади. Рационалистик, мантиқий таҳлил ва умумлаштириш негизда кўрилатган масалани далиллаш, мулоҳаза юритиб хулосалар қилиш каломнинг мазмунини ташкил этади. Уни ислом рационалистик тафаккурининг, дунёқарашининг назарий ўзаги дейиш ўринлидир. Дин масалаларида ақлий билишга, мантиққа қаттиқ суяниши ва мистикадан йироқлиги билан у тасаввуддан кескин фарқ қилади. Қуръонни мантиққа ва ақлга суяниб тафсири этади. Ҳадисларни ҳам худди шундай тушунтиради. Калом камдан кам ҳолатларда, масалан, Қуръоннинг муайян оятини мажозий талқин қилади.

Калом илмини ривожлантиришга аждодларимиз муносиб ҳисса қўшдилар. Муҳаддислик ва фикҳ соҳалари каби калом илми борасида атоқли ва даҳо олимларни — мутакаллимларни етиштирди. Уларнинг ҳаммасини санаб ўтирмаймиз. Фақат икки номни: Абу Мансур ал-Мотуридий ва Абул Муъин ан-Насафий номларини эслаш kiffoядир.

Калом илмининг муътазилия оқими ўз имкониятларини сарфлаб бўлгач, замон талабларидан ортда қолиб, янгидан пайдо бўлаётган диний-назарий ва амалий масалаларга қоникарли жавоб топа олмай қолди. Натижада исломда ғоявий ва назарий парокандалик кучайди. Кўплаб турли майда оқимлар, фирқалар пайдо бўлди. Чунки муътазилия кескин рационализмга асосланар, унга айрим чигал ва зиддиятли диний масалаларни ечишда қайишқоқлик етишмас эди. У ҳар қандай диний масалани фақат рационализм, мантиқийлик асосида ечишга ҳаракат қилар эди. Нақлга таянишни хушламас эди. Динда эса жуда кўп масалалар борки, уларни ақлан тушунтириш қийин, баъзан умуман мумкин эмас. Фақат ишониш ва эътиқод қилиш лозим. Қуръонни муътазилийлар яратилган китоб, деб ҳисоблайди. Бундан мантиқан Қуръон абадийми, деган савол туғилади. Муътазилийлар Қуръоннинг азалдан мавжуд бўлиши тавҳидга, яъни яккахудоликка зид деб ҳисоблайдилар. Агар Қуръон яратилмаган, азалдан бор бўлса,

унда Куръоннинг Аллоҳ билан мувозий (параллел) воқелигини тан олиш лозимлиги келиб чиқади. Бу эса яккахудолик тамойилига ҳақиқатан зиддир ва мазкур масалани боши берк кўчага киритиб қўяди. Шу боис муътазилия, ислом фалсафасига, калом илмига асос солган бўлишига қарамасдан охир-оқибатда қувғинга учради ва аста-секин тарих саҳнасидан тушиб қолди.

Назарий масалалардаги парокандаликка барҳам бериш калом илмини ижодий ривожлантириш, замонавийлаштириш, тўпланиб қолган долзарб масалаларни назарий жиҳатдан ҳал қилиш лозим эди. Шунда калом илмида деярли бир вақтда бир-биридан мустақил икки таълимот пайдо бўлди: булар ашъария ва мотуридия таълимотларидир. Кейинги таълимотнинг ватани бизнинг юртимиздир.

Абу Мансур ал-Мотуридий ас-Самарқандий (870—945) асарларининг бизгача етиб келганлари ҳозир ҳам чет элларда нашр қилинмоқда, чунки улар ислом илоҳиётининг мумтоз асарларига айланиб, ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Мотуридий таълимоти Куръон ва Сунна ақидаларини, талаб ва меъёрларини кўр-кўрона эмас, балки ақлан чуқур идрок этиб ўзлаштиришни, уларни ғайримантиқий, нооқилона қабул қилмасликни ўргатади. Уларни ғаразли, ноилмий, ўзбошимчалик билан талқин қилишни инкор қилади.

Ушбу муносабат билан Мотуридийнинг инсонда эркин танлаш имкони борлиги, у нима иш қилмасин ўз ихтиёри билан қилажаги, бинобарин, у ҳар бир яхши ва ёмон иши, ҳаракати, нияти учун масъуллиги тўғрисидаги фикри жуда қимматлидир. Бу фикр ҳар қандай бирёқламаликка, бировлар иродасига, сўзига кўр-кўрона итоат этиб, ноҳўя ишларга қўл уришига, инсоннинг мутаассибга айланишига кескин қарши чиқади. «Тақдири азал» тушунчасини Мотуридий, тўлиқ инкор этмаса-да, уни инсонпарварлик нуқтаи назаридан анча юмшатди, «ихтиёрий ҳаракат» — «афъоли ихтиёрий» орқали юзага чиқишини таъкидлади ва инсон масъулияти ва имконияти тарзида талқин қилди. Мотуридийнинг мазкур масаладаги фикри хулосасини, бизнингча, шундай тушуниш лозим: инсонда тақдир масъуллиқ ва имконият сифатида яширин, у ўз тақдирини ўзгартира олмайди. Лекин инсон унинг муайян даражада ва қандай юзага чиқишига (тўлиқ ёки қисман) ўз хатти-ҳаракат-

ти, хулқ-атвори билан таъсир кўрсатади. Шу боис инсонда эркинлик ва масъуллик бирдай ўсиб, уйғунлашиб бориши лозим.

Мотуридий муътазиллийларнинг кескин рационализмини анча юмшатди, унга шароитга мослашувчанлик ва қайишқоқлик бағишлади. Чигал масалаларни ечишда ақл ва нақл (илгариги олимлар хулосалари, фикрларини ҳисобга олиш)га суяниш, уларнинг ҳар иккисини зарур даражада қўллаш тамойилини олға сурди.

Мотуридий шогирдлари орасида Абул Ҳасан ар-Рус-туғфаний, Исҳоқ ибн Муҳаммад ас-Самарқандий, Абул Карим ал-Паздавий, Абу Аҳмад ал-Ийдий каби атоқли алломалар бор. Уларнинг ҳар бири ислом илмида сезиларли из қолдирган.

Лекин вақт синови ҳар бир нарсанинг, шу жумладан, ҳар қандай таълимотнинг асл баҳосини кўрсатади. Буюклик узоқдан теранроқ англанади. Мотуридий таълимоти билан ҳам айнан шундай бўлди. XI асрда унинг издошлари, билвосита шогирдлари янада кўпайди, мотуридия янада бойиди ва ривожланди.

Мотуридий таълимотининг атоқли давомчиси, тарғиботчиси мутакаллим Абул Муъин ан-Насафийдир (1027—1114). Абул Муъин Насафий нафақат мотуридия таълимотини бутун ислом оламига ёйди. У калом илмининг уч асосий йўналиши — муътазилия, мотуридия ва ашъария таълимотларини қиёслади ва фарқларини кўрсатиб берди. Абул Муъин Насафий калом илмининг энг обрўли, нуфузли олимларидан бири. У, шунингдек, исломнинг бошқа соҳаларини ва бошқа илмларни ҳам чуқур эгаллаган аллома. Унинг «Табодат ал-адилла» асари Сурияда 1990 ва 1993 йилларда икки жилдда (ҳар бири 500 саҳифадан ортиқ) нашр этилган. Мотуридийнинг яна бир буюк издоши Нажмиддин ан-Насафийдир (1068—1142). У фикҳ, ҳадис, тафсир, калом, адабиёт, тил, тарих илмлари бўйича юзга яқин асарлар битган. «Ақидатун — Насафия» номини олган асарида мотуридия таълимоти ривожланишига муносиб ҳисса қўшган. Узининг ўтмишдошлари асарларини, манбаларни мукамал билган. Бурҳониддин Марғиноний далолат беришича, Нажмиддин Насафий ҳадисларни келтиришда 500 муаллиф тўпламига таянишини таъкидлаган. Умуман ислом илмининг барча йўналишлари бўйича қомусий билимларга эга бўлган. Шогирдлари орасида Бурҳониддин Мар-

гиноний, Умар ал-Уқайлий ва бошқа атоқли шахсларнинг борлиги Нажмиддин Насафийнинг ислом илмида, маънавиятида қандай ўрин эгаллаганини кўрсатади. Унинг асарлари шу боис қатор ислом мамлакатларида бизнинг давримизда ҳам чоп этилмоқда. «Ақидатун — Насафия» эса она тилимизга таржима қилинмоқда.

Ислом доирасида нафақат рационалистик таълимот — калом, шунингдек, иррационалистик (оқилоналикка, мантиқийликка зид), мистик таълимотлар ҳам ривожланди. Зоҳидлик, таркидунёчилик ғояси ва мафкурасини асослашдан, диний масалаларни шу нуқтаи назардан талқин қилишга уринишдан бошланган бу оқим кейинчалик аста-секин жуда қудратли ва жозибадор, серқирра тасаввуф таълимотига айланди. Тасаввуф мистика масаласида яна олға кетди. Оламни билиш — Аллоҳни билишдир, чунки олам Аллоҳнинг турли вужуд касб этган шуъласи. Аллоҳни эса мутлақо ақлан билиб бўлмайди. У инсон учун англаб бўлмас сир, олий ишқ, муҳаббат ва бирдан-бир ёр — мақсад. Фақат фақру фано орқали, ўзликни тўлиқ унутиб ёр васлига етишиш мумкин.

Ҳар соҳадаги каби, тасаввуфда ҳам аждодларимизнинг даҳо заковати намоён бўлди. Тасаввуфнинг минтақамизда тарқалишида бевосита машҳур мутасаввуф Юсуф Ҳамдонийнинг хизматлари каттадир. Унинг шогирдларидан иккитаси — Аҳмад Яссавий ва Абдуҳолиқ Гиждувоний иккитариқатга — яссавия ва хожагоний тариқатларига асос солдилар. Тасаввуфнинг бошқа бир назарийётчиси ва суҳравардия тариқати асосчиси Суҳравардий таълимоти негизида Хоразмда Нажмиддан Кубро (1145—1221) номи билан боғлиқ тариқат — кубровия вужудга келди. Хожагоний тариқати юқорида таъкидланганидек, Баҳоуддин Нақшбанд (1318—1389) томонидан анча тўлдирилди, такомиллаштирилди ва тугал таълимот шаклига келтирилди. Шу сабабдан у нақшбандия деб атала бошлади. Яссавия исломий турк мамлакатлари аҳолисининг кўп қатламларида Румдан то Хитойгача анча тарқалган бўлса, кубровия ва нақшбандия нафақат туркий халқлар ўртасида, балки бутун ислом дунёсида анча-мунча ўз тарафдорларини топди, улар маънавиятига, дунёқарашига, имон-эътиқодига, турмуш тарзига таъсир кўрсатди, энг фаол ва машҳур тариқатларга айланди. Темурийлар даври ўзбек маданияти, маънавий ҳаёти, жумладан, Алишер Навоий ижоди кўпроқ нақшбан-

дия таълимотининг таъсирида ривожланди. Алишер Навоийнинг буюк устози Абдурахмон Жомий нақшбандия барча тасаввуфий таълимотларнинг, Баҳоуддин Нақшбанд эса барча авлиёларнинг мукамал хулосасидир, деганида, бу таълимотнинг ўша давр маънавий ҳаётидаги аҳамиятини таърифлаган эди.

Тасаввуф ислом маънавияти, эътиқодининг чўққиси. Тасаввуф инсоннинг комилликка эришиши, Ҳаққа, Аллоҳ васлига етишиши йўлида нафсониятдан воз кечиб, руҳоният голиблигини таъминлаши учун ўтадиган йўли босқичларини (шариат, тариқат, маърифат, ҳақиқат) ва уларга мос келадиган инсоннинг комиллик мақомларини ишлаб чиқди. Лекин тасаввуф камолотни кўпроқ инсоннинг ички дунёсига қаратди. Инсон камолотини жамият тараққиёти билан, маънавиятни иқтисодиёт билан етарлича боғламади. Боз устига, иқтисодиёт ривожланишига, турмуш фаровонлиги юксалиб, ҳаётда завқ-шавқ ўсишига катта рағбат кўрсатмади. Фақат диний завқ-шавқни тан олди. (Улуғ бобомиз Форобийнинг инсоннинг яшашдан мақсади бахтсаодатга эришиш, саодат эса завқ-шавқ, лаззатланиш туйғусининг авлоддан авлодга ўсиб боришидир деган ҳикматини эсланг.) Чунки, у турмуш фаровонлиги юксалиши, завқ-шавқнинг ўсиши нафсониятни кучайтириб руҳониятни пасайтиради, инсонни Аллоҳдан узоқлаштиради, деб ҳисоблади.

Мумтоз ислом даврида Бухоро, Самарқанд, Марв, Урганч, Балх диний ва дунёвий илмларнинг марказига айланди. Нажмиддин Насафий «Китоб ал-қанд фи зикри уламои Самарқанд» асарида бу шаҳарда «ўрта асрларда яшаган кўпдан-кўп (мингдан ортиқ) фикҳ олимлари, ҳадис ровийлари ва бошқа кўп соҳаларда қалам тебратган илм аҳллари ҳақида мукамал маълумот беради»¹. Биргина Самарқандда мингдан ортиқ ижодкорлар фаолият кўрсатган.

Бухорода ҳам бу даврда Самарқанддан кам ижодкор яшамаган. Бу маданий-маънавий тараққиётимиз қай даражада сермахсул ва юксак бўлганини кўрсатиб турибди. Бухоро ҳаққоний равишда ҳанафия мазҳаби ва нақшбандия таълимотининг бутун ислом дунёсидаги етакчи назарий ва услубий марказига айланди. Шош, Термиз, Насаф, Урганч, Хива ва юртимизнинг бошқа шаҳарларининг ҳам

¹ Уватов Убайдулла. Донолардан сабоқлар. Т., 1994 йил, 65-бет.

ислом таълимотига, маданияти ва маънавиятига қўшган ҳиссаси, етиштириб берган алломалари беқиёсдир.

Жуғрофий жиҳатдан ўрта асрларда бизнинг минтақамиз ислом дунёсининг чеккароқ ҳудуди бўлса-да, илмий, маданий ва маънавий жиҳатдан унинг энг қудратли марказларидан бири эди. Бежиз бу даврда «Самарқанд ер юзининг сайқалидир, Бухоро ислом динининг қувватидир» деган нақл пайдо бўлмаган. Бу шаҳарлар бутун дунёда илм-фан, маърифат, маданият, ободончилик ва фаровонлик, гўзаллик тимсолларига айланганки, шоирлар ижодида рамзий образлар сифатида қўлланилган.

Дунёвий илм-фан ва маънавият ривожига ажодларимизнинг қўшган ҳиссаси янада салмоқли бўлди. Очигини айтганда, минтақамизда шаърий илмлардан аввал дунёвий илм-фан юксак чўққиларни забт этди. Бу табиий эди. Чунки бу борадаги салоҳиятимиз исломгача ҳам шу қадар баланд эди-ки, уни Кутайба қатағонлари йўқ қила олмади. Шу боис дунёвий илм-фанда ажодларимиз ўз мавқеларини нисбатан тез тиклаб олдилар. Шаръий илмлардан даҳолар тарбиялаш учун ислом эътиқоди халқ онгига икки-уч авлод давомида чуқурроқ сингиши керак эди.

Минтақамизда ислом эътиқодига ўтганимиздан кейин биринчи чиққан буюк қомусий даҳо Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий (780—850 й.) шаърий илмларнинг биринчи даҳоси имом ал-Бухорийдан 30 ёш каттадир. Бошқа бир даҳо Аҳмад ал-Фарғоний тахминан ал-Бухорийдан 10—12 ёш катта. (Китобхонда «нега унда имом Бухорий таваллудининг 1225 йиллиги, Аҳмад Фарғонийнинг 1200 йиллиги 1998 йилда нишонланди», деган савол туғилиши мумкин. Гап шундаки, имом Бухорий ёши қамарий йил ҳисобида, Фарғоний ёши эса шамсий йил ҳисобида чиқарилган. Шамсий йилнинг бир асри қамарий ҳисобида 103 йилга тенг бўлади. Бу ўн икки асрда 36 йилни ташкил этади. Фарғонийнинг ёши қамарий ҳисобда юбилей йилида 1236 ёшга тенг бўлган. Аксинча, Бухорий шамсий ҳисобда юбилей йилида 1188 (таваллуди милодий 810 йил) ёшга тенг бўлган.

Хоразмий, тўлиқ айтиш мумкинки, инсониятни ҳозирги формал математик тафаккур тарзига (демак, умуман тафаккурнинг ҳозир қўлланилаётган шаклига) ўргатган кишидир. Масалан, алгоритм назариясининг илдизи, бевосита ал-Хоразмийнинг илмий услубига, объективлаштириш ва формаллаштириш тамойилига бориб тақалади. У

арифметикани тубдан ислоҳ қилди. Алгебра фанига асос солди, бутун дунёда қўлланилаётган «араб рақамлари»ни — 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 0 — фанга киритди, ўнлик тартибини (системасини) жорий қилди. Хоразмий исмидан нафақат «алгоритм» атамаси ясалган, шунингдек, унинг асари номидан «алгебра» тушунчаси ҳосил бўлган. Хоразмийгача айрим алгебраик масалалар ва уларнинг ечими мавжуд бўлса-да, алгебра яхлит тизимга келтирилган фан сифатида шаклланмаган эди. Хоразмийгача ҳинд математикасида рақамларнинг баъзи бирлари ва ўнлик тартибининг айрим унсурлари бўлган. Хоразмий уларни тубдан қайта ишлаб, янги система яратди.

Яқин Шарқда ва Оврупода қадимги Бобилдан келаётган олтмишлик ҳисоб системаси қабул қилинган эди: 60 секунд=1 минут; 60 минут=1 соат; доира $60 \times 6 = 360$ градус ва ҳ. к. Сонлар позицияга эга эмас эди: масалан, Римда 8 сони — VIII кўринишда ёзилса, 9 — IX, 10 — X, 50 — L, 100 — C, 1000 — M кўринишида ёзилар эди. Хоразмий ўнлик системаси билан сонларнинг позициясини амалиётга киритди. 1—10—100—1000 ва ҳ. к.; ўнгдан биринчи рақам бирликларни, иккинчиси ўнликларни, учинчиси юзликларни ва ҳ. к. белгилайди. Агар бирор позицияда сон бўлмаса «0» (катта нуқта) қўйилган. Бир юз бир сони 101 шаклида ёзилади. Бунда ўнликда сон йўқлигини «0» белгиси ифодалайди. «0» арабчада «ас-сифр» — бўшлиқ деб аталган. Бугун европа тилларидаги цифр (а) — «рақам» сўзи «ас-сифр»нинг лотинча талаффузидир.

Математик билим олиш умуман қулайлашди. Тасаввур қилинг: қадимги римлик элликдан йигирма бирни айирмоқчи. Ёзувда буни амалга ошира олмайди, чунки сонларнинг позицияси йўқ: L — XXI. Жавобини ёзиш учун у аввал амалда айириш керак. Лекин ёддан айириш ҳам юқоридаги сабабга кўра мумкин эмас. У 50 дона тошча (чўпча ва ҳ. к.) дан 21 тасини айириб кейин жавоб топган. Шу боис Яқин Шарқда ва Оврупода чўтга ўхшаш асбоб, линейка, циркуль ва бошқа анжомлардан оддий арифметик ҳисоб-китобда фойдаланилган. (Биз ҳозир фойдаланаётган чўтлар ўнлик тизими асосида ясалган, оврупонликлар чўти фақат маълум миқдордаги соққалар йиғиндисидан иборат бўлган.)

Хоразмий системаси бўйича элликдан йигирма бирни олишнинг ҳеч қийин жойи йўқ. Буни бошланғич синф

ўқувчиси муваффақиятли амалга ошира олади: $50 - 21 = 29$. Мазкур сонларни айириш учун ҳеч қандай чўт ёки циркуль, линейканинг кераги йўқ. Сонларнинг қатъий позицияси бўлганлиги учун буни ҳатто ёддан, оғзаки бажариш мумкин. Айтиш лозимки, Оврупо фани XVII асрнинг биринчи чорагида дифференциал тенгламаларни кашф этмагунча Хоразмий математикасига туб янгилик киритолмади, уни янги босқичга кўтара олмади. Бошқача айтганда, Хоразмий алгебраси 800 йил давомида математика фанининг энг юқори чўққиси бўлиб келди ва ҳозир ҳам элементар математика соҳасида ўз аҳамиятини сақлаб қолмоқда.

Ўнлик ҳисоб рақами ва сонлар позицияси нафақат математик фанларда, шунингдек, инсоният тафаккур тарзида, юқорида айтилганидек, инқилоб ясади. Табиий-илмий билимларни ҳисоб-китоб қилиш, умумлаштириш, формаллаштириш, ифодалаш, тўплаш, авлоддан авлодга узатиш, умуман объективлаштириш анча соддалаштирилди, теран, холис ва универсал шаклга кўчирилди.

Бошқа бир даҳо — Аҳмад Фарғонийнинг турли кашфиётлари ўз замонаси учун мукамал эди. Фарғонийнинг ер курраси, унинг тузилиши, географик узоқликлар ва кенгликларни ўлчаш асбоби, астрономия ҳақидаги асарлари, ер куррасининг у чизган харитаси буюк географик кашфиётлар — Америка қитъасининг, Ҳиндистонга денгиз йўлининг очилишида жуда катта роль ўйнаган. Нил сувини ўлчаш бўйича бунёд этган қурилмаси 1967 йил Асвон тўғони қурилгунча Миср халқига ўн бир аср давомида амалий хизмат қилди.

Машҳур араб халифаси Ҳорун ар-Рашид Бағдодда «Байтул ҳикма» — «Ҳикматлар уйи»ни бунёд этган. Унга жаҳоннинг турли ўлкаларидан минглаб китоблар келтирилган ва араб тилига таржима қилинган. «Байтул ҳикма» ҳозирги Фанлар академияларининг илк кўринишидир. У Ҳорун ар-Рашиднинг ўғли Маъмун даврида ҳақиқий тадқиқот марказига айланди. Маъмун тахт тепасига келишидан аввал Хуросонда ноиб эди. У даврда Хуросон ноибининг тасаруфига ҳозирги бешта Марказий Осиё вилоятлари Шарқий Эрон, Афғонистон ва исломни қабул қилган Шимолӣ Ҳиндистон кирар эди.

Маъмун пойтахти Марвда «Байтул ҳикма»га ўхшаш марказ мавжуд бўлиб, унда ўлканинг энг буюк олимлари,

алломалари йиғилган эди. Маъмун халифа бўлгач, уларнинг аксариятини ўзи билан Бағдодга олиб кетади. Энди «Байтул ҳикма» илгаригидек кўпроқ таржима билан эмас, балки оригинал тадқиқотлар билан шуғуллана бошлади. Туркистонликлар «Байтул ҳикма» тадқиқотчиларининг асосини ташкил қилди. Хоразмий ва Фарғоний ўз даврида «Байтул ҳикма»га раҳбарлик ҳам қилишган.

«Байтул ҳикма»да Хоразмий ва Фарғонийдан ташқари, Хоразмийнинг яна икки туғишган укалари, ота-ўғил Марвозийлар, ота-ўғил Марворудийлар, ас-Сараҳсий, Абу Машар Балхий ва бошқалар хизмат қилдилар. «Байтул ҳикма» фаолиятини ўрганган ғарб олими Г. Зутер унда фаолият кўрсатган математиклар ва астрономлар рўйхатини тузганда, маълум бўлишича, «уларнинг деярли ҳаммаси» Марказий Осиё ва Эрондан «бўлиб чиқди».

Юқорида келтирилган далилларнинг ўзиёқ ажодларимиз ислом дунёсида илмий-тадқиқот, табиатшунослик фанлари ривожланишида етакчилик қилганини кўрсатиб турибди. Аммо ҳали биз Абу Наср Форобий (873—950), Абу Райҳон Беруний (973—1048), Абу Али ибн Сино (980—1037) каби ўрта асрлар илмининг чўққилари бўлган қомусий даҳолар ҳиссаси ҳақида гапирганимиз йўқ.

Форобий нафақат ислом Шарқининг, балки Ғарбнинг ҳам Арастудан кейинги «иккинчи муаллими» ҳисобланади. «Арасту бизга оламни тушунтириб берди, Арастуни эса бизга Форобий тушунтирди», деган қанотли ибора ислом ва христиан оламида кенг тарқалган эди. Лекин Форобийни фақат Арастунинг шарҳловчиси, тафсирчиси, деб бир ёқлама, тор баҳоламаслик керак. У том маънода оригинал, ижодкор мутафаккир эди. У фалсафа ва умуман жамиятшунослик илми янги ғоялар, хулосалар билан бойитди. Форобий фалсафа, ахлоқ, жамиятшунослик, риёзат ва табиатшунослик илмлари билан бир қаторда мусиқа назариясига, мусиқани ёзиб олиш илмига ҳам беқиёс улуш қўшган.

Беруний ва Ибн Синонинг ўша даврдаги илм-фаннинг барча соҳаларига қўшган ҳиссаларини баҳолашнинг ўзи қийин. Ҳозирги замон фани қўллаётган усуллардан бири — қиёсий тажриба усулини илк бор биз уларнинг тадқиқотларида (айниқса Берунийнинг «Минерология»сида ва табиатшуносликка оид бошқа асарларида) учратамиз.

Жавоҳарлаъл Неру шундай фикрни айтиб кетган: «Қадимгиларда — на Мисрда, на Хитойда, на Ҳиндистонда

биз илмий ёндашувни учратамиз. Унга фақат Қадимги Юнонистонда оз-моз дуч келамиз. Римда у тагин йўқолган эди. Лекин араблар илмий-тадқиқот руҳига эга эдилар. Шу сабабдан уларни ҳозирги замон фанининг отаси дейиш мумкин» (Ж. Неру. Взгляд на всемирную историю. М., 1989 г. 1-жилд, 215-бет). Неру, албатта, араблар деганда араб тилида ижод этган ҳамма мусулмон олимларини назарда тутмоқда.

Беруний ва Ибн Сино барча даврлар ва барча халқлар орасида қомусий деб тан олинган ва алоҳида қайд этиладиган олимлар қаторига киради. Оврупо университетлари беш аср давомида Ибн Сино асарлари бўйича тиббиёт мутахассисларини тайёрлади. Оврупода тиббиёт бўйича ёзилган биринчи мустақил дарслиқда Ибн Синодан 5 (беш) мингта иқтибос келтирилган. Бундан ташқари у Шарқ ва Ғарбнинг энг буюк файласуфларидан бири ҳисобланади.

1973 йилда Берунийнинг 1000 йиллиги нишонланганда айрим ғарб олимлари уни инсоният тарихида ўтган энг буюк олим деб баҳолаган эдилар. Беруний қайси фанга қўл урмасин, шу соҳада ўз замонасининг барча илмий ютуқларини умумлаштириб, уларга ўзига хос яқун ясаган ва мазкур фанни янги поғонага қўтариб, янги ғоялар ва тадқиқот усуллари билан бойитиб кетган. У Коперникдан беш аср аввал оламнинг гелиоцентристик қурилишини кашф этади.

Берунийнинг табиатшуносликка оид асарлари ўз замонасидан шунчалик илгарилаб кетган эдики, ўша пайтлардаги тасаввурларга уларнинг аксарияти мутлақо мос келмаган (гелиоцентристик таълимотга ўхшаб). Шу боис уларни замондошлари ва кейинги авлодлар яхши тушунишмаган, баъзиларини ҳатто динга зид деб ўйлашган. Натижада Берунийнинг 120 дан ортиқ асари йўқолиб кетган. Биз ҳозир унинг фақат 30 фоиз асарларидан баҳраманд бўлмоқдамиз.

Форобий, Беруний, Ибн Синодан ташқари табиатшунослик илмида ар-Розий, ибн Ироқ, Чағминий, Исмоил Журжоний каби, ижтимоий гуманитар илмлар борасида Умар аз-Замахшарий, Маҳмуд Кошғарий, Наршаҳий, Байҳакий, Насавий, Азизиддин Насафий каби буюк олимлар ижод қилишган. Фан тарихида уларнинг номлари абадий муҳрланиб қолган.

Дунёвий илм-фаннинг ривожланиши тафаккур ва дунёқараш, маънавият ўсишига, ишлаб чиқариш воситалари такомиллашишига, турли техник кашфиётларга бевосита таъсир кўрсатади. Дунёвий илм-фан умуман ижтимоий тараққиётнинг, тамаддун ривожланишининг асосий омиллардан биридир, дейиш жоиз.

Айнан дунёвий илм-фан яхши ривожланганда ижоднинг барча турлари, шу жумладан, диний илмлар ҳам ривожланган, унинг ривожига сусайса, эртами-кечми бошқа соҳаларда ҳам ижод сусайган. Зеро, маънавият учун ички муштарақлик, бус-бутунлик хос. Маънавиятнинг айрим қисмлари, унсурлари яхши ривожланиб, бошқалари жуда ортда қолиб кетиши мумкин эмас. Албатта, улар ўртасида нисбатан фарқ бўлади, аммо жуда кескин эмас. Дунёвий илм-фан эса маънавиятнинг, рационалистик дунёқарашнинг негизини ва ҳаракатлантирувчи кучини ташкил қилади.

Аждодларимизнинг ислом дунёсида нафақат шаръий ва дунёвий илмлар, шунингдек, адабиёт, нафис санъат, халқ амалий санъати ривожланишига қўшган ҳиссалари ҳам жуда улкандир. Масалан, Абу Мансур ас-Саолибий (961—1038) XI асрнинг 30-йилларигача Хуросон ва Мовароуннаҳрда яшаб, араб тилида ижод этган 124 та шоирни санаб ўтади. Ас-Саолибийдан кейин ҳам юртимизда араб тилида ижод қилган кўплаб адиблар яшаган. Улар орасида адабиёт тарихида сезиларли из қолдирган Рашидуддин Вотвот (1182—83) ни эслашнинг ўзи кифоя, деб ўйлаймиз. Уларнинг кўпчилиги зулвисонайн, яъни икки тилда, айримлари уч тилда ижод қилувчи шоирлар эди.

Араб тили грамматикаси, синтаксиси ва луғатшунослигини ривожлантиришда аждодларимиз салмоқли хизмат қилдилар. Айниқса, бу борада аз-Замахшарий хизматлари каттадир. Исломи маънавиятини форсий ва туркий тиллардаги буюк адабиётсиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Турк ва форс-тожик адабиётининг мумтоз ислом давридаги етакчи маркази, асосий ватани Мовароуннаҳр ва Хуросондир.

Араб ва ислом мамлакатлари маданияти, адабиёти ва санъатига, бадиий диди ва эстетик меъёрларига, оламни эстетик идрок этишига, санъат услубларига Марказий Осиё адабиёти ва санъати, санъатшуносликка (хусусан, адабиётшунослик ва мусиқашуносликка) оид назарий тадқиқотлари ниҳоятда катта таъсир кўрсатди. Марказий Осиёга хос услуб намуналарини, масалан, меъморчиликда Ҳиндис-

тондан то Шимолий-Ғарбий Африкагача учратиш мумкин. Мўғул истилосигача халқимиз маънавияти учун мутаассиблик, маҳдудлик ёт эди. Маънавиятимиз барча илғор ғояларга, янгиликларга ташна, ижодкорликка, бунёдкорликка интилувчан эди. Эътиқод масалалари табиатшунослик, дунёвий илм-фан масалалари ўзаро қарама-қарши қўйилмас, ижод ва фикр эркинлигини, очиқчасига ислом ақидаларига зид келмаса, чегараланмас эди. Бу, айниқса, IX—XI асрларга хос.

Хулоса қилиб айтганда, Марказий Осиё халқларининг, уларнинг буюк фарзандларининг ислом тамаддуни деб аталмиш кишилиқ жамиятининг, умумбашар моддий ва маънавий маданиятининг, турмуш тарзининг улкан бир қисми шаклланиши ва ривожланишига барча йўналишларда, соҳаларда таъсири салмоқли, баъзиларида эса ҳал қилувчи бўлди.

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА МАЪНАВИЙ-МАДАНИЙ УЙҒОНИШ

XIII асрнинг 20-йилларида Марказий Осиё мўғул истилосига тушиб қолди. Мисли кўрилмаган вайронагарчиликларни, қатлиомларни бошдан кечирди. Кўплаб истеъдодлардан ажралди. Уларнинг баъзилари жангу жадалларда ҳалок бўлсалар, баъзилари қулликка тушиб қолди, айримлари омон қолса-да, ижод қилишдан маҳрум бўлди ёки ижодий ҳафсаласи сўнди. Юртимиздан муҳожирликка кетиб қолган ижодкорлар ҳам талайгина. Масалан, буюк файласуф Азизиддин Насафий, атоқли шоир Камол Хўжандий Эронга, шоирлар Муҳаммад Авфий, Бадриддин Чочий, буюк шоир Хусрав Деҳлавийнинг ота-боболари Ҳиндистонга кетиб қолдилар. Улар ва уларнинг фарзандлари ўша ерларда ижодларини давом эттирдилар. Жалолоддин Румийнинг отаси Балҳдан Румга (Туркияга) кўчиб ўтди.

Жалолоддин Мангуберди билан кетиб қолган ҳамюртларимиз Ғарбий Эрон, Ироқ, Сурия ва бошқа мамлакатларда ҳатто ўз қишлоқ ва шаҳарларини қуриб олдилар. Таркибида Хурмуз (хавраз ва ҳ. к.) деб аталувчи ёки шунга ўхшаш атамани ўз таркибига олган кўплаб қишлоқ ва шаҳарлар Яқин Шарқ мамлакатларида ҳозир ҳам учрайди. Уларнинг номи «Хоразм» сўзининг талаффуз ўзгариши билан боғлиқ. Уларга мўғул истилоси даврида муҳожирликка кетган ҳамюртларимиз асос солган.

Ижодий ҳаёт мўғуллардан кейин ярим аср музлаб, қотиб қолди, маданият, маърифат ва маънавият чуқур инқирозни бошдан кечирди. Лекин ўтган ярим аср биз учун кулфат, қабоҳат даври бўлса-да, босқинчилар учун «маданийлашиш», аксарияти учун маърифатга — зиёга жалб этилиш, исломийлашиш даврига айланди. XIII асрнинг 70-йилларидан маданий-маънавий ҳаёт яна аста-секин жонлана бошлади. Мўғул истилоси юртимизда тахминан бир ярим аср давом этди. Юқорида номлари қайд этилган ижодкорлардан ташқари бу даврда Паҳлавон Маҳмуд, Рабғузий, Муҳаммад Розий, Умар Жузжоний, ҳандаса (геометрия) илмининг атоқли намояндаси Саййид Шамсиддин Муҳаммад ибн Ашраф ал-Ҳусайний ас-Самарқандий, машҳур фалакиётчи олим ва табиб хоразмлик Маҳмуд ибн Муҳаммад ибн Умар ал-Чағминий ижод қилдилар.

Мўғул истилоси иқтисодиётимиз ва маданиятимизни вайрон этиб, маънавиятимизни инқирозга учратса-да, унинг дунёқараш ва эътиқод асосларини ўзгартира олмади. Мўғуллар бунга интилганлари ҳам йўқ. Улар ўзлари билан, арабларга ўхшаб, янги дин ва эътиқод, янги фалсафа ва ижодга рағбат олиб келганлари йўқ.

Мўғул истилоси даврида маънавиятимизда, ижтимоий онгда тушқунлик кайфияти, иррационализм ва диний мистикага мойиллик кучайди. Бу кейинчалик нафақат маънавий маданиятимиз, умуман жамиятимиз ривожланишига ҳам анча салбий таъсир кўрсатди. Аста-секин маънавий ҳаётимизда хурофот унсурлари (XVI асрдан) устунлик қила бошлади. Жамият тараққиёти йўналиши юқорига қараб эмас, тубанга, пастга қараб оғди.

Мамлакатимиз, маданиятимиз ва маънавиятимиз тарихининг энг қудратли, сифат жиҳатдан янги даври Темур ва темурийлар ҳукмронлигига тўғри келади. Иқтисодиёт, маданият, маънавият яна қайта юксалиши, ижтимоий алоқаларнинг мустаҳкамланиши турли қабила-уруғлар, қавмлар, элатлар ўртасидаги муштаракликни кучайтирди, уларнинг миллий жипслашишини тезлаштирди. Эски ўзбек адабий тили шакллана бошлади. У Тароз ва Яссдан то Ҳиротгача форс тили билан бир қаторда умумий алоқа ва ижод воситасига айланди. Миллий онг, тафаккур, миллий адабиёт ва санъат, илм-фан ривожиди кишиларнинг янги тарихий бирлиги шаклланиши эҳтиёжлари ўз аксини топди. Биз бежиз бу даврдаги чигатоий-туркийни эски ўзбек тили,

Дурбек, Саккокий, Атоий, Гадоий, Лутфий, Навоий, Бобур ижодини мумтоз ўзбек адабиёти деб атамаймиз. Бугунги мумтоз ўзбек адабиёти, санъати, маънавий маданиятининг шаклланишида Темур ва темурийлар даври ҳал қилувчи аҳамият касб этди.

Мўғуллардан ҳокимият Темурга ва темурийларга ўтгандан сўнг маънавий ҳаётда ҳақиқий Уйғониш даври бошланди. Маданият, маърифат гуллаб яшнади, шаҳарлар ва қишлоқларда ободончилик кенг кўламда олиб борилди. Ариқлар, каналлар қазилди. Янги ерлар ўзлаштирилди, боғлар барпо этилди. Карвонсаройлар, мадрасалар, ҳаммомлар, бозорлар, расталар, саройлар, ҳашаматли иморатлар, сув қувурлари қурилди. Темур бу ишларни нафақат ота юртида, шунингдек, забт этилган мамлакатларда ҳам амалга оширди.

Темур давридаги алломалар ҳақида гапирганда аввало унинг хос, яқин кишиларидан бўлган мавлоно Абдулмаликни эслаш керак. У Бурҳониддин Марғинонийнинг авлодларидан биридир. Абдумалик мударрислик қилган, шеърлар ёзган. Туркий, араб ва форс тилларини, турли илмларни мукамал эгаллаган шахс бўлган. У Темурнинг араб олимлари ва фозилу уламолари билан суҳбатларида, баҳсларида таржимонлик қилган. Темур билан суҳбат қурган, бир қанча муддат унинг қароргоҳида яшаган Ибн Халдун ва бошқа алломалар ўз хотираларида Абдулмаликка юксак баҳо берганлар.

Темур даврининг донғи чиққан олимларидан Саъдуддин ат-Тафтозоний, Саййид Шариф Муҳаммад ал-Журжоний, Ҳожа Муҳаммад аз-Зоҳид ал-Бухорийни кўрсатиб ўтиш лозим. Ҳожа Муҳаммад аз-Зоҳид ал-Бухорий Қуръони Каримни юз жилдда (!) тафсир қилган. Мусиқа илмида шуҳрат топган бастакор ва устоз Абдуқодир ал-Мароғий номи ҳам тарихда қолган.

Ибн Арабшоҳ ёзишика қараганда, мавлоно Аҳмад ибн Шамс ул Аимма туркча, форсча, арабчада «малик ул-калом» унвонини олган. Бу учала тилнинг подшоҳи деганидир. Ушбу муносабат билан шуни алоҳида таъкидламоқчи эдикки, ўрта асрларда илмий, адабий ва маданий ҳаётнинг миллийлиги қайси тилда битилгани билан белгиланмаган.

Фарбий Оврупода илмий асарлар деярли XVII аср охиригача асосан лотин тилида ёзилган. Бадиий асарлар эса

XIV аср охиригача лотин тилида битилган. Адабиёт ва санъатнинг миллий тилга кўчиши Ренессанс даврида узил-кесил ҳал бўлди.

Бизнинг минтақамизда араб тили илм тили сифатида XV асргача ўз мавқеини сақлаб турди. Лекин форс тилининг илмий мавқеи ҳам бу даврга келиб анча юксалган, ҳатто араб тили билан тенглашиб қолган эди. XVI асрдан Марказий Осиё ва Эронда сўниб бораётган табиатшунослик ҳам тўла форс тилига кўчди. Бадиий ижодда IX асрдан бошлаб форс тили етакчилик қила бошлади. Аҳмад Югнакий, Юсуф Хос Ҳожиб каби атоқли шоирлар ижоди қорахонийлар давридаги туркий тилдаги адабий юксалиш намунасидир. Лекин бу юксалиш чингизийлар даврида таъназулга юз тутган эди. XV асргача минтақамизда араб ва туркий тилда битилган асарлар, бу тилда ижод қилган адиблар кам бўлмаса-да, улар орасида даҳо даражасидаги йирик ижодкорлар йўқ эди. Лекин бу туркий халқлардан адабиёт соҳасида бундай ижодкорлар XV асргача чиқмаган экан деган тушунчани англамайди.

Низомий Ганжавий, Амир Хусрав Деҳлавий турклардан чиққан буюк даҳо шоирлардир. Умуман бугун биз форс-тожик мумтоз адабиёти, деб атайдиган адабиётнинг атоқли намояндалари ичида туркий халқлар вакиллари сони жуда салмоқли. Мирзо Бедил, кейинчалик Сайдо Насафий ва бошқа кўплаб классикларнинг нафақат туркийлиги, ҳатто туркийларнинг қайси уруф қабиласидан эканлиги маълум. Жалолиддин Румий ҳам Балх туркийларидан чиққанлиги эҳтимолдан холи эмас. Чунки унинг туркийча шеърлари ҳам бор. Шу сабабли бизнинг маданий меросимиз кўпроқ зуллисонандир. Президент Ислам Каримовнинг биз, ўзбеклар ва тожиклар, аслида икки тилда сўзлашувчи бир халқмиз, деган сўзларида катта тарихий ҳақиқат бор. Форс тилида ажодларимиз яратган дурдоналар билан биз ҳам, бу тилда сўзлашувчи халқлар каби, ҳаққоний равишда фахрланамиз. Темур ва темурийлар даврида маданиятимизнинг икки-уч тил воситасида ривожланиши табиий эди.

Темур теварагида нафақат олиму фузалолар, шунингдек, шатранж, нард ўйинлари ва турли соҳаларнинг моҳир усталари ҳам ижод қилдилар. Ўз замонасида шатранж илмининг, санъатининг султони ҳисобланган Алоуддин ат-Табризийни Темур ўзига жуда яқин олган. Бирор бир фазилати ва шарофати бўлган ҳар қандай ҳунар ва касб со-

ҳибларига Темур ғоят катта меҳр қўйган, уларни улуғлаган, мартабасини юксалтирган, ёнига таклиф қилган.

Темур Самарқандга барча илмларнинг ва санъатларнинг соҳибларидан етакчиларини таклиф қилган ва уларга ижод қилишлари учун бутун шарт-шароитларини яратиб берган. «Натижада Самарқандда, — эътироф этади Ибн Арабшоҳ, — ҳар бир ажиб фан аҳли намояндасидан ва санъатлар ғаройиб услубидан фазилатли пешонасида нишони бўлиб, ўз тенгқурларидан устун турган, ўз фанида аллома бўлган кишилар тўпланган эди».

Таъкидлаш жоизки, Самарқандга ва мамлакатимизнинг бошқа шаҳарларига ўзга юртлардан кўчириб келтирилган ҳунармандлар, санъаткорлар, олимларнинг, улар оила аъзоларининг ҳақ-ҳуқуқлари чекланмаган, улар қулга ёки хизматкорга айлантирилмаган. Балки маҳаллий аҳоли билан бир хил шароитда бир ҳуқуққа эга бўлиб яшаган ва касбқори билан шуғулланган.

Юқорида иқтибос келтирилган Ибн Арабшоҳ 12 ёшида Самарқандга оиласи — онаси, ака-укалари билан кўчирилган эди. Унинг Самарқандда ҳар томонлама билим олиб, етук тарихнавис, шоир ва адиб, кўп фанлар бўйича чуқур билимдон бўлиб етишгани юқоридаги фикримизни тасдиқлайди. У чигатоий-туркий (эски ўзбек), араб ва форс тилларини мукамал билган. Чигатоий-туркийда шеърлар ёзган, ҳатто ўзининг айрим илмий асарларини бу тилга шеърӣй усулда таржима қилган.

Темур фаолиятининг бош ғояси ва амалий шиори «Куч — адолатда», деган ҳикмати, у умуминсоний аҳамиятга эга. Бу ғоя ҳозир ҳам, бундан кейин ҳам энг эъзозли умуминсоний маънавий қадриятлардан, ахлоқий ва ҳуқуқий меъёрлардан бири бўлиб қолажак. Ростгўйлик, ҳақиқатгўйлик, адолатпарварлик, юрти ва фуқаролари тўғрисида қайғуриш, мамлакати тинч ва осойишта, обод ва фаровон бўлишига бутун куч-ғайратини, ақл-заковатини йўналтириш каби Темурнинг хос фазилатлари унинг чинакам буюк маънавий шахс бўлишига, буюк бунёдкор давлат бошлиғи сифатида тарихда ўчмас из қолдиришига хизмат қилди. Мазкур фазилатлар унинг авлодларига ибрат бўлди ва ҳозир ҳам ибрат бўлмоқда.

Давлат бошқаруви, демократия тамойилларига суяниш, ижтимоий ҳаётни тартибга солиш, жиноятчиликка қарши кураш ва ҳуқуқ устунлигини таъминлаш, халқаро муноса-

батларнинг тенг, икки томонлама манфаатдор иқтисодий алоқалар ва ҳамкорлик асосида қуришга оид бугун тан олинган умумбашарий меъёрлар, қадриятларнинг бирортаси йўқки, у Темурнинг амалий фаолиятида ва сиёсатида қуртак сифатида мавжуд бўлмаса.

Темурни давлат ишларининг 90 фоизи кенгашу машварат, фақат 10 фоизи куч (яъни маъмурий йўл) орқали ҳал қилиниши лозим деган тамойили демократик бошқарув меъеридир. Халқ норози бўлган, адолатни бузган ҳокимларни вазифасидан четлаштириб жазолаши ёки мамлакатнинг бир сарҳадидан иккинчи сарҳадига бошига бир лаган жавоҳир қўйиб ўтаётган болакайнинг бирор дона ҳам жавоҳири йўқолмайдиган тартиб ўрнатгани адолат ва ҳуқуқ устуворлигини ўз даврида таъминланишидир.

Ғарб давлатлари ҳукмдорларига ёзган мактубларида мамлакатлар ўртасида урушлар эмас, савдо-сотик ривожланиши фаровонликка, ободончиликка хизмат қилиши тўғрисидаги фикрлари ва бундай алоқаларни ўрнатиш бўйича билдирган амалий таклифлари ҳам бугунги халқаро сиёсий ва иқтисодий алоқалар негизида ётган тамойилнинг ўша даврда ниш урган куртагидир.

Юқорида қайд этилган тамойиллар, меъёрлар бевосита маънавиятнинг моҳиятли унсурларидир. Улар турли тарихий даврларда турли кўринишлар касб этиши, шаклан ва мазмунан бойиши табиий. Бугун биз бунинг гувоҳимиз. Лекин фахр билан эътироф қилишимиз мумкинки, замонавий умуминсоний қадриятларнинг муайян қисми ўз илдизлари билан бизнинг аجدодларимиз ижодига ва фаолиятига бориб тақалади.

Темурий шаҳзодалар, афсуски, ўзаро тахт ва мансаб талашиб, мамлакат барқарор ва бир текис ривожланишини анча қийинлаштирдилар. Лекин уларнинг аксарияти кенг билимли, адабиёт ва санъатга қизиқувчан, ўзлари ҳам ижод борасида юксак иқтидорли эдилар. Шу боис илм-фан, санъат ва дин арбобларига ҳомийлик қилдилар. Ўз мулклари — вилоятлари, ёки ҳокимият тепасига келиб қолсалар, бугун мамлакат миқёсида ободончилик ишлари билан шуғулланишга, маърифатни қўллаб-қувватлашга интилдилар. Айниқса Шоҳруҳ, Улугбек ва Ҳусайн Бойқаро шахслари бу борада алоҳида ажралиб туради.

Темур ўз васиятида тўнғич ўғлидан тўнғич набираси Пирмуҳаммадни валиаҳд қилиб тайинлаган эди. Аммо

унинг авлоди бу васиятга амал қилмади. Тож-тахт учун курашлар оқибатида Темурнинг кенжа ўғли Шоҳруҳ ҳокимиятни қўлга киритди. Аммо отаси васияти бўйича давлат тепасига келмагани учун бўлса керак, отаси тахтига ўтиришга жазм қилолмай, пойтахтни Ҳиротга кўчирди ва Самарқандни ўғли Улуғбекка топширди. Бу ҳол унинг маънавий-ахлоқий фазилатининг бир қиррасини кўрсатиб турибди.

Самарқанд ва Ҳирот нафақат темурийлар давлатининг, балки бутун ислом маданияти, илм-фани ва санъатининг икки марказига айланди. Самарқандда Улуғбек атрофида ўша даврнинг буюк риёзатчи ва астрономлари, муҳандислари, турли фанлар бўйича бошқа олимлар тўпландилар. Қозизода Румий усмонли турк мамлакатидан, Фиёсиддин Жамшид Коший Эрондан Улуғбек олдига келдилар ва у билан бирга тригонометрия, геометрия ва астрономия соҳасида, астрономик асбоблар, глобус ясаш бўйича тадқиқотлар ўтказдилар. Кейинчалик маҳаллий ёшлардан буюк олим Али Қушчи етишиб чиқди. Улардан ташқари Муҳаммад Ҳавофий, Алоуддин ал-Бухорий сингари қанчалар истеъдодли, атоқли олимлар Улуғбек мадрасаси ва расадхонасида фаолият кўрсатдилар, ёшларга таълим бердилар, илмий кузатишлар олиб бордилар. Самарқандда ўша даврда жаҳондаги энг замонавий, мукамал обсерватория — расадхона қурилди. 1018 та юлдузнинг координаталари аниқланиб, жадвали тузилди. У ҳаққоний равишда «Зижи жадиди Кўрагоний» ёки «Зижи Улуғбек» деб аталади. Улуғбекнинг илмий мактаби ал-Хоразмий, ал-Фарғоний ва айниқса ал-Беруний илмий меросини чуқур ўрганди, таҳлил этди, бу мероснинг ҳақиқий вориси, давомчиси бўлиб, илм-фан, маънавият тарихи саҳнасига чиқди.

Фиёсиддин Жамшид Коший ва бошқаларнинг ёзиб қолдиришича, Берунийнинг «Қонуни Масъудий» асари Улуғбек шогирдлари ва ҳамкасбларининг деярли қўлидан тушмайдиган китоб, дарслик бўлган. Бу асарнинг турли боблари бўйича мунозаралар, илмий баҳслар олиб борилган, улар оғзаки ва ёзма талқин қилинган (ҳозирги илмий рефератларнинг илк кўриниши).

Хоразмий, Фарғоний, Беруний ривожлантирган фалакиёт илми ўзининг олий юксалишига Улуғбек мактабида эришди. Телескоплар ихтиро қилингунга қадар ривожлан-

ган жаҳон фалакиёт илмининг хулосаси ва чўққиси Улуғбек ва унинг ҳамкорлари ижодидир.

Маълумки, Зиж тузиш учун осмон жисмлари энг камида 12 йил, ўртача 24 йил, тугал бўлиши учун 36 йил кузатилади. Шу боис Улуғбекнинг давлат ишларидан бўшган пайтлардаги асосий вақти расадхонада юлдузлар ва осмон жисмларини кузатишга кетган. Улуғбек зижини таърифлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Уни бутун дунё тан олган. Унинг муаллифига Шарку Фарб ўрта асрларнинг энг буюк астрономи деган баҳо берилган. ЮНЕСКО Улуғбекнинг 600 йиллигини бутун дунё миқёсида нишонлади.

Давлатшоҳ Самарқандий Улуғбекка «маоний илмида (маънолар илми — дунёвий фанлар ва мантиқ — А. Э.) қилни қирқ ёрди», деб баҳо беради. «Унинг даврида, — ёзади Давлатшоҳ Самарқандий, — олиму фозиллар мартабаси ниҳоят баланд чўққига кўтарилди... Фозиллару ҳақимларнинг яқдил фикрлари шулки, исломият замонида, балки Зулқарнайн замонидин шу пайтгача Улуғбек кўрагондек олим ва подшоҳ салтанат тахтида ўлтирмаган»¹.

Жамшид Коший ва Улуғбек томонидан синус бир градусни ҳисоблаш масаласининг икки оригинал усулда ечилишини хориж олимлари ҳам мукамал ечим деб баҳолаганлар. Биз Улуғбекни кўпроқ буюк фалакиётчи (астроном) олим сифатида биламиз. Аслида у тригонометрия ривожига ҳам беқиёс ҳисса қўшган. Умуман Улуғбек, қизиқиши ва билимига кўра, ҳар жиҳатдан қомусий олим бўлган. Унинг «Тўрт улус тарихи» деган йирик асари (афсуски, тугалланмай қолган) мустақиллик йиллари халқимизга етиб келди. Фараз қилиш мумкинки, астрономик кузатишларини яқунлагач, Улуғбек фалсафа, тарих, адабиётшунослик ва бошқа фанлар билан ҳам, балки, жиддий шуғулланар эди. Чунки Жамшид Коший маълумотига кўра, «у қонуншунослик (фикҳ)дан яхши хабардор; мантиқ, адабиёт услубларини ҳамда мусиқа назарияси асосларини билади. У киши риёзиёт фанининг барча тармоқларини мукамал эгаллаган...»².

Улуғбек илмий дунёқараш тарафдори, айни пайтда комил мусулмон эди. У ислом ақидаларини, Қуръон оятлари

¹ Қаранг: «Амир Темур ва Улуғбек замондошлари хотирасида». Т., «Ўқитувчи», 1996, 10-б.

² Ўша манба. 278-б.

ва ҳадисларни рационал талқин қилар, хурофотни, мута-ассибликни қабул қилмас эди. Шу боис уни диний мута-ассиблар унча хушламаганлар. Бу Абдуллатиф кўрсатмаси билан Самарқанд уламоларининг Улуғбек тақдирини ҳал қилиш борасида қабул қилган ҳукмларида яққол ўз ифодасини топди.

Улуғбек мактабининг яна бир даҳоси — Али Кушчининг илмий хизматларини ҳам алоҳида таъкиллаш керак. Али Кушчи ўрта асрларда юртимиздан дунёвий илм-фан, табиатшунослик соҳасида чиққан охириги қомусий олимдир. У ўз замонасидаги дунёвий илмларга оид деярли барча фанларни пухта эгаллаган. У нафақат математика ва астрономия фанлари ривожланишига буюк ҳисса қўшди, шунингдек, мантик, фалсафа, грамматика ва адабиёт назарияси, табобат, фикҳ, тарих ва бошқа соҳаларга оид рисоалар ҳам битиб, уларни бойитди. У бу соҳаларга бағишланган асарларида ҳақиқий илмий усулни, рационалистик таҳлил ва умумлаштиришни, илмий ҳолисликни (объективликни) ҳимоя қилди. Яъни илм-фанда, тафаккурда, дунёқарашда Улуғбек тамойилларини давом эттирди ва ҳимоя қилди.

Али Кушчи математика фанига «мусбат» ва «манфий» тушунчаларини киритди, ўнли касрлар назариясини бойитди. Аё София мадрасасида бош мударрис бўлганида 90 градусдан кичик бурчакларнинг ўтмас бўлиши мумкинлиги тўғрисида баҳслар юритди. Кейинги ҳолатни ноевклид геометриясига тааллуқли илк олиб борилган тадқиқотлардан бири, деб баҳолаш мумкин.

Астрономия соҳасида эса у Улуғбекнинг ўнг қўли эди. «Зижи жадиди Кўрагоний» Али Кушчи иштирокисиз, балки, тугалланмай қолган бўлур эди. Унинг шарҳларини араб тилига таржима қилиб, бутун жадвалга тартиб берган ҳам, Улуғбек қатлидан кейин сақлаб қолиб, бутун дунёга тарфибот этган ҳам Али Кушчидир.

Улуғбек ўз атрофига нафақат олимларни, шунингдек, истеъдодли шоир ва бастакорларни, адибларни, меъморларни, рассом ва нақшкорларни, хаттотларни ва санъатнинг бошқа соҳаларига оид ижодкорларни тўплади. Мумтоз ўзбек адабиёти шаклланишига Навоийгача замин яратганлардан бири — атоқли шоир Саккокий Улуғбек атрофидаги ижодкорлардан эди. Хожа Исматулло Бухорий, Камол Бадахшоний каби шоирлар, «илми ҳикматда замонасининг яктоси» Алоуддин Шоший, машойих Ҳасан Ат-

тор каби атоқли ижодкорлар Улуғбек даврида Самарқанднинг маънавий ҳаётини юксалтирдилар.

Буюк фақиҳ Абул Лайс ас-Самарқандийнинг авлодларидан хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий — Алишер Навоийга икки йил дарс берган улуғ устоз — ҳам ўз ижодий фаолиятини Улуғбек даврида бошлаган. Улуғбек Самарқандда, Бухорода, Ғиждувонда олий мадрасалар (ўша даврдаги университет), бошқа шаҳарларда ҳам қўллаб мактаблар ва мадрасалар қурдирди. «Илм олмоқлик ҳар бир муслим ва муслима учун фарз» деган ҳадисни қурдирган мадрасасининг тепасига ёздириб қўйди.

Улуғбекнинг бу ишларини маърифат ёрдамида жаҳолатга, авж олиб бораётган мутаассибликка қарши курашнинг ўша даврдаги намунаси дейиш мумкин. У олимлар ва талабалар билан турли мунозаралар, баҳслар ўтказиб турган. Бу баҳсларга ўзи шахсан раҳбарлик қилган. Ғиёсиддин Жамшид Кошийнинг ўз отасига ёзган хатида гувоҳлик беришича, баъзан у атайлаб мураккаб, чалкаш, хато фикрни ўртага ташлаган. Кимдир бу хато фикрни ёқласа, уни фош қилган ва тузатган.

Улуғбек қатлидан кейин дунёвий илм-фан аста-секин орқага кета бошлади. Мистика, диний мутаассиблик анча кучайди. Расадхонадаги тақиқотлар ҳам тўхтаб қолди. Қаровсиз қолган, таъмирланиб турмаган расадхона вақт ўтиши билан бузилиб, кўмилиб кетди. Жамиятда маънавий муҳит ўзгарди. Ижодий, танқидий фикр юритиш, илмий ҳолисликка эҳтиёж пасайди. Аксинча, мадҳиябозлик, лаганбардорлик кучайди. Иррационалистик қарашлар, мистика ва диний мутаассиблик табиатшуносликка нисбатан белисанд қарашларнинг, салбий муносабатларнинг авж олишини озиқлантириб турди.

Мамлакат тахтига ўтирган Абу Саид Мирзонинг Али Қушчига шахсий муносабати ҳурматли эди. Лекин, шунга қарамасдан, илмий тадқиқот, ижод учун муҳит ноқулай бўлганлиги сабабли Али Қушчи оқибатда на Самарқандда, на Ҳиротда қолди, Истанбулга йўл олди. Чунки Абу Саиднинг феъл-атвори мураккаб, жоҳилликка ён босувчи эди. У жамият онгида, маънавиятида юз берган салбий бурилишни ўзгартиришга ожиз эди. Буни Али Қушчи буюк ақл-заковати билан теран идрок этган.

Самарқандда маънавий турғунлик бошланди. Бу эса халқимизни олдинда кутиб турган чуқур маънавий-мада-

ний, иқтисодий, сиёсий, ҳарбий, умуман, ижтимоий инкирознинг дебочаси эди. Лекин Улуғбек даврида яратилган улкан илмий ва маданий салоҳият бирданига йўқолиб кетган эмас. Пойтахт Самарқанддан Бухорога кўчирилган вақтгача, шаҳар Мовароуннаҳрда етакчи маънавий марказ бўлиб қолаверди. Алишер Навоийнинг ҳам Самарқандга келиб таълим олгани бежиз эмас. Алишер Навоий «Мажолисун нафоис» тазкирасида (тазкира 1491—92-йилда ёзилган) ўша даврда Самарқанд шаҳрида яшаб ижод қилаётган ўзига замондош 31 шоирни санаб ўтади. Улардан бештаси, келиб чиқишига кўра, шерозлик, иккитаси хоразмлик, иккитаси кирмонлик. Шоирлар орасида қаршилик, ҳисорлик, бадахшонлик, қазвинлик, қумлик, яздлик ва бошқа жойлардан келганлар учрайди. Бу Улуғбек қатлидан 40—45 йил кейин ҳам Самарқандга пойтахт ва маданий-маънавий марказ сифатида ижодкорларнинг интилиши кучли бўлганини кўрсатади.

Ўзаро ички низолар, тахт талашлар бир оз сусайиб, Ҳирот тахтига Ҳусайн Бойқаро ўтиргач, халқимизнинг маънавий-маданий ҳаётида яна ўттиз йилдан кўпроқ муддатда гуркираб ўсиш кузатилди. Аммо бу уйғониш бир оз чегараланган, универсал мазмунга эга эмас эди. Энг аввало бу даврда табиатшунослик фанлари илгариги мавқеини қайта тиклай олмади. Аксинча, йилдан йил ортга кетди. Иккинчидан, бу давр маънавияти асосларида, негизида, илгаригидек, ҳам табиий-илмий, ҳам диний қарашлар эмас, кўпроқ бир томонлама диний қарашлар, аниқроғи нақшбандия таълимоти ётар эди. Шу боис бу даврда кўпроқ гуманитар илмлар ва адабиёт, санъат ривожланди.

Навоий «Мажолисун нафоис» асарининг еттинчи мажлисида 20 нафар Темурий шаҳзодаларнинг шеърларидан парчалар келтирган. 8-мажлисини эса султон Ҳусайн Бойқаро ижодига (21-шоир) бағишлаган. Навоий рўйхатида атоқли шоир Заҳриддин Муҳаммад Бобур номи келтирилмаган (асар ёзилганда Бобур жуда ёш бўлган ва унинг ижоди Навоийга маълум бўлмаган). Темурийлар орасида энг истеъдодлиларидан, девон тузиб, адабиётда из қолдирганлардан бири Ҳусайн Бойқародир. Ҳусайн Бойқаро буюк шахс эди, кўплаб юксак ва ноёб фазилатлар соҳиби эди. У кучли саркарда ва давлат бошлиғи салоҳиятига эга бўлса-да, ўзга мамлакатларга кўз олайтирмаган. Тахтга ўтир-

гач, фақат мамлакати ичидаги айирмачилик ва ш. к.ларни бостирган, четга кўшин тортмаган. Ҳусайн Бойқаро ободчилик ва фаровон турмушнинг асоси уруш эмас, балки тинчлик ва сиёсий барқарорлик эканлигини яхши тушунган. Маърифатни, илм-фанни, адабиёт ва санъатни, хунармандчиликни кенг ривожлантирган.

Ҳусайн Бойқаронинг Навоийга бўлган муносабати, давлат ишларида у билан маслаҳатлашиши, Навоийни ҳам иқтисодий, ҳам лавозимий, ҳам маънавий мавқеини, мартабасини жуда баландга кўтариши унинг ижодга, маърифат ва маънавиятга бўлган муносабатидир. Шу йўсинда ҳозир ҳам ҳаммани лол қолдирадиган бир воқеани эслаш ўринли, деб ҳисоблаймиз: Навоий «Хамса»ни ёзиб тугатгач, сафардан қайтган Ҳусайн Бойқарога асарни тақдим этади. Ҳусайн Бойқаро отдан тушиб, «Хамса»ни юз-кўзига суртиб, қабул қилиб олади ва шу заҳотиёқ Навоийни ўз отига миндириб, отнинг жиловидан етаклаб бутун Ҳиротни айлантиради. Бу инсоният тарихида Ҳусайн Бойқарога ва ундан кейин ҳам мутлақо такрорланмаган воқеадир. Испания, Франция ёки Англия қиролларининг Лопе де Вега, Мольер ёки Шекспирга нисбатан бундай муомала қилишини тасаввур ҳам қилиш мумкин эмас. Инглиз қироли, Шекспир саройга таклиф қилинганда, ҳатто буюк адибга гап кўшишни лозим топмаган. Чунки Овруро киборлари, зодагонлари жамиятининг маънавияти ўзгача бўлган, инсонга тенг кўз билан қараш мумкин бўлмаган. Инсон истеъдоди, даҳосига қараб эмас, насл-насабига қараб баҳоланган. Бугунги демократия ривожланган Овруроода инсон қадр-қиммати мезонлари энди тамомила бошқача.

Ҳусайн Бойқаронинг Навоийга жиловдор бўлишни ўзига эп кўрганлиги энг аввало унинг қанчалик буюк маънавият соҳиби бўлганидан, адабиётни, санъатни, ижодни жуда юксак қадрлаганидан далолат беради. Лекин, таъкидлаш зарурки, Ҳусайн Бойқаронинг ҳаракати нафақат унинг қандай шоҳ ва инсон бўлганини кўрсатади, у жамият маънавияти юксаклигидан, юқоридагига ўхшаш шоҳлар хатти-ҳаракатларини тўғри қабул қилиб, муносиб баҳолай олишидан ҳам далолат беради. Агар бизда ҳам Овруроодагидай муносабатлар, қарашлар ҳукмронлик қилганда, олий табақа ҳам, авом халқ ҳам Ҳусайн Бойқаро илтифотини тўғри тушуна олмаганида, у ҳеч қачон Навоийга жиловдор бўлмас эди.

Давлат бошлигининг ўзи ижод билан шуғулланиши, маърифатга интилиши, ижод аҳлига ҳомийлик қилиши унинг аъёнларига ибрат ва тақлид учун намуна бўлган. Хусайн Бойқаро саройида, вилоятлар ҳокимлари саройида ижодий муҳит қайнаб турган.

Ҳиротда Шоҳруҳ давридан бошлаб, Самарқанддан фарқли ўлароқ, кўпроқ ижтимоий-гуманитар соҳада ижодкорлик ривожланди. Чунки Шоҳруҳда диндорлик кучли эди. Унинг ўзи шу боис риёзиёт ва табиатшунослик фанларига унча мойиллик кўрсатмаган. Бу фанлар Ҳиротда етарлича рағбатлантирилмаган, ҳар ҳолда тадқиқотлар кам олиб борилган ва Самарқанд, Тус шаҳарларидаги каби йирик илмий мактаблар вужудга келмаган. Табиатшунослик Шоҳруҳ даврида Ҳиротда кўпроқ олий таълим даражасида қолиб кетган. Хусайн Бойқаро замонида ҳам бундай хусусият сақланиб қолди. Шоҳруҳ даврида Шарофиддин Али Яздий тарихнависликда, Лутфий шеъриятда, Жомий тасаввуфда ва шеъриятда буюк мерос яратдилар. Тасаввуф, хусусан, нақшбандия тариқатининг маънавий ҳаётдаги мавқеи анча юксалди, етакчилик аҳамиятини касб этди. Хусайн Бойқаро замонида нақшбандия мавқеи янада мустаҳкамланди, айтиш мумкинки, у расмий мафкура даражасига кўтарилди. Жомий ва Навоий нафақат даҳо шоирлар, шунингдек, фалсафий-диний масалалар, ахлоқ, адабиётшунослик, тилшунослик, жамиятни бошқаришни такомиллаштириш, инсон шахсини тарбиялаш, маърифат ва маънавият борасида ҳам буюк мутафаккирлар эдилар. Мирхонд, Хондамир, Зайниддин Восифий тарихнавислик бобида ажойиб асарлар битдилар.

Шу ўринда Алишер Навоий ижодининг миллий маънавиятимизда дутган ўрни ҳақида алоҳида тўхталиш зарур. Биз Алишер Навоийни нафақат мумтоз ўзбек адабиёти асосчиси, даҳо шоир, машҳур давлат арбоби, таълим ва санъат ҳомийси сифатида, шунингдек, миллий маънавиятимиз тарихида бутун бир даврни ташкил этган қомусий мутафаккир-сифатида ҳам англаб олишимиз зарур.

«Алишер Навоий ва ўзбек маънавияти» масаласи бир неча йўналишлардан, мавзулардан иборат жуда катта масаладир. Зеро, шоир ўз фаолияти ва ижодида, биринчидан, чигатоий-туркий (эски ўзбек) миллий онги ва миллий ғояси шаклланишига хизмат қилган. Яъни энг аввало ўзининг бадиий ижодида, ҳар қандай сиёсий, иқтисодий,

маданий-маърифий (мактаблар, мадрасалар қуриш, санъаткорларга, олимларга, адибларга, уламоларга ҳомийлик қилиш) фаолиятида, туркий тилда (эски ўзбек) ижод қилишни алоҳида рағбатлантиришда ва бошқа барча масалаларда янги шаклланаётган элат, унинг адабий тили ва миллий давлатчилиги манфаатларидан келиб чиқиб иш тутган. Иккинчидан, эски ўзбек адабий тили меъёрлари ва мезонлари тартибга келтирилишида ҳал қилувчи роль ўйнаган. Учинчидан, миллий-бадий тафаккурни жаҳон бадий тафаккурининг энг юксак чўққиларига кўтара олган.

Навоийгача чигатоий-туркий тилдаги адабиёт гўзал ва нозик ҳис-туйғуларни, лирик ҳиссиётни ифодалашда (Сақокий, Лутфий) ёхуд воқеаларни лирик-эпик тасвирлашда (халқ бахшилари, Дурбек) анча ютуқларга эришган, юксак маҳоратга кўтарилган бўлса-да, оламшумул бадий-фалсафий қомусийлик (яъни ўз давридаги фалсафий-ахлоқий, эстетик, диний-руҳоний, дунёвий-маънавий омололар мужассамлиги) аҳамиятини касб этмаган эди. Фақат А. Навоий ижодида биз шундай қомусийликни кўра-миз.

Навоий ижодида тасаввуфнинг сирли жилolari ва теранликлари ҳам, хамсачиликнинг фалсафий-эпик кенглик-лари, серқирралиги ва қудрати ҳам, ғазалнинг нозик, мафтункор образлилиги ва мусиқийлиги ҳам бирдай ўз ифодасини топди.

А. Навоий асарларини ўрганишдан мақсад — нафақат эстетик, бадий эҳтиёжларимизни қондириш, завқ олиш, билимларимиз ва дунёқарашимизни бойитиш, ақлимизни чархлаш, дидимизни юксалтириш, шунингдек, ўз-лигимизни тарихнинг янги босқичида қайта англаш, келажак йўлида ўз маънавий манбаларимиз, тарихий илдизларимиздан кўпроқ озиқланиш, куч тўплаш, дунёқараш ва эътиқоднинг долзарб масалаларига муносабатларимизни аниқроқ белгилаб олишда қўшимча далиллар топиш-дир. Ушбудан А. Навоий асарлари бугун ҳам биз учун қай даражада замонавийлик ва долзарблик касб этиши келиб чиқади.

А. Навоий ижодига бир томонлама ва тор ёндашиб бўлмайди. Афсуски, совет даврида бу доҳиёна ижод сунъий равишда «дахрийлаштирилди», бир томонлама таҳлил этилди. Бугун эса биз яна худди шундай бир томонлама ёндашувга мойилликни айрим ҳолларда кузатмоқдамиз: энди у

сунъий равишда диний таълимотнинг бадий «шарҳига», бадий ифодасига «айлантирилмоқда». Аммо бадий асар мазмуни фақат гоъвий-эътиқодий масалалар чегарасида, қолипида қолиб ҳам кетмайди.

А. Навоий ижодини қандай баҳолаш, муносабатимизни аниқлаш тор илмий-фалсафий ва адабиётшунослик муаммоси эмас. Бугунги кунда у миллий истиқлол мафкураси, маънавий тараққиётимизнинг келажак йўли қандай бўлиши лозимлиги ва ҳ. к. муаммоларни ечишга маълум даражада таъсир кўрсатади.

Ўша давр маънавиятини миниатюра санъатисиз тўлиқ тасаввур этиб бўлмайди. Камолиддин Беҳзод ва бошқа рассомларнинг рангтасвирда ишлаган китоб миниатюралари умуминсоний қадриятларга, жаҳон санъатининг дурдоналарига айланди. Беҳзод асарлари Матисс ижодига ва у орқали ҳатто XX аср Овруро рангтасвирининг баъзи модернистик оқимларига кучли таъсир кўрсатди. Беҳзод асарлар ўтиб, бизнинг замонамизда ҳаққоний равишда Шарқнинг энг буюк, даҳо рассоми, деб эътироф этилмоқда. Унинг асарлари вақт синовида бардош берди ва уларнинг қиймати янада ошди.

Беҳзод мактабидан кейинчалик Бухоро ва Самарқандда ўзлари ҳам мактаб яратган икки атоқли рассом — Маҳмуд Музаҳҳиб ва Муҳаммад Муродлар етишиб чиқди. Ўша даврдаги маънавий муҳитни, маънавий тарбияни тасаввур қилиш учун Алишер Навоийнинг Саид Ҳасан Ардашер ва Паҳлавон Муҳаммад ҳаётларига бағишланган асарларини, юқорида келтирилган «Мажолисун нафоис»ини ўқиш лозим. «Мажолисун нафоис»нинг бешинчи мажлисини Навоий амирлар, юксак амалдорлар ўғилларидан ўша пайтда шеър ёзаётганларини санаб, улар ижодидан намуналар келтиради. Бу юксак аъёнлар, мартабали амалдорларнинг таълим-тарбияга, маънавиятга муносабатидан ва жамиятда ҳукм сурган маънавий муҳитдан билвосита далолатдир.

Буюк ўзбек шоири Заҳриддин Бобур ҳам темурий шаҳзодалардан. Бобур янги сулолага асос солди. Афсуски, бу сулола Кобул ва Ҳиндистонда ҳукмронлик қилди. Бобурийлар илм-фан, адабиёт ва санъат шайдолари, ҳомийлари бўлиб, ўзлари ҳам ижод билан шуғулланишган. Бобурийлар билан боғлиқ хорижда ривожланган ўзбек маданияти ва маънавияти ҳали етарли даражада ўрганилган эмас, ўз тадқиқотчиларини кутиб турибди. (Бобурийлар ва улар

саройида хизмат қилган юртдошларимизнинг, улар авлодларининг туркий (эски ўзбек) ва форс-тожик тилида ижод қилган шоиру адиблар, тарихчилар, файласуф ва мутасаввуфлар ижодини биз миллий маданий меросимизнинг хорижда яратилган узвий бўлаги деб қарасак, мантиққа зид бўлмайди.)

Нафақат хонлар ва ҳокимлар саройларида мушоиралар, санъат ва мусиқа назариясидан, илмнинг бошқа соҳаларидан баҳслар ўтказилар, шунингдек, сайил кунлари жамоат жойларида ҳам мушоиралар, санъаткорларнинг чиқишлари, аскиябозлар, дорбозлар томошалари, полвонлар, чавгончилар курашлари ва ҳ. к. уюштирилар эди. Жамиятнинг нуфузли кишилари ташкил қиладиган базмлар ва меҳмондорчиликларда ҳам санъаткорлар, шоирлар иштирок этиши урфга айланган эди. Жамиятнинг маънавий-маданий савияси, маънавий-эстетик эҳтиёжлари баланд эди.

Аммо бирор тарихий даврни ва ҳеч бир тарихий шахсни, агар у даҳолар даҳоси бўлсаям, идеаллаштирмаслик керак. Шу жумладан Темур ва темурийларни, уларнинг даврини ҳам. Темур ва темурийларга адолат билан бир қаторда — фотиҳлик (Темурга), қаттиққўллик, қаҳр-ғазаб, тохта таллашиш йўлида ҳеч нарсадан тап тортмаслик ҳам хос эди. Вазият тақозо этса, улар на ўзларини, на оға-иниларини, на бошқаларни аяганлар. Билимнинг кўп соҳасида отасидан кам бўлмаган Абдуллатифнинг Улуғбекни, юксак маърифатли Ҳусайн Бойқаронинг ўз набираси Мўмин Мирзони қатл эттиришларини ва тахт учун оға-инилар ўртасида содир этилган хунрезликларни уларга баҳо бераётганда асло унутмаслик керак. Лекин айни пайтда тарихий шахсларга баҳо бераётганда, бугунги кун меъёрларидан эмас, ўша замон меъёрларидан келиб чиқиш лозим. У ўзидан аввалги даврга нисбатан қандай илғор янгиликларни жорий қилди, тараққиётга, адолатга, инсон камолотига нечук ҳисса қўшди, қандай шарт-шароит яратди, унинг фаолияти оқибатда жамият заволига хизмат қилдими, ё камолига — мана тарихий шахсни баҳолашда қўлланиладиган мезон. Темурийлар даврида ҳам саройлардан, пойтахт ва йирик марказлардан четда авом халқ ўртасида хурофот кенг тарқалган, маърифат анча паст, айрим доираларда мутаассиблик кучли эди. Иқтисодий ўсиш, ишлаб чиқариш воситаларининг такомиллашиши жуда-жуда сушт

эди. Бу соҳада жамият анъанавийлик касб этган, сифат жиҳатдан унинг янги босқичга кўтарилиш имкониятлари жуда пасайиб кетган, капиталнинг тўпланиши, концентрацияси, ҳунармандчиликнинг оилавий доирадан четга чиқиши рўй бермаган эди.

Маънавий ҳаётда эса диннинг таъсири, аниқроғи диний мутаассибликнинг таъсири йилдан-йил ошиб бораверди. Илм-фандаги назарий ютуқлар, изланишлар иқтисодий зарурат билан туташмади, техник ижодкорликка, ишлаб чиқариш воситаларини такомиллаштиришга, машина ва механизмлар яратишга қараб йўналтирилмади.

Шу сабабдан, жамият тараққиёти ортга қайтмайдиган юксалиш чизигидан кетмади, объективлик касб этмади. У кўп жиҳатдан давлат бошлигининг, амалдорларнинг дидига, интилишига, ҳалоллиги, саҳийлиги ва ташаббускорлигига, яъни субъектив омилларга қарам бўлиб қолаверди. Натижада, теурийлар даврида вужудга келган юксак маънавий иқтисодий жиҳатдан етарлича мустаҳкамланмади ва маънавиятнинг кейинги муттасил равнақ топишини таъминлай олмади.

АНЪАНАВИЙ ЖАМИЯТНИНГ УЗИЛ-КЕСИЛ ҚАРОР ТОПИШИ ВА МАЪНАВИЙ ТУРҒУНЛИК

Ўзбек халқининг маънавияти унинг тарихан босиб ўтган иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маданий ривожланиш йўлига, иймон-этиқодига, дунёқарошига, иродасига, жамиятда қарор топган муҳитга мос равишда шаклланди ва ўзгариб келди. Маънавиятимизнинг гуркираб ўсган ёки таназзулга юз тугган турли даврлари бўлди.

Маънавиятимизнинг бутунги кундаги айрим хусусиятлари, ўзига хос жиҳатларини тўғри тушуниш учун унинг шаклланишига ва ривожланишига таъсир кўрсатган асосий омиллар тўғрисида гапириш керак.

Улар уч гуруҳга: моддий-иқтисодий, сиёсий ва фалсафий-диний омилларга бўлинади. Маънавиятнинг ҳар бир конкрет ҳодисасини моддий ҳаётдан келтириб чиқариш вульгар социологизмга ён бериш бўлар эди. Аммо моддий ҳаёт, турмуш тарзи маънавиятнинг умумий хусусиятларига таъсир кўрсатади. Худди шундай маънавиятдаги ҳар бир конкрет ҳодисани фалсафий, диний қарашлардан ҳам, сиёсий муносабатлардан ва сиёсий доктриналардан ҳам

келтириб чиқариш нотўғри бўлади. Лекин уларнинг ҳам маънавиятга таъсири кучли. Маънавиятга табиий ва ижтимоий, моддий ва мафкуравий, сиёсий омиллар мужассам таъсир кўрсатади. Маънавият учун тарихийлик ва замонавийлик, барқарорлик ва ўзгарувчанлик хос. У ўз тарихий илдизларига, асрлар давомида тўпланган меросига қаттиқ таянган ҳолда ривожланади, янгиликларни қабул қилади. Бу жараён жуда зиддиятли, қарама-қаршилиқларга бой. Шу сабабдан маънавият ривожланиши, ундаги муайян ҳодисалар, унсурларнинг пайдо бўлиши ёки унутилиши тўғрисида юзаки мулоҳаза юритиш, узил-кесил қатъий хулоса қилиш мумкин эмас.

Маънавият ривожланиши, унинг тенденцияси тўғрисидаги мулоҳазалар маълум даражада нисбий, шартли хулосалардан иборат эканлигини мудом ёдда тутиш лозим.

Айни пайтда маънавиятга таъсир кўрсатувчи омилларни таҳлил этмасдан, унинг ривожланиш қонуниятларини яхши тушуниш, бинобарин, бу жараёнга ижобий таъсир кўрсатиш қийин.

Энг аввало маънавиятнинг арконий тушунчалари табиий иқлим шароитлари билан узвий боғлиқ бўлган тарихан вужудга келган ишлаб чиқариш хусусиятлари таъсирида шаклланади.

Суғориладиган деҳқончилик, аввалги бобда таъкидланганидек, тамаддуннинг (цивилизациянинг) пойдеворини яратди. Йил фасллари ва экиш мавсумини тўғри ҳисоблаш учун астрономияга, экин майдонини маданийлаштириш, тўғри тақсимлаш, режалаштириш учун геометрияга асос солинди. Ерга сув чиқариш зарурияти сув иншоотларини қуришга — каналлар, ариқ ва зовурлар қозишга, тўғонлар ва кўприклар қуришга, сувни кўтариш учун чархпалакни ихтиро қилишга олиб келди. Бу ҳам механика ва геометрияни, геодезия асосларини шакллантирди. Ўз навбатида геометрия ва астрономия, геодезия ва механика ривожланиши умуман математик билимларга зарурият туғдирди.

Туркистон тамаддунининг негизини қадим замонлардан суғориладиган деҳқончилик ва чорвачилик ташкил этган. Туркистон деҳқончилик ва чорвачилик маданиятлари чамбарчаслашган, аралаш яшайдиган минтақадир. Агар бошқа минтақаларда деҳқончилик ва чорвачилик ўртасида худудий чегара мавжуд бўлса, Туркистонда бир неча деҳ-

қончилик воҳалари чорвачилик қилинадиган чўллар билан навбатма-навбат жойлашган. Минтақа ҳудуди аниқ иккига, яъни чорвачилик ва деҳқончилик ҳудудларига бўлинмаган. Туркистонда ҳам, бошқа суғориладиган деҳқончилик мамлакатлари каби, ерга нисбатан хусусий мулкчилик чекланган ҳолда ривожланди ва хусусий мулкдорлар ўртасида ер тўлиқ тақсимланмади. Узоқ ўтмишдан яйловлар, даштлар, лалми ерлар уруғ-жамоалар ўртасида тақсимланган эди, ё бутунлай эгасиз эди. Чунки қанча катта майдонли ерни эгаллаб олма, унга суғориш учун канал ёки ариқ қазиб келиш, ҳар йили уларни тозалаб туриш керак. Бу эса фақат кўпчиликнинг, жамоанинг қўлидан келади.

Ўрта асрларда ерга нисбатан мулкчиликнинг турли шакллари вужудга келса-да (хон ва амирларнинг давлат мулки, йирик феодаллар мулки, вақф мулки, майда хусусий мулк, жамоа мулки), ерга кўпроқ майда ва жамоа мулкчилиги ўрнатилди.

Мўғул истилоси ерга нисбатан хусусий мулкчилик ривожланишини сусайтирди. Мулкдорларнинг бир қисми янгилари билан алмаштирилди.

Янги мулкдорларнинг кўпчилиги деҳқончиликдан узоқ чорвадор феодаллар эди. Чингизийлар ва кейин темурийлар даврида бутун вилоят ва туманларнинг суюрғол қилиниши, қишлоқларнинг ниёз қилиниши (ерни тортиқ қилишнинг бошқа атамаларда ифодаланадиган шакллари ҳам) ерга нисбатан қарор топган амалдаги мулкчиликнинг негизини, бизнинг назаримизда, тубдан ўзгартирган эмас. Фақат суюрғол ва ниёз қилинган ердан олинадиган солиқларнинг бир қисми давлат хазинасига эмас, хусусий шахс — суюрғол эгаси чўнтагига тушган, оддий деҳқонлар ҳаётида эса деярли ўзгаришлар содир бўлмаган.

Сулоаларнинг, хон ва амирларнинг тез-тез алмашиб туриши аксарият ҳолларда иқта, ниёз, суюрғол эгаларини тез-тез ўзгартириб турган. Бошқача қилиб айтганда, иқта, ниёз, суюрғол Овруподаги ерга феодал ҳуқуқидан, феодал мулкчиликдан бир оз фарқ қилган (Оврупода, қоида тариқасида, сулоалар алмашиши мулкдорлар ўзгаришига сезиларли таъсир кўрсатмаган).

XV—XVI асрдан бошлаб ерга йирик хусусий мулкчилик анча ривожланган бўлса-да, жамоа мулкчилиги ва майда мулкчилик, вақф мулкчилигининг салмоғи ундан ус-

тун бўлган. Фақат Россия истилосидан кейин ерга хусусий мулкчилик янада кучайди, аммо ўшанда ҳам у хусусий мулкдорлар ўртасида тўлиқ тақсимланмади.

Ерга хусусий мулкчилик чегараланган ҳолда ривожлангани учун ишлаб чиқариш концентрацияси (тўпланиши) юз бермади ва алоҳида шахслар қўлида катта капитал тўпланиши чекланган ҳолда бўлди.

Аксинча, жамоага аъзо бўлганлар ва деҳқончилик билан шуғулланидиган кишилар, бирови озроқ, бирови кўпроқ, ўз улушларига, ерига ва ҳосилига эга эдилар. Деҳқонларнинг асосий оммаси ўртасида мулкий табақаланиш кучаймади. Фақат айрим ҳоллардагина деҳқонлар орасида йирик бойлар ва ёлланма ишчилар, мардикорлар ва чоракорлар вужудга келди. Деҳқонлар орасида мулкий ва ижтимоий табақаланиш Россия истилосидан кейин кескинлашди. Чунки, биринчидан, мустабид маъмурият маҳаллий аҳоли ерининг бир қисмини тортиб олиб, Россиядан кўчирилган кишиларга тарқатган эди. Иккинчидан, ерга нисбатан капиталистик мулкчилик ва муносабатларни жорий этишга қаратилган сиёсат олиб борилган эди.

Оврупода ер илк феодализм давридаёқ мулкдорлар орасида тўлиқ тақсимланган эди. Деҳқонларнинг аксарияти ерга бириктирилди ва нафақат иқтисодий, шунингдек, асосий юридик ҳуқуқларидан ҳам маҳрум этилди (айрим майда мулкдор деҳқонлар — кичик ер эгалари бундан истисно). Шундай қилиб, Оврупода ашаддий эксплуатацияга асосланган крепостной тузум вужудга келди. Мулкий муносабатларда Оврупода майорат (катталиқ) принципи қарор топган эди. Унга биноан ер мерос қилиб фақат бир ўғлига, қоида тариқасида, тўнғичига қолдирилар эди. Ерни бўлиб, майдалаштиришга рухсат этилмаган.

Мулкнинг бўлинмаслиги Оврупода оқибат-натижада ишлаб чиқаришнинг ва капиталнинг концентрация бўлиши учун иқтисодий пойдевор вазифасини ўтади. Ўта кучли мулкий табақаланиш, крепостной тузум, ўзаро бегоналаштиш ғарб маънавиятига ҳам таъсирини ўтказди: унда индивидуализм, яшаш учун шафқатсиз курашга ўз иродасини мослаштириш, анъаналарга, обрўли шахслар ва уларнинг фикрига муҳолифли ёки танқидли муносабатда бўлиш ва ш. к. хислатларни шакллантирди ва ўткирлаштирди.

Туркистонда эса майорат принципи қоида тарзида ўрнатилган эмас. Шу-сабадан нисбатан йирикроқ мулк ҳам уч-

тўрт авлод ўтгач майдалашиб кетган, чунки меросхўрлар орасида бўлинган. Жамиятдаги мавжуд ҳуқуқий ва ахлоқий меъёрлар биринчи навбатда майда ва жамоа мулкчилигини ҳимоя қилишга қаратилган. Муҳаммад Пайғамбарнинг уч нарса — яйлов (ер), сув ва ўт ҳамманики бўлиши керак деган кўрсатмаси аини шундан далолат беради. Фақат айрим феодаллар мулкларини бўлмасдан фарзандларидан бирига мерос қолдиришга ҳаракат қилганлар. Масалан, жўйбор хожалари мулкни бўлмасликка уринганлар. Академик Б. Аҳмедов эътироф этганидек: «Афтидан худди шу ниятда Хожа Муҳаммад Ислон икки ўғли: Хожа Баҳоуддин Умар ва Хожа Муҳаммад Қосимларни меросдан маҳрум қилиб, барча мол-мулкни катта ўғли Хожа Саъидга васият қилиб қолдирган»¹.

Аммо бундай уринишлар қоидадан истисно тариқасида юз берган. Ҳатто хон ва шоҳлар ҳам кўпинча бунинг уддасидан чиқа олмаганлар.

Давлатни бир ўғилга мерос қилиб қолдирсалар-да, унинг турли вилоятларида бошқа ўғиллари ҳокимлик қилган ва кўпинча оталари вафотидан кейин тахтга ўтирган ака ёки укаларига бўйсунмай, тахт учун, яъни мулкни қайта бўлиш учун талашганлар. Шу сабабдан Туркистонда йирик хонликларнинг барқарор ривожланиши узлуксиз бир неча авлодлар давомида чўзилмаган.

Ҳатто Амир Темур васиятига унинг меросхўрлари амал қилмаган. Тахт талашлар тинмаган. Орадан сал кам бир аср ўтгач ҳам унинг авлодлари орасида энг йирик саркарда бўлган, Шоҳруҳдан кейин чорак аср ўтгач Хуросонни гуллаб-яшнатган юксак маърифатли Ҳусайн Бойқаро дастлаб амакиваччалари, сўнгра ўз ўғли Бадиуззамон билан тез-тез уруш қилиб турган. Бобур ўғиллари Ҳумоюн ва Комрон тақдири ҳам худди шундай. Умуман темурийлар сулоласи ички мулкӣ низолар, бир-бирини қириб ташлашлари орқали ҳалокатга учради, ташқи ҳужумдан оқибатда ўзини ҳимоя қила олмай қолди. Улуғбек авлодлари қисматини тадқиқ этган Т. Файзиевнинг ёзишича: «Улуғбек Мирзо зурриётига мансуб бўлган авлод унинг қатлидан 15 йил ўтгач батамом тугади»². — Улуғбек Мирзо Курагоннинг авлоди.

¹ Б. Аҳмедов. Тарихдан сабоқлар. Т., 1994, 29–30-бетлар.

² «Ўзбекистонда ижтимоий фанлар» журнали, 1994, №7, 33-бет.

Бошқа сулолалар тарихи учун ҳам қисқа барқарорлик билан алмашиб турадиган худди шундай тахт талашувлари, ўзаро урушлар хос.

Бу урушлар халқ бошига қанчалар кулфат солганлиги, халқ руҳиятига аста-секин қўрқув туйғусини сингдиргани, тақдири азалга ишончни, мистикага мойилликни, ижтимоий беқарорликни кучайтирганини эътироф этиш лозим.

Ўзига тўқ фуқароларнинг ислом туфайли тўрттагача хотин олганлиги, тождорларнинг эса бундан ташқари ҳармида чиройли канизаклари бўлиши меросга даъвогарлар сонини ҳаддан ошириб юборган.

Меросхўрларнинг кўп ҳолларда оналари бошқа бўлганлиги сабабли, уларнинг тоғалари ва она томон бошқа қариндошлари ўз жиянларининг ҳокимият тепасига келиши учун турли фитна ва низоларни, тарафкашлик ва уруғ-аймоқчиликни рағбатлантирганлар, кўпинча ўзлари ташкилотчи сифатида фаол иштирок этганлар. Раҳбарлик ва бошқарув ишларидаги маҳаллийчилик, қариндошчилик, гуруҳбозчилик, уруғ-аймоқчилик каби иллатларимизнинг илдизи ўшаларга бориб тақалади.

Ерга хусусий мулкчиликнинг тўлиқ жорий этилмаганлиги умуман мулкчиликнинг бошқа соҳаларда ҳам чуқур илдиз отиб кетмаслигига сабаб бўлди. Натижада, биринчидан, энг қадим замондан бошлаб кулдорчилик Туркистонда (бутун суғорилма деҳқончилик мамлакатларида каби) кенг ривожланиб кетмади, қадимги Юнонистон ва Римдагидек, ижтимоий ишлаб чиқаришнинг барча соҳаларини, айниқса, ҳунармандчилик каби соҳаларни қамраб олмади. Шу боис косибчилик, ҳунармандчилик эркин оилавий асосда ривожланди. Урушлар туфайли мағлуб мамлакатлардан ўрта асрларда кўчириб келинган ҳунармандлар ҳеч қачон кулга ёки крепостнойларга айлантирилмаган. Улар ўз касб-ҳунари билан эркин шуғулланганлар. Ҳунармандчилик, саноат соҳаларида ҳам ишлаб чиқариш ва капитал концентрацияси юз бермади.

Оқибатда Овруподагидек дастлаб цехлар, мануфактура, кейин завод ва фабрикалар — машина кучидан фойдаланиладиган саноат вужудга келиши учун етарли даражада на ташкилий, на мулкий шарт-шароит шаклланди.

Иккинчидан, қадим даврдаёқ кулдорчилик тезда барҳам топди. Унинг айрим элементлари ҳатто XIX асргача

сақланиб қолган бўлса-да, ижтимоий ишлаб чиқаришда у сезиларли роль ўйнамади. Аммо Овруподан фарқли крепостнойлик тузуми юзага келмади. Чунки буни суғориладиган деҳқончиликда ишлаб чиқаришнинг жамоавий характери тақозо этар эди.

Ишлаб чиқариш муносабатлари Овруподагидан тубдан фарқ қилди. Минтақамиз қадимги тарихи бўйича олиб борилган тадқиқотлар қулчилик ривожланган классик шаклда бўлмаганидан далолат бермоқда.

Искандар Зулқарнайн истилоси қулдорликни анча ривожлантирган бўлса-да, уни сифат жиҳатдан янги поғонага кўтара олмади.

Юнон-Бақтрия давлати қуллар меҳнатидан нисбатан кенгроқ фойдаланган (қадимги Миср давлатидек), аммо бу ижтимоий ишлаб чиқаришнинг барча соҳаларига тааллуқли эмас.

Суғориладиган деҳқончилик минтақаларида шаклланган ишлаб чиқариш усули эркин савдо-сотик, мол айирбошлаш, яъни бозор муносабатларининг илк шаклига асосланган, иккинчи томондан эса — яримпатриархал, ярим натурал хўжалик юритишга мослашган қишлоқ жамоаси негизида шаклланган. Шу сабабдан, Шарқ мамлакатлари ўз тараққиётида дастлаб ниҳоятда илгарилаб кетди. Савдо, товар-пул муносабатлари ўша давр бозори имкон берган даражада тез ривожланди.

Лекин маҳдудликка мойил жамоавийлик (қишлоқ жамоаси, оилавий ҳунармандлик) кейинчалик уларнинг оёғига кишан бўлди, тараққиётни чегаралаб қўйди. Ишлаб чиқариш ва капиталнинг концентрация бўлмаслиги товар-пул муносабатларини янги босқичга кўтарилишига йўл қўймади, яримпатриархал хўжалик юритиш усулини сиқиб чиқара олмади. Натижада, у янги тарихий давргача сақланиб қолди, аниқроғи консервация бўлди.

Хусусий мулкчиликнинг чекланганлиги ва интенсив ривожланмаганлиги Шарқда, бир томондан, анъанавийликни вужудга келтирди, иккинчи томондан эса — шахс ташаббуси, интилишлари ва манфаатини кўп ҳолларда ҳисобга олмади, уларни рағбатлантирмади. Бу ҳам ўз навбатида аста-секин жамият тараққиётига ғов бўлди. Тўғри, маънавият борасида бу ўзаро ёрдам, ҳашар, бир-бирига тенг кўз билан қараш, иззат-ҳурмат каби умуминсоний қадриятларни шакллантирди.

Лекин шахсий ташаббуснинг иккинчи даражали деб ҳисобланиши, умумий ўртача талабларнинг устунлиги нафақат иқтисодиётда, шунингдек, маънавият соҳасида ҳам оқибат-натижада турғунликка олиб келди.

Чунки индивидуал ижодий изланишлар, фан ва бадиий ижод соҳасида туб янгиликларни кашф этишга интилишлар анча сусайди. Ижодда анъанавийлик устунлик қила бошлади. Шахс камолоти унинг ички дунёсига, кўпроқ диний мазмунда тушуниладиган ахлоқий камолотга йўналтирилди. Ҳаттоки соғлом шахсий интилишларга беписанд қараш «бир ўзинг доно бўлгунча, кўп билан девона бўл», каби ахлоқий меъёрларнинг қарор топишини тақозо этди.

Ёлланма меҳнат бизда Овруподан анча илгари вужудга келса-да, мавжуд ишлаб чиқариш усули доирасида капиталнинг йирик концентрациясига барибир олиб келмади. Бизда тараққиёт ўзгача кечди. Ижтимоий зўравонлик, синфий қутбланиш Оврупога нисбатан кам эди. Бу энг аввало ишлаб чиқариш хусусиятлари билан боғлиқ.

Ишлаб чиқариш муносабатлари деҳқончиликка қулай тупроқ ва иқлим шароитида етиштириладиган маҳсулотларнинг технологик хусусиятлари қишлоқ жамоаларини барқарор ва доимий қилиб қўйди. Бу ўз навбатида ҳамда ҳунармандчиликнинг оилавий ташкиллаштириш даражасидан кўтарилмаганлиги ишлаб чиқариш воситалари, хусусан техника ривожланиши учун ўта кучли ва узлуксиз эҳтиёж туғдирмади. Омоҳ, бел, кетмон, ўроқ, чолғи, болта, мола ва шу каби меҳнат қуроллари деярли бир неча асрлар давомида ўзгармади. Ҳунармандчилик асбоблари ва дастгоҳлари тўғрисида ҳам шундай дейиш мумкин. Мулкчиликнинг барқарорлиги ва ўзгармаслиги, ишлаб чиқариш воситаларининг турғунлиги ишлаб чиқариш усулининг турғун бўлишини белгилади.

Ислом Шарқда вужудга келган ва кенгайтирилган ҳолда такрор тикланадиган ижтимоий эҳтиёжлар дастлаб ишлаб чиқариш усули, савдо-сотик, маданий алоқалар ривожланиши зарурияти тақозо этадиган даражада эди. Бу ўша даврда, Оврупо мамлакатларида вужудга келган эҳтиёжлар билан таққослаганда, уларга нисбатан анча юксакдир. Шу сабабдан илм-фан, тиббиёт, адабиёт ва санъат, фалсафа ва илоҳиёт, ҳуқуқ ва давлатни идора этиш соҳалари IX—

XII асрларда ниҳоятда гуллаб-яшнади. Бугунги кунда бу даврни фанда «ислом ренессанси» деб аташ қабул қилинган. (Бу тушунчани фанга асримизнинг бошида австриялик шарқшунос А. Мец киритган эди¹. Кейинчалик олимлар, хусусан академик Н. И. Конрад Навоий даврини ҳам ислом ренессансига мансуб деб, унинг чегарасини XVI аср бошигача чўзди².)

Аммо ишлаб чиқариш усули ўзгармади, унда сифат жиҳатдан сакраш юз бермади. Ва у ижтимоий эҳтиёжларнинг кенгайтирилган ҳолда такрор тикланиш талабларидан ортда қола бошлади. Қондирилмаган, кенгайтириб такрор тикланмаган эҳтиёжлар, табиийки, ишлаб чиқариш усули, биринчи галда ишлаб чиқариш воситалари ривожланишига ижобий акс таъсир кўрсатмади.

Ишлаб чиқариш усули жамият моддий ҳаёти, меҳнат ва ижод манбаларининг ёпиқ доирада ҳаракат қилишини белгилади ва иқтисодий ҳаётга, у орқали бутун ижтимоий муносабатларга анъанавийлик бахш этди. Туркистон ҳам Шарқнинг бошқа мамлакатлари (Миср, Хитой, Ҳиндистон, Эрон ва шу қабила) сингари анъанавий — турғун муносабатлар қайта тикланадиган ва янгиланишдан устунлик қиладиган жамиятга айланди. Маънавиятда эса мавжуд ютуқларни доғмалаштиришга, уларга тақлид қилишга, ўтмиш нуфузи олдида қуллуқ қилишга жамият юз тутди, одатланди.

Анъанавий жамият — бу шундай жамиятки, унда ишлаб чиқариш шакллари, иқтисодий муносабатлар — тақсимот, алмашув, истеъмол меъёрлари аллақачон барқарорлашган, қатъий белгиланган ва адолатли ҳисоблангани учун деярли ўзгармасдир, турғундир. Ахлоқ, ҳуқуқ, этиқод ва дин масалалари, бадий ижод (адабиёт ва санъат), таълим-тарбия, оилавий ва бошқа ижтимоий муносабатлар анъанага айланган, урф бўлиб қолган меъёрлар, тамойиллар, «боқий» қадриятлар асосида фаолият кўрсатади, сезиларли ўзгаришларни, туб янгиланишни рад этади. Анъанавий жамиятда умуман ҳаёт турғун бўлади ва бир маромда оқаверади. Жамият ўзининг мавжудлик ҳолати-

¹ Қаранг: *Мец. А. Мусулманский ренессанс. М., 1980 г.*

² *Н. И. Конрад. Средне-Восточное Возрождение и Алишер Навои. — Избранные труды. Литература и искусство. М., 1978 г., с. 90—104.*

дан мудом қониқиш ҳосил қилади, янгиликлар учун ёпиқ тизимга айланади.

«Анъанавийлик» атамаси, ҳатто унинг негизи «анъаналар» — жуда кенг тушунча. Анъаналарни фақат урф-одатлар ва маросимлар мажмуаси, деб ўйлаш нотўғри. Чунки анъаналар ижтимоий ҳаётнинг ва инсон фаолиятининг исталган соҳасида — адабиёт ва санъатда, илм-фанда, ишлаб чиқариш ва ҳарбий хизматда, меҳнат жамоасида, алоҳида бир оиланинг ҳаётида ва ҳ. к.да вужудга келади. Анъаналарни бир томонлама баҳолаш ярамайди. Улар ҳаётда ижобий ёки салбий аҳамият касб этишлари мумкин. Масалан, анъаналар меҳнат ва ижоднинг ҳамма соҳаларида авлодлар ўртасида ворисийликни, яъни қўлга киритилган ютуқларнинг мустаҳкамланишини, авлоддан авлодга ўтишини таъминлайди. Анъаналарсиз ижтимоий ҳаётнинг бирор жабҳасида, айниқса, мураккаб ақлий меҳнат, ижодда, илм-фанда (малакали мутахассис, тадқиқодчи олим, конструктор тайёрлашнинг ўзи 20—25 йил ўқитишни талаб қилади) эришилган ютуқларнинг тўпланиши, бойиши, бинобарин, ҳеч қандай олға ривожланишнинг ўзи бўлмас эди.

Аммо анъаналар ҳаётга мослашиши, мудом замонавийлашиб бориши, тарихий заруратга зид бўлмаслиги лозим. Агар анъаналар ўтмиш ютуқларини мутлақлаштирса, уларни замонавий янгиликларга, ёш авлоднинг ижтимоий ва ижодий изланишларига қарши қўя бошласа, шубҳасиз, ўзи ҳам салбий мазмун касб этади. Жамиятнинг ҳар ишда, ҳар қандай фаолиятда асосан ёки кўпроқ анъаналарга таяниб, уларга мувофиқ ҳаёт кечириши анъанавийлик (традиционализм)ни қарор топтиради. Анъанавийлик устун келган жамият дастлаб турғунликка, сўнгра эса инқирозга маҳкум бўлади.

Шу боис анъаналарни авайлаб-асраш билан бир қаторда уларга кўр-кўрона сажда қилиш ярамайди. Анъаналарни замон талаблари даражасида ривожлантириб бориш керак. Афсуски, Шарқ халқларида анъаналарни мутлақлаштириш, уларни ҳаётнинг янги эпкинларига қарши қўйиш ҳоллари рўй берди.

Турғун, ривожланмай қотиб қолган жамиятнинг асосий тамойилини ташкил этадиган анъанавийлик (традиционализм) — оламга, ҳаётга догматик муносабат бўлиб,

аслида ижодий, танқидий руҳнинг, ташаббуснинг ижтимоий онгда, амалий фаолиятда, давлат идоралари, ижтимоий институтлар, шахслараро муносабатларда жамият миқёсида (айрим шахслар онги фаолияти бундан мустасно) сўниб боришидир.

Анъанавий жамиятда иқтисодиёт ва давлат сиёсати мафкурага бўйсуниб қолади, объектив зарурат, мақсадга мувофиқлик инкор қилинади. Мафкуранинг ўзи ҳам анъаналарга айланиб, қотиб қолган тамойиллар, меъёрлар, қоидалардан, диний ва сиёсий доғмалардан иборат бўлади, замон талабларига мослашиб ривожланиш ўрнига, ижтимоий ҳаётни ўзига мослаштиради. Натижада асрлар давомида на давлат бошқаруви, тузуми, на иқтисодиёт, на ижтимоий ҳаёт ўзгаради.

Шарқнинг маънавий ва умуман ижтимоий ҳаётида анъанавийликнинг тантана қилиши биринчи навбатда диний-фалсафий омилларга эмас, энг аввало ишлаб чиқариш усулига, унинг негизини ташкил этувчи суғориладиган деҳқончиликка ва қишлоқ жамоаларига бориб боғланади. Чунки Осиё халқлари бир неча динга эътиқод қилдилар: исломга, буддизмга, индуизмга, даосизмга, синтоизмга, конфуцийчиликка.

Бу динлар ўртасидаги мавжуд фарқларга қарамасдан, Ўрта асрларда Осиё мамлакатларининг барчасида анъанавий жамият аста-секин қарор топди.

Буюк олим ва мустақил Ҳиндистоннинг биринчи Бош вазири Жавоҳирлаъл Неру шундай деб ёзган: «Янги ғоялар ва янги нарсалар яратиш ўрнига Ҳиндистонда аввал яратилганларни қайтариш ва уларга тақлид қилиш бошланди... Бу цивилизация сўниши яқинлашаётганининг белгиларидир. У рўй берса, цивилизация ҳаётининг сўнишига амин бўлмоқ керак, чунки ҳаётнинг белгиси ижоддир, такрорлаш ва тақлид эмас»¹.

XX асрга келиб дастлаб Япония, сўнгра Гонконг, Жанубий Корея, Сингапур, Тайван, Малайзия каби мамлакатларда тараққиётнинг тезлашиши янги ишлаб чиқариш усулига ўтганлиги, шунга мос тарзда кенг миқёсда ижтимоий муносабатлар ўзгартирилганлиги туфайли юз берди.

¹ *Дж Неру. Взгляд на всемирную историю. т. 1. М., 1989 г., с. 249.*

Бу мамлакатларда ислом (Малайзия) ҳам, буддизм, синтоизм, даосизм, конфуцийчилик ҳам ўз ўрнида турибди. Лекин ижтимоий ҳаёт бу мамлакатларда анъанавийлик негизидан эркин рақобат негизига кўчирилиб дунёвийлик тамойилларига мос қайта қурилган.

Бу энг муҳим ҳал қилувчи моддий-иқтисодий ва ижтимоий шарт бўлди. Анъанавий жамият вужудга келишида диннинг таъсири асосий бўлмаса-да, уни ҳисобга олмаслик ҳам нотўғридир. Бу борада дастлаб белгиловчи ролни табиий шароит суғориладиган деҳқончиликка мос ишлаб чиқариш усули ўйнаган бўлса-да, дин ҳам шакланган муносабатларни мустаҳкамлашга, анъаналарни кучайтиришга катта хизмат қилди. Динга хос догматизм, муқаддас китоблардаги қоидалар ўзгармас, абадий деб ҳисобланиши ижтимоий ҳаётнинг анъанавий ва турғун бўлишига мос келади. Шу боис ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий муносабатларни дунёвийлаштирмасдан, анъанавийлик қобилини ёриб чиқиш амри маҳол эди.

Шарқ маданияти, маънавиятининг депсиниб, ривожланишининг ниҳоятда секинлашиб қолиши нафақат анъанавийликнинг қарор топиши билан, шунингдек, ёв бостириб келиши, айниқса, мўғул истилоси ҳамда тўхтовсиз тож-тахт талашиш урушлари билан ҳам маълум даражада боғлиқдир.

Урушлар, талон-торожлар, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий алғов-далғовлар, улар туфайли қисқа муддатли сиёсий барқарорлик вужудга келганда сал-пал тўқ яшай бошлаган халқнинг бирданига қашшоқ, ночор ҳолга келиб қолиши ҳурфикрликка путур етказиб, хурофотга, мистикага мойилликни кучайтирди. Диний мутаассибларга қулай шароит яратди.

Оламга муносабат, онг, дунёқараш, маънавий муҳит ўзгара бошлади, илм-фанга, адабиёт ва санъатга рағбат сусайди. Бу дунёвий адабиётнинг, нафис санъатнинг, табиий фанларнинг аста-секин XVI аср иккинчи ярмидан бошлаб, Туркистон уч давлатга бўлиниб кетганидан кейин (XVIII аср) эса чуқур таназзулга юз тутишига олиб келди. Адабиётда диний-мистик мотивлар кучайди.

Бизнинг маданиятимиз жаҳоннинг етакчи маданиятлари қаторидан (IX—XV аср) унинг провинциал қолоқ ма-

даниятлари қаторига ўта бошлади. Тафаккуримиз аста-секин провинциаллик, маҳдудлик касб этди.

Шундай қилиб, маънавиятимизнинг гуркираб ўсиши, сўнгра турғунлик ҳолатига тушиб қолиши анъанавий жамиятнинг вужудга келганлигига бориб тақалади. Анъанавий жамиятнинг асосий белгиларидан бири бутун ижтимоий ҳаётнинг догматик ғояларга, мафкуравий қолипларга, андозаларга мослаштирилиши, дедик. Жонли ҳаётнинг қотиб қолган мафкурага бўйсундирилиши йилдан йилга мафкуравий мутаассибликни кучайтириб, ҳурфикрликни, ижодий ва танқидий тафаккурни бўғади. Бизда айнан шундай бўлди. Ижтимоий ҳаётимиз анъанавийликка кўчиши жараёнида ҳурфикрликка путур ета бошлади. Исломда мутаассиблик ғолиб келгандан кейин аждодаларимизнинг ижтимоий-маданий тафаккури ва интилишлари туб янгиликларга, туб ўзгаришларга, ижтимоий ривожланишга қаратилган ғояларни аста-секин қабул қилмай қўйди.

Жамият маҳдудликка бурилди, янгиликлардан юз ўтирган ёпиқ жамиятга айланди, маънавий мўлжалларимиз ўзгармас анъаналар бўлиб қолди. XVI асрдан бошлаб табиатшўнослик муттасил ортга кета бошлади ва оқибатда чуқур инқирозга дуч келди.

Адабиёт ва санъат эса анъанавийлик негизида ривожланди. Бадиий изланишлар, бадиий тажрибалар кўпроқ анъанавий мавзулар, сюжетлар, ҳатто анъанавий композицион қурилмалар замирида олиб борилди. Мисол тариқасида хамсачилик анъаналарини эслашнинг ўзи кифоядир. Хамсачиликда асар мазмунига ва шаклига оид анъанавий элементларни кўплаб учратамиз. Янгилик ва замонавийлик хамсачиликда муаллифнинг ўз даврининг конкрет муаммоларини мажозий ва рамзий усулда акс эттира олишида, анъанавий ғояларни, мавзуларни ўзига хос тарзда замон руҳига мос талқин қила билишда намоён бўлди. Шундай қилиб, бадиий ижодда замонавийлик анъанавийлик қобиғида, унга бўйсунган ҳолда ўзига йўл очди.

Жамият онги, дунёқараши, адабиёти ва санъати, маънавий муҳити учун кескин сифат ўзгаришлар, янгиланиш, ўзининг тарихан эскирган жиҳатларидан очикчасига воз кечиш хос бўлмади. Натижада, миллий характеримизда

муро-сағўйлик, катталар ва бошлиқлар сўзига қулоқ тутиш, уларнинг таклифлари ва буйруқларини рад этмаслик, ай-ниқса, маънавий ҳаётни ташкил этиш ва бошқариш соҳа-сида хизмат қиладиган расмий ва норасмий шахсларга тўла бўйсунуш қарор топди.

(Мана шундай мўмин-қобиллик психологиясидан ке-йинги йилларда айрим диний анъаначи-мутаассиблар ҳам, диний радикаллар (кескин, туб ўзгариш тарафдорлари) ҳам фойдаланишга ҳаракат қилди. Ҳизбут-таҳрирчилар ва ваҳҳобийлар диний анъаналарни радикал ва экстремис-тик усуллар билан тиклашга ҳаракат қилувчи гуруҳлар-дир).

Турмуш тарзи таъсирида миллий ирода шаклланади. Ундаги кучли фазилатлар ва айрим нуқсонлар юқорида зикр этилган омилларга бориб тақалади. Анъанавийлик, муро-сағўйлик, индивидуал манфаатлар ва интилишларнинг иккинчи даражали деб ҳисобланиши, устунликнинг жа-моавийликка берилиши ва ш. к.лар, бир томондан, киши-да интизомни ва жамоа учун фидойиликка тайёр бўлишни шакллантирди, иккинчи томондан — уруғ-аймоқчилик-ка, маҳаллийчиликка мойилликни озиклантирди, ҳамда ўзи ва оиласи, ўз эътиқоди ва ғоялари учун кураша олиш қобилиятини сусайтирди.

Ҳаётий энг зарур ва қимматли ғоялар, кашфиётлар, янгиликларни олға сурган буюк мутафаккирнинг, ёш олим-нинг ишини, агар у мавжуд анъаналарга зид келса, қолақ фикрли амалдорлар, оқсоқоллар ўтмишда икки оғиз сўз билан жамоа назарида обрўсизлантиришга қодир бўлган, жамоа иродасини ўзлари истаган тарзда бошқарганлар.

Ислолда мазҳаблар ўртасидаги ўзаро кураш ва унинг натижасида кучая бошлаган диний ва сиёсий мутаассиб-лик туфайли ижтимоий сафарбарлик сусайиб борди. Сун-ний Мовароуннаҳр ва шиавий Эрон ўртасидаги Хуросон учун кураш қандай оқибатларга олиб келгани тўғрисида чех олими Ян Рипка қуйидаги фикрни баён қилади: «Са-фовийлар бутун Хуросонни, жумладан, Балх минтақаси-ни босиб олдилар ва аҳолини шиа мазҳабига ўткази бош-ладилар. Тус, Машҳад ва айниқса Ҳирот Тахмасп I пайти-да ўзбек хонларининг доимий ҳужумларидан зарар кўрди. Оқибатда Ўрта Осиё ва Эроннинг бир-биридан тўлиқ маҳ-дулланиши, иқтисодий ва маданий алоқаларнинг узили-

ши ҳамда Хуросоннинг таназзулга учраши юз берди. Бу сафовийларнинг тарихий айбидир»¹.

Нафақат Туркистон ва Эрон ўртасида иқтисодий ва маданий алоқалар узилди, шунингдек шиавий Эроннинг сунний Афғонистон ва Ҳиндистон ҳамда сунний Яқин Шарқ араб мамлакатлари билан ҳам алоқалари заифлашиб кетди. Мухолиф Эрон ўртада ажратиб тургани учун Туркистон, Афғонистон ва Ҳиндистоннинг Яқин Шарқ мамлакатлари билан алоқаси сусайиб қолди. Буюк Ипак йўлининг Васко да Гама кашфиётларидан кейин пасая бошлаган аҳамиятига янада қаттиқ путур етказилди. У ўз иқтисодий ва маданий мавқеини қайта тиклай олмади.

Масаланинг яна бир томони ҳақида фикр юритиш лозим, деб ҳисоблаймиз.

Ислом ўзининг шаклланиш ва дастлабки ривожланиш асрларида (VII—XI) оламга янгича муносабат, янгича дунёқараш сифатида, аввалги тарихий ғояларга таққослаганда, баъзи соҳаларда нисбатан илғорроқ ғояларни олға сурди ва илғорроқ ижтимоий амалиётни рағбатлантирди, жамиятни ягона ғоявий ва диний негизда жиғлаштирди.

Шу сабабли у кўп халқларни ўзига жалб қилди. Ўша асрларда исломга эътиқод қилиш, ишонч рационал моҳият касб этган эдики, у ислом тамаддунининг энг буюк ютуқларга эришишига олиб келди. Бу рационал ишонч маълум даражада XVI асргача сақланиб қолди. Лекин XI аср иккинчи ярмидан бошлаб ислом оламининг шарқида, шу жумладан Туркистонда, XII аср охиридан Фарбда (ал-Андалуз, Кордова халифалигида) унинг самарадорлиги сусая бошлади.

Фарбнинг машҳур олими Эрих Фромм: «рационал ишонч... самарали ақлий ва ҳиссий фаолликка асосланган қатъий эътиқоддир» — деб, ҳисоблайди. Фикрини давом эттириб: «рационал ишончнинг асосини самарадорлик ташкил этади; ишонч билан яшаш самарага эришиб яшашни ва шу нарсага амин бўлишни билдирадиги — ўсиш ва

¹ Ян Рипка. История персидской и таджикской литературы. М., 1970, с. 275.

ривожланиш фақат самарали фаолият асосида рўй беради...»¹, — дейди.

Исломга эътиқод дастлаб рационал бўлган, яъни самарали фаолиятга таянган. Тақдири азалга ишонч ижтимоий фаолликка халақит бермаган. Аксинча, жамиятда «Аллоҳ ҳам «сендан ҳаракат — мендан баракат» дейди» каби мақоллар ахлоқий ва иқтисодий меъёр, ижтимоий мўлжал бўлган. Шу сабабдан ислом Туркистонда, бутун мусулмон оламидагидек, бу даврда юксак тараққиётни таъминлай оладиган маънавиятнинг негизи — дунёқараши ва мафқураси эди.

Лекин догмалаштирилган ҳар қандай таълимот ва мафкура эртами-кечми ҳаётдан ортда қолади. Уларга нисбатан аҳолининг ишончи аста-секин ишонмасликка, ёхуд рационал ишончдан иррационал ишончга айланди. Ижтимоий фаоллик ўрнини ижтимоий пассивлик, «мўъжиза» кутиш эгаллайди. Халқнинг ижодкорлик ғайрати, кашфиётга интилиши сусаяди. Ижтимоий инерция кучаяди. Жамият олға ривожланиш ўрнига ўз-ўзини такрорлай бошлайди — анъанавий жамиятга айланади.

Шарқ динлари маънавий ривожланишни унинг моддий асосларидан, моддий ишлаб чиқаришдан ажратдилар. XVI асрдан бошлаб Шарқнинг Фарбдан ортда қолишининг маънавий сабабларидан бири Шарқ ижтимоий-маданий мўлжалларини инсоннинг ички камолотига, камсуқумликка, сабр-қаноатга қаратилганидир. Янги ютуқларни қўлга киритишга, янги эҳтиёжларни шакллантиришга кишини буддизм, конфуцийчилик, даосизм, ислом ва бошқа шарқ таълимотлари — на динийлари, на дунёвийлари — рағбатлантирмаганлар. (Христиан дини доирасида ҳам нисбатан эскироқ, ортодоксал оқимларнинг тараққиётга таъсири ҳақида шундай дейиш мумкин. Масалан, православие оқимига мансуб халқлар (юнонлар, руминлар, болгарлар, серблар, руслар, украинлар, белоруслар ва ш. к.) католикларга нисбатан анча ортда қолдилар. Ўз навбатида католицизмда анъанавийликка мойиллик кучайиб кетган бир пайтда, протестантизм оқими пайдо бўлди. Фарб миллатларининг деярли аксарияти икки оқимга — католикларга ва протестантларга бўлинади. Бир миллат ичида ҳам уларнинг протестантларга оид қисми ижтимоий ва маданий жиҳатдан кучлироқ ривожланган. Католицизм ҳукмрон бўлган Ис-

¹Эрих Фромм. Психоанализ и этика. М., 1993 г., с. 158; 160.

пания, Португалия, Жанубий Америкада биз яна нисбатан қолоқликнинг гувоҳи бўламиз. Булар ҳақида китобнинг «Маънавият ва иқтисодиёт» бобида сўз юритилади.)

Маънавиятимиз онгининг, дунёқарашнинг борлиққа нисбатан амалий муносабати сифатида XV асрнинг охиридан то XX аср бошигача жамиятни янгилашни, умуман янги-ланишни мўлжал қилиб олмаган, унга интилмаган. Натижада, XVI асрнинг иккинчи ярмида Туркистонда узил-кесил анъанавий жамият шаклланди. Шайбонийхонлардан бўлмиш анча тараққийпарвар Абдуллахон II ҳам, кўп ободончилик ишларини амалга оширган бўлса-да, жамиятни ижтимоий тараққиёт томон буриб юбора олмади. Жамиятимиз қолоқликка маҳкум бўлди ва XIX асрнинг иккинчи ярмида мутсамлакачилик исканжасига, муътеликка тушиб қолдики, бу 130 йил давом этди. IX асрдан XVI асргача дунёнинг энг тараққий этган халқлари қаторига кирган, инсониятнинг ўша даврда энг кўп даҳоларини етиштириб берган халқимизнинг XX аср бошларидаги энг пешқадамлари, илғорлари — жадидлар қримлик Исмоил Гаспиралининг мусулмон мадрасаларида 20 фоиз (бор-йўғи 20 фоиз!) дунёвий фанлар ўқитилсин, деган ғоясини маънавиятдаги буюк инқилоб деб қабул қилди ва амалга ошира олмай кўп қийналди. Улуғбекдан кейинги беш асрда қай даражада маънавий қашшоқланганимиз, инқирозимиз тубанлиги шу мисолда ҳам кўриниб турибди.

Афсуски, ҳозиргача жамият аъзоларининг бир қисмида анъанавийликка мойиллик қисман сақланиб қолган ва у мустақиллигимизнинг мустаҳкамлашга, шубҳасиз, халақит беради.

«Ўзга юртда хон бўлгандан, ўз юртингда гадо бўл» деган мақолни икки хил тушуниш мумкин. Бир томондан, унда она тупроққа, ватанга муҳаббат акс этган бўлса, иккинчи томондан, турғунликка ва маҳаллийчиликка мойиллик ифодаланган, шахсий ташаббус бўғилиши ахлоқий меъёр даражасига кўтарилган. Ахир ўзга юрт деганда кўпинча узоқ мамлакат эмас, 5—6 чақирим нарида жойлашган қўшни қишлоқдан кейинги қишлоқ тушунилган. «Дарахт бир жойда вояга етади», «Узоқдаги қуйруқдан яқиндаги ўпка яхши» мақоллари ҳам худди шундай. «Камтарга камол, мағрурга завол» — фақат яхши хулқни, одобни гарфиб этмайди, шунингдек. ижтимоий пассивликни, бечо-

раю мўминликни ҳам шакллантиради, кишида ижобий маънодаги танқидий руҳни сўндиради.

Халқ мақолларини чуқур таҳлил этсак, улар орқали ота-боболаримизнинг энг кучли ва энг заиф томонларини билиб оламиз. Чунки мақоллар маънавиятнинг воқеелашган шакллари, ахлоқий меъёрлари, ижтимоий мўлжалларидир.

Тарихий жараённинг мазмуни, кўздан яширин сабабиятини маънавият билан боғламасдан тўла тушуниш қийин.

Мустақиллик шароитида энди биз маҳаллийчилик, ижтимоий турғунликка мойиллик психологиясини енгишимиз зарур. Акс ҳолда кўп қийинчиликларга дуч келишимиз тайин.

Юқоридагилардан шундай хулосага келиш мумкин: анъанавий жамиятнинг моддий асосларини иқтисодий турғунлик, ишлаб чиқариш усулининг ўзгармаслиги ташкил этса, маънавий асосларни эса назарий ва мафкуравий догматизм, танқидий руҳнинг, ижодий ташаббуснинг сўниши, мавжудлик ҳолатидан мудом қаноат ҳосил қилиш туйғуси ташкил этади.

МАЪНАВИЯТ ВА ДЕМОКРАТИК ҲУҚУҚИЙ ДАВЛАТ

Маънавият ижтимоий турмушнинг барча соҳаларига таъсир кўрсатади. Жамиятнинг сиёсий ҳаёти ҳам бундан истисно эмас. Ҳокимият ва сиёсий партияларнинг фуқароларга, фуқароларнинг ҳокимиятга, сиёсий партияларга муносабатлари, жамоат ташкилотларининг ўзаро ва давлат билан муносабатлари, фуқаролар эркинликлари маълум ҳуқуқий маконда кечади. Лекин уларнинг қандай тамойилларга асосланиши, фуқаролик ҳуқуқларининг қай даражада таъминланиши нафақат Конституцияга, ҳуқуқий меъёрларнинг демократик характериға асосланди, шунингдек, жамиятнинг сиёсий маданиятиға, ундаги маънавий муҳитға ҳам боғлиқ. Ҳаттоки ҳуқуқий меъёрларнинг ўзлари жамият аъзолари томонидан (Олий Мажлис, парламент депутатлари орқали) онгли равишда шакллантирилади. Қонунға риоя этиш-ку, бевосита жамият аъзоларининг ижтимоий ва маиший хулқ-атвориға, онги ва иродасиға боғлиқ. Агар энг яхши, тараққийпарвар қонунға ҳам жамият аъзоларининг аксарияти риоя қилмаса, ундан фойда кам бўлади.

Фуқароларнинг қонунға итоатгўйлиги, турли давлат ва жамоат ташкилотлари ишида, жамиятда содир бўлаётган жараёнларда фаол иштирок этиши, бу жараёнларға ҳамда ҳокимият ва партиялар сиёсатиға, ижтимоий институтлар ишиға ўз муносабатларини билдириши орқали таъсир этиши «сиёсий маданият» деган тушунчани ташкил этади. Сиёсий маданият, шунингдек, қонун чиқарувчининг (парламентнинг), қонун лойиҳаларини таклиф этувчи ташаббускорларнинг, ижтимоий институтларнинг савияси, профессионализм даражасини ҳам ўз ичига олади. Кўриниб турибдики, сиёсий маданият биринчи галда онга, дунёқарашға, фуқароларнинг ўз манфаатларини ва бурчларини, ҳақ-ҳуқуқларини тўғри англаб, жамият манфаатлари билан уйғунлаштира олишиға, ватанпарварлиғиға, қай

даражада эркин ва ижодий фикр юритишига ва айни пайтда ижтимоий масъулликни ҳис қилишига, хуллас. фуқаролик ва маънавий етуқлигига боғлиқ.

Сиёсий маданият, фақат фуқароларгагина оид ҳодиса эмас. У бир томондан, турли ижтимоий гуруҳларга, табақаларга, синфларга, бутун жамият аъзоларига, иккинчи томондан эса — энг майда жамоат ташкилотлари, оммавий ахборот воситалари фаолиятидан тортиб, йирик сиёсий партиялар ва давлат идоралари фаолиятигача тааллуқли ҳодиса. Турли ижтимоий гуруҳларнинг, сиёсий партияларнинг, улар тузган ташкилотларнинг, оммавий ахборот воситаларининг фаолияти инсонпарварлик, халқчиллик, тараққийпарварлик тамойилларига мос бўлиши ёки, аксинча, мутаассибликка мойил, реакцион, шовинистик бўлиши ёхуд инсонпарварликка, эзгуликка зид бўлиши мумкин. Шу боис маънавият кенг маънодаги сиёсий маданиятга бевосита белгиловчи таъсир кўрсатади. Сиёсий маданият маънавиятнинг мавжудлик шаклларида биридик. (Баъзи олимлар сиёсий маданиятни маънавий маданиятга киритмасдан уни алоҳида ижтимоий маданият, деб атайдилар. Бизнингча, маданиятни анъанавий иккига — моддий ва маънавий маданиятга бўлиш тўғри. Шунда сиёсий маданиятнинг маънавий маданиятга таркибий қисм бўлиб кириши ўз-ўзидан яққол кўриниб қолади). Ушбу маънода маънавият жамият ижтимоий ва сиёсий ҳаётининг қўп хусусиятларини, қиёфасини ҳамда миллий ва умуминсоний мазмунини, ижтимоий оморлари ва мўлжалларини аниқлашга хизмат қилади.

Маънавият кенг маънода сиёсий фаолликда, сиёсий ва ижтимоий ҳаётнинг ташкиллашишида намоён бўлади. Ижтимоий ва сиёсий ҳаёт, ўз навбатида, маънавиятнинг хусусиятларини белгилайди. Анъанавий ва тоталитар жамиятларда ижтимоий ва сиёсий ҳаёт қаттиқ меъёрлашди, ҳеч бир соҳага эркинлик етишмайди. Агар анъанавий жамиятда ўтмишдан келаётган, ўзгармас қадриятлар, урф-одатлар эркинликни чекласа, тоталитар жамиятда бу ишни давлат идоралари, ҳуқуқий меъёрлар, ялпи назорат, давлат билан қўшилиб кетган жамоат институтлари, ҳатто «думалоқ хат» ёзишни одат қилиб олган фуқароларнинг бир қисми бажаради. Ҳар икки жамиятда ҳам расмий-сиёсий мафкура маънавий ҳаётни қаттиқ назорат қилади.

Шу сабадан маънавият эркин ривожланиши учун сиёсий тузум демократик бўлиши, жамиятда қонун устуворлиги ва ҳаммага бирдай мажбурийлиги таъминланиши лозим. Маънавиятнинг эркин ривожланиши эса сиёсий тузумни янада демократиялашувига, ҳуқуқий жамият шаклланишига, юксалишига таъсир кўрсатади.

Демократик, ҳуқуқий давлатда бирорта синфнинг, сиёсий партиянинг, диний конфессиянинг, оқимнинг ёки мазҳабнинг мафкураси расмий давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас. Чунки расмий мафкура бошқа мафкураларни сиқиб чиқаришга ҳаракат қилади ва хурфикрлиликка, ғоялар рақобатига, баҳсига путур етказиши мумкин. Бу эса оқибат натижада догматизмга ва мутаассибликка йўл очади, маънавий турғунликни, инқирозни келтириб чиқаради. Бошқача фикр юритадиганларнинг ижтимоий мавқеиларидан, эгаллаган лавозимларидан қатъи назар, фаолияти чекланади, улар турли тақиқларга, тазйиқларга учрайди. Бу ҳам камлик қилса, улар таъқиб қилинади, озодликдан ҳатто ҳаётдан маҳрум этилади. Ўтмишда Улуғбек ва Нодирабегим тақдири, совет даврида Сталин қатағонларига маҳкум бўлган минглаб адибларимиз, зиёлиларимиз, давлат арбобларимизнинг қисматлари бунга мисолдир.

Умуман расмий мафкура бор жойда аста-секин маънавий ривожланиш тўхтади. Маънавий ривожланиш тўхтаган жойда, ижтимоий янгиликлар, ижтимоий тараққиёт юз бермайди. Ҳатто, жамият ўзининг илгари эришган тараққиёт даражасини ҳам сақлаб қололмайди. Инқирозга учраб, кескин орқага кетади. Масалан, мамлакатимизда тиббиёт, риёзиёт (математика) XIX асрнинг ўрталарида Хоразмий, Беруний, Ибн Сино, кейинчалик Улуғбек, Али Қушчи давридан анча ортада қолган эди.

Эркинлик йўқ жойда на моддий, на маънавий тараққиёт юз беради. Халқимизнинг аччиқ тажрибаси буни узоқ ўтмишда ҳам, мустабидлик даврида ҳам кўп исботлаган.

Шу боис Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 12-моддаси ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмаслигини, ижтимоий ҳаёт сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланишини мустаҳкамлаб қўйибди.

Қадимги антик даврдан келаётган «ҳақиқат баҳсларда туғилади» деган нақл нақадар тўғрилиги сабабли, бугун у

ҳаққоний равишда энг эъозли умуминсоний қадриятлардан, демократияни юзага келтирувчи ва ривожлантирувчи тамойиллардан бири ҳисобланади. Бошқача айтганда, ҳурфикрлик, маънавий эркинлик демократиянинг ақлий ва ҳиссий асосидир. Бу ерда, албатта, фақат маънавиятнинг сиёсий мафкура ва ҳуқуқ билан, сиёсий маданият билан боғлиқ жиҳатларигина назарда тутилаётгани йўқ. Ахлоқ, адабиёт ва санъат, маиший турмушнинг ахлоқий, маънавий жиҳатлари жамиятда шаклланган кенг маънодаги маънавий ва сиёсий муҳит ҳам демократия ривожланиши учун асос бўлиб хизмат қилади. Дунёқарашни тор, ахлоқий, эстетик, турмуш маданияти, диди паст кишилар қандай қилиб демократияни ривожлантирсин? Илм-фан, адабиёт ва санъат, халқ таълими, ахлоқ, ҳуллас маънавият қанчалик юксалса, жамиятнинг ақлий ва ҳиссий салоҳияти, ижодкорлик имкониятлари, иқтисодий ва маданий эҳтиёжлари шунчалик ўсади. Юксак маънавият жамиятнинг ўз мавжудлик ҳолатидан қониқмаслик ҳиссини, уни мудом тақомиллаштиришга интилишни рағбатлантиради. Маънавият на қадар юксалса, ижтимоий муносабатлар шу қадар инсонийлашади, эзгулик ва инсонпарварлик, демократик тамойиллар, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари шу қадар мустақкам қарор топади.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин жамиятнинг барча соҳаларини — давлат қурилишини, иқтисодиётни, ижтимоий соҳани, маданиятни, халқ таълимини, соғлиқни сақлашни ва ҳ. к. тубдан ислоҳ қилишни бошлади. Маънавиятни юксалтириш иқтисодиёт билан бир қаторда ислоҳотларнинг устувор йўналиши, деб эълон қилинди.

Мустақилликнинг ўтган йиллари ислоҳотларни амалга оширишда жуда улкан ташкилий ишлар қилинди. Мулкчиликнинг турли шаклларига таянган кўпукладли иқтисодиётнинг, бозор муносабатларининг асоси яратилади. Зарур ҳуқуқий пойдевор, қонунлар мажмуи вужудга келтирилди. Миллий давлатчилик тикланди. Миллий маънавият ва она тили ривожлантирилди, маданий мероснинг унут бўлган ва халқдан мустамлакачилик даврида яширилган қисми юзага чиқарилди ва ўрганила бошланди. Ўзбекистоннинг қўлга киритган ютуқлари халқаро миқёсда эътироф этилди.

Аммо ҳаёт бир жойда тўхтаб туриши мумкин эмас. Жамият доимо олға ҳаракат қилиши лозим. Шу боис I чақчи-

риқ Олий Мажлис 14-сессиясида Президент И. Каримов «Ўзбекистон XXI аср сари» маърузасида ислохотлар янги босқичининг асосий устувор йўналишларини белгилаб берди. Уларнинг биринчиси — сиёсий, иқтисодий ҳаётни, давлат ва жамият қурилишини эркинлаштириш бўлса, иккинчиси жамият маънавиятини юксалтиришдир. Бу икки йўналиш ўзаро ва бошқа кейинги йўналишлар билан чамбарчас боғлиқ. Ижтимоий тараққиётга интилаётган, тубдан янгиланаётган, сиёсий, иқтисодий ҳаётини эркинлаштиришга жазм қилган ҳар қандай жамият маънавияти юксак, озод, эркин шахсни шакллантирмоғи лозим.

Демократиянинг ҳам, иқтисодий тараққиётнинг ҳам ижодкори, амалга оширувчиси, ривожлантирувчиси — бу инсон. Демократия — наинки халқ ҳокимияти, у, шунингдек, халқнинг мамлакат келажаги, ўз тақдири олдидаги масъулияти ҳамдир. Демократияни охлократиядан (охлос — тўда, оломон), оломон ҳокимиятидан, яъни турли гуруҳларнинг ўзбошимчалигидан, бошбошдоқлигидан, тартиб-қоидаларни, қонунни писанд қилмасдан ҳокимият идораларига ноўрин талаблар қўйишидан, тазйиқ ўтказишидан фарқ қилиш лозим. Демократиянинг охлократияга ҳеч қандай алоқаси йўқ.

Ҳар бир фуқаро демократиянинг моҳиятини тўғри англаб, уни нафақат охлократиядан ва анархиядан, шунингдек, автократиядан (раҳбарнинг ўзгалар фикри билан ҳисоблашмасдан, ёлғиз бошқариши, бошқаларнинг унга қуллуқ қилиши) ва волюнтаризмдан (шарт-шароит ва объектив ижтимоий қонунларни менсимасдан, фақат хоҳиш-иродага таяниб жамиятни ривожлантиришга қаратилган бошқарув усули) ажрата билиши керак.

Шундай қилиб, демократия фуқаролардан нафақат юксак ҳуқуқий маданиятни ва ижтимоий фаолликни, шунингдек, ўз манфаатларини давлат, жамият манфаати билан уйғунлаштира билишни ҳам талаб қилади.

Демократия ривожланиши ҳуқуқий давлат вужудга келишининг муҳим шarti ва воситасидир. Биринчидан, аристократия (аслзодалар, зодагонлар) ёки олигархия (ўта катта сармоя эгалари) ёки ҳарбийлар ҳокимияти ўрнатилса, табиийки, у тор доирадаги кишилар манфаатини ифодалайди. Шаклан у диктатура қўринишини олмаслиги мумкин. Бироқ, барибир, кенг омма хоҳиш-иродасига қулоқ солмайди, ўз билганича сиёсат юритади, яъни ҳақиқий де-

мократия қарор топмайди. Иккинчидан, сўз эркинлиги, сиёсий партияларга бирлашиш, сайлаш ва сайланиш ҳуқуқи, умуман инсон ҳуқуқларининг ҳурмат қилиниши ва ш. к. демократик тамойиллар ҳуқуқий давлат шаклланиши ва ривожланиши учун зарурий асосдир.

Ҳуқуқий давлат — жамиятнинг шундай сиёсий ташкилотидирки, унда демократик меъёрлар, инсон ҳуқуқлари, қонуннинг барчага бирдайлиги ва барча учун (ҳам жисмоний шахслар — фуқаролар, ҳам юридик шахслар — корхоналар, муассасалар, идоралар ва ҳ. к. учун) мажбурийлиги арконий тамойилга, давлат тузумининг асл моҳиятига айланади. Ҳуқуқий давлатда ҳокимиятнинг уч бўғини — қонун чиқарувчи, ижроия ва суд ҳокимиятлари бир-бирларидан ажратилади ва бир-бирдан мустақил бўлади, фақат Конституция ва қонунларга таяниб иш тутадилар. Уларнинг ўзаро муносабатлари ва ҳамкорлик механизми ҳам Конституция ва қонунлар орқали белгилаб қўйилади.

Ҳуқуқий давлатда фуқаролар (жисмоний шахслар) ва корхона, муассаса, ташкилотлар (юридик шахслар) манфаатларини қонун кафолатлайди ва қаттиқ ҳимоя қилади. Ҳеч ким, ҳатто давлат ҳокимияти ҳам уларнинг ички ишларига ноқонуний аралашшига ҳақли эмас. Улар ўз муаммоларини қонун доирасида ечадилар. Шу боис уларнинг турли амалдорлар, назорат идораларининг ҳимматига ёки инжиқлигига, тамагирлиги ва порахўрлигига қарам бўлмасликларини давлат таъминлаши керак. Жисмоний ва юридик шахслар ўзларига нисбатан содир этилган ноқонуний хатти-ҳаракат, тазйиқ учун истаган мансабдорни ёки ташкилотни, шу жумладан, давлат идорасини ҳам судга беришлари мумкин.

Ҳуқуқий давлатнинг муҳим арконий тамойилларидан яна бири — бу инсон ҳуқуқларининг давлат ҳуқуқидан, халқаро ҳуқуқнинг миллий ҳуқуқдан устуворлигидир. Давлат чиқарган қонунлар халқаро ҳуқуқ меъёрларига, умуминсоний, умумбашарий қадриятларга мос бўлиши лозим. (Бу ерда гап қайси қонунларга бўйсунуш устида кетяётгани йўқ. Ҳар бир давлатнинг ўзга қонунлар эмас, ўз қонунлари асосида фаолият кўрсатиши зарурлиги шубҳа уйғотмайди. Гап қонун яратиш тамойиллари, талаблари устида кетяпти, яъни шундай қонунлар қабул қилиш лозимки, улар умум тан олинган халқаро меъёрларга зид келмасин.)

Фақат маънавияти юксак, умуминсоний қадриятлар билан бойиган мамлакатларда бундай ҳуқуқий амалиёт қарор топади. Миллий маҳдудликка мойил, миллий манманликка берилган, мутаассиб ва тажовузкор мафқурани қурол қилиб олган мамлакат халқаро ҳуқуқ меъёрларини ҳам, инсон ҳуқуқларини ҳам инкор этади, миллатчилик домига тушиб қолади. Бундай давлатда демократия ривожланмайди. Ҳуқуқ меъёрлари ва меҳнат интизоми зўравонлик ёрдамида таъминланади. Ҳуқуқий давлатда қонунга итоатгўйлик, меҳнат интизоми шахс маданиятининг ажралмас бир қисмига, эътиқодга, ахлоқий мўлжалга айланади.

Демократия ҳуқуқий давлат вужудга келишининг асосий шarti ва воситаси бўлса, ўз навбатида, ҳуқуқий давлат демократия янада юксалиши, ўсиши ва мустақамланишининг кафолатидир. Ҳуқуқий давлат қарор топган жойда демократик институтлар мустақил фаолият кўрсатиши учун, алоҳида шахснинг ва бутун жамиятнинг яратувчилик, ижодкорлик салоҳияти, иқтисодий ва сиёсий ташаббускорлиги юзага чиқиши учун барча зарур имкониятлар вужудга келади ва улар объектив равишда юксалиб бораверади. Бу юксалиш йўлида ҳеч қандай сунъий тўсиқ пайдо бўлмайди, мавжудлари тезгина қонун доирасида баргараф қилинади. Демократия, шахс ва жамият ривожланиши учун зарур имконият яратиш ҳуқуқий давлатнинг муҳим хусусиятларидан, моҳиятли белгиларидан биридир. Айнан ҳуқуқий давлатда қарашлар, мафқуралар плюралиزمi кафолатланади.

Президент И. Каримов таъкидлаганидек: «Бу ерда гап мамлакатимизда демократия тамойилларига асосланган, аввало, амалдаги Конституция ва қонунларга мувофиқ фаолият юритадиган, ҳеч қандай мансабдорлар, ҳатто энг кўзга кўринган вазифада ўтирган шахсларнинг ҳам субъектив хоҳиш-иродасига қарам бўлмасдан, ишни барқарор ва фаол ташкил қиладиган, ўз моҳиятига кўра жамиятимизнинг олға силжишига халақит бераётган барча иллат ва эски асоратларни баргараф этишга қурби етадиган самарали тизимни вужудга келтириш ҳақида бормоқда»¹.

¹ Президент Ислом Каримовнинг иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясидаги маърузаси. — «Халқ сўзи», 2000 йил, 23 январь.

Бу тизим — демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятидир. Айнан шундай тизимда ижтимоий гуруҳлар, табақалар, қатламлар, синфларнинг манфаатлари, жамиятда эгаллайдиган мавқелари, ижтимоий жараёнга таъсир кўрсата олиш имкониятлари динамик (ҳаракатчан) мувозанатга келади, ўзини ўзи тартибга солади. Бунинг учун унга ташқи таъйиқ, таъсир кўрсатиш ёки куч ишлатиб ички инқилобий ўзгариш қилиш шарт эмас. Бундай тизимнинг янги сифат касб этиши тадрижий, табиий-тарихий ривожланиш негизида кечади. Бинобарин, у тараққиёт модели самарадорлиги ва доимий такомиллашувини белгилайди.

Ҳуқуқий давлатда, қонун устуворлиги туфайли, сиёсий тизим ўзини ўзи тартибга солади, мувозанатга эришади. Давлат чиқараётган қонунлар, ҳукумат ва маҳаллий ҳокимият қарорлари, судлар фаолияти мансабдор шахсларнинг, хоҳиш-иродасига ёки бир қисм гуруҳбозларнинг таъйиқи-га, талабига, ёхуд бирор нуфузли кишининг илтимосига боғлиқ бўлмайди. Албатта, юқорида айтилганлардан ҳуқуқий давлатда ҳамма нарса кўнгилдагидек бўлар экан, зиддиятлар бартараф этилар, одамлар фариштадек софдил, ҳалол ҳаёт кечирар экан, деган хулоса келиб чиқмайди. Ғарбдаги ҳуқуқий давлатларда ҳам порахўрлик, қаллоблик, жиноятчилик ва бошқа салбий ҳолатлар кам эмас. Маънавий ҳаётда ҳатто аксилмаданият ҳодисалари — фахш, зўравонлик, даҳшатни тараннум этувчи кинофильмлар, видеофильмлар, турли нашрлар, агар улар мавжуд конституциявий тузумни куч ишлатиш орқали ағдариб ташлашга даъват этмаса ҳамда инсон саломатлигига, табиатга бевосита зарар етказмайди, деб топилса, бемалол рухсат этилади. Бу, афсуски, инсоннинг ижод қилиш, информация олиш, тадбиркорлик ҳуқуқи ҳисобланади.

Ҳеч бир жамиятда мутлақ мукаммал ижтимоий муносабатлар қарор топиб, фуқаролар 100 фоиз мукаммал бўлмайди. Аммо демократик, ҳуқуқий давлат одамларга энг кўп ва қулай шароит яратадиган, ўзи ҳам узлуксиз ривожланиб, ижтимоий тараққиётни таъминлай оладиган сиёсий институтдир.

Ғарб ҳуқуқий давлатлари турмуш тарзида биз учун номаъқул яна бир жиҳат бор: бу одамларнинг, жумладан, яқин қариндошларнинг ҳам ўзаро бегоналашуви, улар ўртасида меҳр-оқибатнинг пастлиги. Биз ғарбдан демократик,

ҳуқуқий давлат тамойилларини умумбашарий қадрият сифатида қабул қилиб, уни ўзимизнинг энг яхши миллий қадриятларимизга пайванд этишимиз, жамият аъзолари ўртасидаги илиқ муносабатларни, хайрихоҳлик, ўзаро ёрдам ва ҳ. к.ларни сақлаб қолишимиз керак.

Ҳуқуқий давлатда ҳамма нарса қонун ва қонунга онгли равишда итоат доирасида кечиши керак. Шахснинг роли эса тарихий заруратни, ўз соҳасидаги ижобий тенденцияларни, янги эпкинларни бошқалардан олдинроқ пайқаб олишда, жамоатчиликни улардан хабардор қилишда, қонун доирасида ўзининг яратувчилик, ижодкорлик, ташкилотчилик имкониятларини амалга оширишда намоён бўлади. Ҳуқуқий давлатда шоҳ ҳам, гадо ҳам қонун олдида тенг. Ижтимоий келиб чиқиши ва аҳволи ҳеч кимга имтиёз бермайди (бундан қонунда кўзда тутилган ижтимоий ҳимояга муҳтож кишилар — ногиронлар, ёш болалик оналар, қариялар, балоғат ёшига етмаганлар ва ҳ. к. истисно). Шу боис ҳақиқий демократик тафаккур, ҳуқуқий давлат-шахсга сифинишнинг ҳар қандай шаклини инкор қилади. Жамият бир кишининг, ҳатто у даҳолар даҳоси бўлса-да, дидига, фаҳм-фаросати ва дунёқарашига мослашиб яшаши мумкин эмас. Бу жамият учун ўта хавфли ва истиқболсиз, чунки оқибатда инсонпарварлик унутилишига, адолатсизликка, якка ҳокимликка ва тоталитаризмга йўл очади. Жамиятни боши берк кўчага олиб киради. Шахсга сифиниш халқни, давлатни қандай балоларга гирифтор қилиши мумкинлигини Сталин ва Гитлер даврларида собиқ СССР ва Германия халқларининг чеққан азоб-уқубатлари, берган қурбонлари, тарихнинг аччиқ сабоқлари кўрсатди.

Шахсга сифинишнинг оқибатлари барча тарихий даврларда бир хил бўлган. Шу боис ислом ҳам Аллоҳдан ўзгага сифинманг дейди. Лекин айна пайтда у қонунга итоат этишга чорлайди. Афсуски, исломнинг бундай оқилона талабларининг биринчисини ўрта асрларда турли ғаразли, шахсий манфаати ва шуҳратини кўзловчи арбоблар буздилар. Бу миллатимиз, давлатимиз муштарақлигига, бирлигига, ижтимоий тараққиётимизга жуда катта пуғур етказди. Оқибатда, буюк мамлакатимизнинг кичик хонликларга, амирликларга бўлинишига хизмат қилди.

Халқнинг буюк шахсларга муносабати ва қонунга итоатгўйлиги жамиятда узоқ йиллардан буён ҳукм суриб келаётган муайян тарбия-тизмига, эътиқодга, дунёқарашга боғ-

лиқ. Оврупода протестантизмнинг пуританий мазҳаблари тарқалган жойларда капитализм бошқа жойларга нисбатан анча илгари шаклланган ва нисбатан тезроқ, самаралироқ ривожланган. Шахсга сиғиниш эса вужудга келмаган (Англия, Голландия, Швейцария, АҚШ, Канада ва ш. к). Инглизлар ўз қиролини (қироличасини) жуда севадилар. Унга Ватаннинг, миллатнинг рамзи, жипслаштирувчи кучи деб қарайдилар, лекин сиғинмайдилар, қироллари учун ўлимга тик боришга тайёр, буни улар Ватанга хизмат, деб биладилар.

Америкаликлар ҳам президентларини миллатнинг етакчиси ва ҳ. к. деб ҳисоблайдилар, уни чуқур ҳурмат қиладилар, кўрсатмаларини (қонун доирасида бўлса) сўзсиз бажарадилар. Аммо ҳуқуқий жиҳатдан, фуқаро сифатида, ўзларига тенг, деб биладилар.

Уларда атоқли шахсларга, миллат раҳбарларига бундай демократик муносабат бир авлод умри давомида шаклланигани йўқ. У Оврупода XVI аср Реформацияси ва XVII—XVIII асрлар Маърифатпарварлиги даврида қарор топган тамойиллар ва меъёрларнинг тарбияда қўлланилиши, кенг омманинг эътиқодига айланиши натижасидир.

Ҳуқуқий давлат шаклланиши учун ҳеч бир инсон бошқа инсоннинг, ҳеч бир шахс бошқа шахсларнинг ва жамиятнинг устидан ноқонуний ҳукмронлик қилиши мумкин эмас. У фақат қонун доирасидагина бошқаларни, жамоани бошқариши мумкин. Ҳуқуқий давлат шахснинг шахсга ёки жамоанинг шахсга қарамлигини тўла инкор этади, лекин бошлиқнинг амрига қонун ва қонуний хизмат бурчи доирасида бўйсунушини тақозо қилади.

Ҳар бир тарихий давр, ҳар бир жамият шахснинг муайян типини тарбиялайди. Унга ўз тараққиёти даражасидан ва заруратидан келиб чиқиб маълум бир талаблар қўяди. Бу талаблар жамият маънавиятида — ахлоқий, ҳуқуқий, эстетик баҳолари, омоллари, меъёрлари тизимида, маънавий муҳитида, ижтимоий мўлжалларида ўз аксини топади. Таълим ва тарбия тизими уларга мослашади, улар асосида ёш авлодни шакллантира бошлайди. Одамларнинг дунёқараши, интилишлари, жамиятга ва оламга, ўз-ўзига муносабати, давлат тузумининг қандайлиги, ривожланиш тенденциялари кўп жиҳатдан маънавиятга боғлиқ. Маънавият қандай бўлса, инсон ва давлат тузуми шундайдир, дейиш жоиздир.

Демократик, ҳуқуқий давлат қарор топиши миллий жипсликни, миллий консолидацияни тақозо этади. Маҳаллийчилик, уруғ-аймоқчилик, гуруҳбозлик авж олган, сиёсий партиялар кураши мурасағўйликни, келишувчиликни билмай, салбий хусусият касб этган мамлакатда ҳақиқий демократия вужудга келмайди. Демак, миллий муштараклик, жипслик мустақамланиши, ҳақиқий демократия ривожланиши учун маҳаллийчилик, уруғ-аймоқчилик ва шулар каби бошқа иллатлардан қутулиш, умуммиллий манфаатларни тор синфий, табақавий, минтақавий, партиявий манфаатлардан устун қўя билиш, уларни ўзаро мослаштири олиш зарур.

Бу жамиятда муайян маънавий-маърифий, тарбиявий ишлар олиб боришни, умуммиллий қадриятларни, умуммиллий ғояни шакллантиришни тақозо этади.

Сиёсий партияларнинг, синфлар ва йирик ижтимоий гуруҳлар, табақаларнинг мафкураси бир-биридан фарқ қилади. Жамият миқёсида уларнинг ҳар бирини хусусийлик деб, миллий истиқлол мафкурасини эса улардаги умумийлик, муштараклик деб баҳолаш мумкин. Кенг мазмунда миллий истиқлол мафкураси умуммиллий ғояни турли партиялар, гуруҳлар, ижтимоий қатламлар, синфлар томонидан ўзига хос талқин қилинишининг, жамиятдаги плюралистик (ранг-баранг) қарашларнинг, назарияларнинг йиғиндисидир. Миллий истиқлол мафкураси барча мафкураларнинг тўлиқ ҳолда олинган механик йиғиндиси эмас, балки улардаги умумий мақсадга эришиш йўллари, усуллари ва ҳ. к. тўғрисидаги қарашлар, хулосалар, концепциялар йиғиндисидир.

Жамиятдаги мафкуравий ранг-баранглик, турли мафкуралар, улар ўртасидаги баҳс, сиёсий партияларнинг ҳокимият учун ўзаро кураши, агар қонун доирасида кечса, миллий муштаракликка раҳна солмаса, нафақат жамиятда демократия ривожланишига, шунингдек, маънавият юксалишига хизмат қилади. Чунки мафкуранинг ўзи маънавиятнинг намоён бўлиш шаклларида, тариқибий қисмларидан биридир. Бундан ташқари мафкура маънавиятнинг бошқа шакллари ва тарқибий қисмларига таъсир кўрсатади. Мафкуравий ранг-баранглик жамият ва фуқаролар дунёқарашини кенгайтиради ва турли нуқтаи назарлар, ғоялар, оморлар билан бойитади. «Оламга турли нигоҳ билан қараганда, уни теранроқ англаш мумкин», деган нақл ниҳоят-

да ўринлидир. Аммо миллий истиқлол мафқурасига зид партиявий мафкура аксилмиллий, экстремистик, бузғунчилик мазмунига эга бўлади. У моҳият-мазмуни билан миллий мустақилликка ва миллий муштаракликка қарши қаратилгандир.

Миллий истиқлол ғояси ва мафқурасига зид бўлмаган, ҳуқуқий доирадан чиқмайдиган мафқуравий ва сиёсий муҳолифлик ижобий, яратувчилик салоҳиятига эга. Бундай муҳолифлик миллий манфаатларни чуқурроқ англашга, унинг турли жиҳатларини эса тутишга, ҳисобга олишга, озчиликнинг манфаатларини кўпчилик манфаатлари билан уйғунлаштиришга ёрдам беради.

Ҳақиқий демократиянинг хусусиятларидан яна бири давлатнинг (парламент ва ҳукуматнинг) озчилик манфаатларини, хоҳиш-иродасини инобатга олиши ва қондиришидир. Бундай демократия сиёсий маданият ва умуман маънавият анча юксалган; ҳуқуқий давлат қарор топган шароитдагина мумкин.

Ҳуқуқ, ҳуқуқий онг, қонунларга итоатгўйлик, миллий истиқлол ғояси ва мафқураси, турли сиёсий партиялар мафқураси, ижтимоий гуруҳлар, қатламлар, фуқаролар интизоми, дунёқароши, психологияси, сиёсий фаоллиги, маданияти маънавиятнинг таркибий қисмлари эканлигини ҳисобга олсак, унинг демократик, ҳуқуқий давлат қуришдаги роли ва аҳамияти анча ойдинлашиб қолади.

МАЪНАВИЯТ ВА ИҚТИСОДИЁТ

Инсоннинг ҳар қандай фаолияти, ҳар қандай хатти-ҳаракати ё табиат билан, ё жамият билан, оила аъзолари, бошқа кишилар билан муайян муносабатни юзага келтиришидир, муайян алоқани, ўзаро таъсирни амалга оширишидир. Шу боис инсоннинг онгли фаолияти аввало ахлоқ ва ҳуқуқ қолаверса, умуман маънавият нуқтаи назаридан баҳоланади. Инсоннинг ишлаб чиқариш фаолияти ҳам нафақат иқтисодий, шунингдек ўзининг маънавий жиҳатларига эга. Иқтисодиёт билан маънавиятга бир хил катта аҳамият берган жамият ўзининг йирик ижтимоий зиддиятларсиз ва қарама-қаршиликларсиз барқарор тараққий этиши учун замин яратади. Гап иқтисодиётнинг моддий бойликлар, маънавиятнинг эса ақлий ва ҳиссий-руҳоний бойликлар яратиши, жамиятга бу бойликларнинг ҳар иккаласи ҳам кераклиги устида кетаётгани йўқ. Балки гап маънавият ва

иқтисодиётнинг ўзаро таъсири устида кетаяпти.

Иқтисодиётнинг маънавият билан алоқалари жуда ранг-баранг ва мураккабдир. Иқтисодиёт маънавият ривожланиши учун моддий шарт-шароитлар яратади. Иқтисодиёт эҳтиёжлари, талаблари маънавиятга нисбатан «буюртмачи» вазифасини ўтайди. Масалан, янги технологиялар яратиш, меҳнат қуролларини такомиллаштириш ва шу каби-лар илм-фанни, техник ижодкорликни ривожлантиришга хизмат қилади. Ишлаб чиқариш жараёнининг мураккаблашуви, илм талаблигининг ошиши ишчи ва мутахассисларда янги меҳнат кўникмалари ҳосил бўлишини, уларнинг малакаси муттасил ўсиб боришини тақозо этади. Бу эса жамиятда кадрлар тайёрлаш, қайта тайёрлаш, умуман тарбия ва таълим тизими ривожланишига, маънавий-психологик муҳит ўзгаришига, ишлаб чиқаришда ва турмушда рационализаторлик, ихтирочилик, техник ижодкорликка мойиллик кучайишига таъсир кўрсатади. Бундан ташқари, турли товарларни, маҳсулотларни ва хизмат турларини харидорлар маълумотига етказиш эҳтиёжи ҳар хил кўрган-малар, шоу томошалар, конкурслар, лотереялар ва ниҳоят реклама-ахборот индустриясини вужудга келтиради.

Ўз навбатида маънавиятнинг ўсиши, илмий-техника кашфиётлари, аҳоли билимларининг ва малакасининг ошиши, иқтисодий тафаккурнинг ўзгариши, юксак оморлар ва ижтимоий марраларни кўзлаш, янгиликларга интилиш иқтисодиётни ривожлантиради. Аммо иқтисодиёт ва маънавият ўртасида доимий равишда мавжуд бўлган зиддиятлар ҳам бор. Улар тараққиёт моделида ҳисобга олиниши лозим, акс ҳолда модель кутилган самарани бермайди.

Иқтисодиёт ва маънавият реал инсон эҳтиёжларидан, жамиятнинг аниқ вазифаларидан ажралиб қолсалар, ўз мақсадларини белгилашда адашиб кетадилар. Бундай ҳолларда икки хил вазият вужудга келиши мумкин. Масалан, маънавият масалаларига етарли эътибор берилмаса, иқтисод иқтисод учун, капитални айлантириб, фақат фойда олиш учун бўлиб қолади. Ушбу мақсадга, гўёки бутун жамият ҳам, алоҳида инсон ҳам бўйсуниси, маънавият эса иқтисодиётнинг мафкуравий хизматкорига, чўрисига айланиши лозим бўлиб қолади. Бошқача айтганда, инсон камолотидан, жамият ривожланишининг аниқ вазифаларидан, мақсадларидан ажралган иқтисодиёт маънавиятни инкор қилади.

Ва, аксинча, конкрет инсонни ўйламайдиган маънавият ҳам ҳавойи, сароб, мавҳум оморларга интилади, нафс ва ҳирси инкор этиш баҳонасида аслида иқтисодий ривожланишни инкор этади, ҳатто ўзининг энг кескин қўриқишларида зоҳидлик ва таркидунёчиликни оқлайди. Ушбу муносабат билан Эрих Фромм билдирган қуйидаги фикр диққатга сазовордир: «...бизнинг ҳаётимизнинг — хоҳ моддий бўлсин, хоҳ маънавий — фақат битта томонинигина ўзгартиришга интилиш муқаррар тарзда муваффақиятсизликка учрайди. Дарҳақиқат, фақат бир соҳадагина тараққиёт юз берса, бу бошқа соҳалардаги тараққиётни хароб этади. Одамларни маънавий жиҳатдангина асраб қолишни ўйлагани учун Инжил рим-католик черкови ҳукмронлигининг ўрнатилишига сабаб бўлди. Фақатгина сиёсий ислоҳотлар ташвишинигина чеккан француз инқилоби Робеспьер билан Наполеонга олиб келди, социализм эса фақат иқтисодий ривожланиш тўғрисидагина ўйлагани учун сталинизмни майдонга келтирди»¹.

Эрих Фромм замонавий турмуш вужудга келтирган, инсоннинг ўзи яратган маҳсулотларидан, меҳнатидан, бошқа кишилардан, умуман жамиятдан бегоналашувини енгиб ўтиш учун ҳаётнинг ҳамма соҳаларида баравар ўзгариш қилиш тамойиллини олға суради. Унинг фикрича, нафақат иқтисодиётни ташкил этиш ва сиёсий бошқарувга оид меъёрлар, тамойиллар, шунингдек, шахслараро, турли табақалар, гуруҳлараро, мамлакатлараро барча шаклдаги муносабатлар — иқтисодий, ахлоқий, ҳуқуқий, эстетик, маиший муносабатлар ҳам авторитар мазмун эмас, балки гуманистик (инсонпарварлик) мазмун касб этмоғи лозим.

Ўз-ўзидан маълумки, жамият тараққиётида иқтисодиёт ва маънавият муносабатлари, уларнинг ўзаро алоқадорлиги ва бир-бирига таъсири масаласи тўғри ҳал қилинмоғи лозим. Фойда олиш иқтисодиётнинг тор хусусий мақсадидир, аммо унинг асосий ижтимоий мақсади одамларнинг моддий эҳтиёжларини, маънавий эҳтиёжининг қондирилиши учун шароит яратишдир. Иқтисодиётнинг ижтимоий вазифаси инсон учун хизмат қилиш эканлигини эса жамиятга маънавият эслатиб туради. Тараққиёт моделида

¹ Эрих Фромм. Инсоннинг ҳозирги ҳолати. — «Жаҳон адабиёти» журнали. 2000 й., март, 108—109-б.

фақат иқтисодиётга эътибор берилса, жамиятни уйғун ривожлантириш, айниқса, маънавий маданиятни юксалтириш, одамлар ўртасидаги муносабатларни инсонпарварлик ва ахлоқийлик асосида қуриш қийин бўлади. Тараққиётда маънавиятга устунлик берилса, унда иқтисодий қонунларга беписанд қараш, волюнтаризмга ён бериш, иқтисодиётнинг мафкурага бўйсуниб қолиши хавфи туғилади. Собиқ социалистик мамлакатлар бундай сиёсатни ўз вақтида бошидан кечирган эдилар. Бугунги кунда у Корея Халқ Демократик Республикасида «чучхе» назариясида давом этмоқда.

Маънавият ва иқтисодиёт муносабати, ўзаро таъсири масаласида ғарб илм-фанида икки хил қарама-қарши қарашлар қарор топган. Биринчиси — яқин ўтмишдан бизга яхши маълум бўлган марксистик қарашлар. Тарихни материалистик тушунишга биноан, ижтимоий ҳаётда иқтисодиёт ҳал қилувчи роль ўйнайди. Ахлоқий, ҳуқуқий, эстетик меъёрлар, оморлар, эътиқод, дунёқараш, дин, урф-одатлар иқтисодий пойдевор (базис) устида вужудга келадиган қурилмадир, яъни устқурмадир. Пойдевор ўзгариши билан устқурма ҳам ўзгаради. Демак, марксизмга биноан, иқтисодиёт маънавиятга нисбатан белгиловчи омилдир. Тўғри, марксизм маънавий маданият иқтисодиётга акс таъсир, айрим ҳолларда жиддий акс таъсир кўрсатади, деб тан олади. Лекин, барибир, маънавиятга иккиламчи ҳодиса — иқтисодиётнинг ҳосиласи, деб қарайди.

Иккинчиси кўпроқ атоқли немис мутафаккири Макс Вебер, қисман машҳур француз социологи Э. Дюркгейм қарашларидир. Бу қарашлар ўқувчиларга яхши маълум бўлмагани учун, у ҳақда батафсилроқ тўхташни лозим топдик.

М. Вебер қарашларига мувофиқ, маънавият жамият ҳаётида, жумладан, меҳнатга муайян муносабатлар шаклланишида ҳал қилувчи роль ўйнаган. Янада аниқроқ айтилса, эътиқод, ахлоқий меъёрлар ва оморлар иқтисодиёт ривожланишини белгилаган. Вебер ўз хулосаларини протестант ахлоқининг замонавий ғарбий европача тамаддунинг вужудга келиши ва ривожланишига таъсири орқали исботлашга уринади. У ўзининг муайян зиддиятлардан холи бўлмаган «Протестант этикаси ва капитализм руҳи» асарида капиталистик ишлаб чиқариш муносабатлари, қадриятлари шаклланишига протестантизмнинг, айниқса унинг пуританий мазҳабларининг ахлоқий меъёрлари,

биринчи навбатда, ҳалол ва тиришқоқ меҳнат қилиш орқали ўз аҳволини, турмушини яхшилашга интилиш лозим, деган талаби ҳамда ижтимоий ҳаётни ва турмуш тарзини, шу жумладан, ишлаб чиқаришни муттасил рационаллаштиришга қаратилган мўлжали белгиловчи таъсир кўрсатганини эътироф этади.

Протестантизмдан аввалги христианчиликдаги диний оқимлар, бошқа динлар (ислом, буддизм) одамларга камсуқумлик, қаноат, нафс ва ҳирсни жиловлаш, камтарона турмуш кечиришни тез-тез эслашиб келган. Протестантизм ахлоқи ҳам бу қадриятларни тарғиб этди, аммо шу билан бир қаторда шахс манфаатини ва индивидуализмни чегараламади, балки тиришқоқ меҳнат қилиш талаби билан уларни бирлаштириб, рағбатлантирди.

Ўзидан аввалги диний эътиқодлардан — католицизм ва православиедан фарқли, протестантизм оламни, турмуш тарзини оқилона — амалий ўзгартириш мумкинлигини, бунда инсон четдан, черковдан, азиз авлиёлардан мўъжиза кутмасдан, фақат худога сидқидилдан эътиқод қилиб, ўз кучига, меҳнатига таяниши лозимлигини ахлоқий меъёр, ижтимоий омол даражасига кўтарди. Мартин Лютер таълимотига бориб тақаладиган (XVI аср) бу меъёрнинг, омонинг диний жиҳатларини, протестантизмнинг турли мазҳаблари ўртасидаги ушбу масала бўйича умумийликни ва баъзи бир нозик ўзига хосликни таҳлил қилишни биз мақсад қилиб қўйганимиз йўқ. Фақат шуни эътироф этмоқчимизки, Мартин Лютер ва протестантизмнинг бошқа мазҳаблари асосчилари томонидан мазкур ғоя христиан динининг арконий ақидаларидан бири — туғилишидан гуноҳқор банд сифатида оламга келадиган инсон боласининг руҳини халос этиш масаласи доирасида олға сурилган ва асосланган. (Протестантизм асосчилари М. Лютер, И. Цвингли ва Ж. Кальвин капитализмнинг илк назариячиларидан бўлган экан-да, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Улар руҳонийлар сифатида иқтисодиётни ислоҳ қилишни хаёлларига ҳам келтирмаганлар. Тадбиркорликка шахсий муносабатлари эса салбий бўлган. Лекин улар яратган диний оқимнинг асосий тамойиллари капитализм ривожланиши учун маънавий негизлардан бири бўлгани шубҳасиз.)

М. Вебер ҳалол, тиришқоқ меҳнат протестантизмда диний жасорат, «дунёвий зуҳудлик» мақоми касб этади, деб

ҳисоблайди. (Вебер протестантизмнинг замонавий капиталистик ҳўжалик фаолияти шаклланишига эмас, балки «капитализм руҳи» шаклланишига таъсири ҳақида сўз юритади. У замонавий капиталистик ҳўжалик ҳеч қандай диний таълимотнинг ёрдамига муҳтож эмаслигини, аксинча, капиталистик ҳўжалик фаолияти иқтисодиётга черков аралашувининг ҳар қандай кўриниши ҳам ҳалал беради, деб ҳисоблашини алоҳида таъкидлайди. Ушбу муносабат билан Мустақил Ўзбекистонда қабул қилинган «иқтисодиёт мафкурадан холи бўлиши лозимлиги» тамойилини эсланг.)

Капитализм руҳига, иқтисодий рақобатга, товар-пул ва меҳнат рақобатига католицизм ва православиега нисбатан протестантизм мосроқ эди. Шу боис протестантизм кўпроқ тарқалган жойларда капитализм нисбатан тезроқ ривожланди. Фарб мамлакатларининг тараққиёт даражасини ўзаро таққосласак, католик дини ҳукмронлик қилган Испания, Португалия, Лотин Америкаси, Польша ёки православие ҳукмронлик қилган Юнонистон, Югославия, Руминия, Россия, Болгария, Белоруссия, Украина, Молдавия каби мамлакатлар протестантизм кўпроқ тарқалган Шимолий Америка (АҚШ, Канада), Англия, Германия, Франция, Швейцария, Дания, Голландия, Бельгия, Швеция каби мамлакатлардан ижтимоий тараққиётда ҳозир ҳам анча орқада эканлигининг гувоҳи бўламиз.

Юқоридаги мулоҳазадан христианликнинг бошқа оқимлари (католицизм, православие) ёки бошқа динлар (ислом, буддизм) меҳнатни протестантизмга нисбатан паст қадрлаган эканлар, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Барча динлар ҳалол меҳнатни улуғлаганлар. Ислом ҳам пешона тери билан топилган ҳалол луқма билан кун кўришни, бола-чақа боқишни ахлоқий меъёр даражасига кўтарган.

Лекин улардан фарқли, протестантизм инсон ўз руҳини ибодат орқали эмас, худога сидқидилдан эътиқод қилиш орқали ҳалос этади, деб ҳисоблайди. Эътиқодни эса ақлнинг амалий ишига, яъни меҳнатга айлантиради (ҳалол меҳнат — «дунёвий зухудликдир»). Кишининг ўз касби доирасида эришган муваффақиятига худо томонидан унинг ҳалос этилганлар қаторига киритилганлиги белгиси, деб қарайди. Шу боис протестант учун меҳнат муваффақияти, натижаси бирдан-бир мақсадга айланади.

(Мартин Лютердан 1,5 аср муқаддам шунга ўхшаш ғояни буюк валий Нақшбанд ҳазратлари олға сурган эди — «Дил

ба ёр, даст ба кор». Минг афсуски, бу даъват ислом оламида янги ахлоқни ва меҳнатга янги муносабатни вужудга келтира олмади. Чунки, биринчидан, унинг ўзи бир мистик тариқат доирасида олға сурилган эди. Иккинчидан, мистик қарашлар ҳали ўз имкониятларини тўла сарфлаб улгурмаган эди. Учинчидан, балки энг асосийси, капитал концентрацияси юз бермаётган, шу боис мазкур даъватга ижтимоий-иқтисодий зарурат, шарт-шароит пишиб етилмаган эди. Қолаверса, тўртинчидан, Лютердан кейин протестантизмни кенг ёйиш ва амалиётга жорий қилишга улкан ҳисса қўшган Кальвин сингари ҳам назариётчи, ҳам ташкилотчи черков ислоҳотчилари, Томас Мюнцер, Ян Жижка каби халқ доҳийлари тарих саҳнасига чиқди. Протестантизмни қарор топтирган Реформация Европада юз йил давом этган турли тўқнашувлар, ғалаёнлар воситасида амалга оширилди. Нидерландия ва Англия инқилоблари протестантизмни янада мустаҳкамлади.

Нақшбанддан кейин биз унинг издошлари орасида кўпроқ ғоявий-мафкуравий давомчиларни кўрамиз, амалий ислоҳотчиларни эмас. Нақшбанд даъвати меҳнатда, бунёдкорликда моддийлашган амалий эътиқодга айланмади.)

Христианликнинг янги оқими сифатида тарих саҳнасига чиққан протестантизмда сўз умуман меҳнат қадри эмас, балки муайян шахснинг меҳнати қадри ҳақида, унинг манфаати (бу ерда: муваффақиятга эришиб, худо ярлақанлар қаторига кирганлиги тўғрисида ишора олиш) жамоа манфаати соясида қолиб кетмаслиги лозимлиги ҳақида ҳам юритилди. Протестантизм инсоннинг мавжуд ижтимоий ҳолатини меҳнат орқали ўзгартиришга монелик қилмади, балки рағбатлантирди. Бошқа динлар, диний оқимлар мавжуд ижтимоий муносабатларни тубдан ўзгартирмасдан, фақат такомиллаштиришга инсонни ундаган бўлса, протестантизм уларни жиддий ислоҳ қилишга, янги иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, янги диний-ахлоқий муносабатларни қарор топтиришга ундаган эди. (Энг қадимги динлардан бўлмиш индуизм ҳатто жамиятда қайси табақа (каста) меҳнатнинг қайси турлари билан шуғулланиши мумкинлигини қатъий қоидалар билан мустаҳкамлаб қўйган. Унга биноан, юқорӣ каста вакиллари қуйи каста вакиллари бажарадиган ишлар билан шуғулланишлари мумкин эмас ва аксинча).

Европада юқори табақа вакиллари қуйи табақа вакиллари шуғулланадиган ишлардан ҳазар қилар, қуйи табақа вакилларига баъзи бир зодагонларга тегишли касблар эшиги ёпилган эди. Протестантизм касбларнинг нотенглигини ва бу билан боғлиқ касбий имтиёзларни мафкуравий жиҳатдан бекор қилди. Лютер ғоясини Вебер қуйидагича ифодалайди: «Дунёвий мажбуриятларни (яъни бу дунёнинг мажбуриятларини — А. Э.) бажариш ҳар қандай шароитда ҳам Худога маъқул бўлишнинг бирдан бир воситасидир, мана шу — фақат шугина илоҳий ироданинг кўрсатмасидир ва шу боис барча рухсат этилган касблар Худо олдида тенгдирлар»¹. Мехнатга бундай муносабат билан протестантизм Европада феодализм бағрида ўсиб, кундан кун ривожланиб бораётган капиталистик муносабатларга, янги тузумга йўл очганди. Шу сабабли протестантизмни қарор топтирган Реформация нафақат диний ислоҳлар ҳаракати эди. У, шунингдек, янги иқтисодий тузум, янги ишлаб чиқариш муносабатлари учун кураш ҳаракати ҳам эди.

Адолат юзасидан айтиш лозимки, Вебернинг ўзи Реформацияни диний ислоҳотлар учун кураш доирасидан чиқадиган ҳодиса, айниқса, капиталистик муносабатлар учун кураш, деб қарамайди.

Вебер, капитализм хўжалик системаси сифатида Реформация маҳсули эмас, деб ҳисоблайди. Бу тўғри фикр. Хўжалик системаси, одатда, қарор топган иқтисодий муносабатлар (алмашув, тақсимот, хўжалик ҳуқуқи) ва ишлаб чиқариш технологиясининг эришилган даражасидан ташкил топади.

Лекин Реформация ўз олдига черковни ислоҳ қилиш, протестантизмни қарор топтиришни мақсад қилиб қўйган экан, унинг дохийларининг субъектив хоҳишидан қатъий назар, у янги ижтимоий муносабатларга, янги тарихий заруратга ҳам объектив равишда йўл очган эди. Протестант этикаси — ахлоқий меъёрларнинг «капитализм руҳи»ни вужудга келишидаги аҳамиятини Вебернинг ўзи ажойиб тарзда кўрсатиб беради.

Реформация Европанинг қатор мамлакатларида ғалаба қозонмаса, капитализм ҳам вужудга келмас эди, деб даядил айтиш мумкин. Аслини олганда, Европа мамлакатлари орасида XIV—XV асрда илк капитализм куртаклари

¹ Вебер М. Избранные произведения. М., «Прогресс», 1990 г., ст. 98.

яққол кўзга ташланиб қолган жой Италия эди. Айниқса, Флоренция, Венеция, Неаполь, Генуя каби князликларда ички товар алмашуви ва чет мамлакатлар билан савдо-сотиқ яхши йўлга қўйилгани сабабли товар ва пул айланмаси тезлашуви, банкларнинг вужудга келиши, ёлланма меҳнатнинг кенг қўлланилиши илк капиталистик муносабатларни юзага келтирган эди. Фарб Ренессанси (Уйғониш даври) ҳам айнан Италияда бошлангани бежиз эмас. Аммо Италияда Реформация ҳаракати ривожланмади. Католик черков ўз мавқеини сақлаб қолди. Шу боис Италия князликлари XVII асрга келиб XIV—XVI аср биринчи ярмидаги тараққиёт даражаларини ҳам сақлаб қололмадилар. XVI аср иккинчи ярмида Венециядан бошқалари ҳатто ўз мустақиллигидан айрилди. Бу бизнинг халқимиз бошидан кечирган теурийлар давридаги иқтисодий ва маданий ўсишнинг кейинги асрларда таназзулга юз тутиши, орқага кетиши билан алмашганига анча ўхшаб кетади.

XVI—XVII асрнинг биринчи ярмида дунёни «иккига бўлиб олган», қўплаб мамлакатларни мустамлакага айлантирган католик Испания ва Португалия ҳам XVII асрнинг иккинчи ярмида ортга кетди, капиталистик муносабатларга кенг йўл очолмади. Ваҳоланки, XVI асрда уларда бундай объектив имконият Англия ва Францияга нисбатан анча кўпроқ эди.

Бошқа бир мисол: Испания ва Португалиянинг собиқ мустамлакалари — Лотин Америкаси давлатлари XIX асрда мустақилликларини қўлга киритдилар. Лекин ҳалигача тараққиётда илгарилаб кетгани йўқ. Уларни Англиянинг собиқ мустамлакалари АҚШ, Канада ёки Гонконг билан мутлақо таққослаш мумкин эмас.

Ушбу мисоллар ҳам католицизм ва протестантизм ахлоқий меъёрларнинг меҳнатга, иқтисодий заруратнинг юзага чиқишига таъсир кўрсатишига жонли мисолдир.

Протестантизм бошқа динлардан мистикани тўла инкор этиши билан ажралиб туради. Протестантизмнинг турли йўналишлари, биринчи навбатда, пуританий мазҳаблари, айниқса, кальвинизм қатъий интизомга риоя қиладди. Улар нафақат ҳар қандай дабдабозлик, ортиқча қулайликларни, ҳаёт лаззатларини кишини Худодан чалғитади деб, инкор қилиш билан, шунингдек, умуман ортиқча ҳиссиётни (диний ҳиссиётни ҳам, жазавани, мутаассибликни ҳам) тан олмаслиги билан ажралиб туради. Шу боис

протестантизм шахс ва жамият ҳаётини, ишлаб чиқаришни, ижтимоий муносабатларни рационализм — оқилоналик асосида қуришга ундайди. Кези келганда айтиб кетиш лозимки, ҳиссиётни инкор қилишни пуританий мазҳаблар фақат ёлғиз Худога сажда қилиш лозим, ундан ўзга ва қўлдан яратилган нарсаларга сифиниш гуноҳи азим, деган ақида билан бирлаштириб, ҳар қандай шахсга сифинишни, авторитаризмни инкор этди. Ушбу маънода бугунги ғарб сиёсий маданияти асослари шаклланишига ҳам протестантизм маълум ҳисса қўшган.

Ф. Энгельс пуританий талабларни «буржуа тежамкорлиги», деб баҳолайди. Марксизмга мувофиқ, мафкуравий, жумладан, диний меъёрлар ва тамойиллар иқтисодий заруратнинг ўзига хос реал ёки фантастик тарзда ижтимоий онгда акс этишидан бошқа нарса эмас. Шу боис К. Маркс ва Ф. Энгельс протестантизмнинг ўзини ҳам, унинг асосий меъёрлари ва ахлоқий талабларини ҳам диалектик «нозик» мушоҳадалар ёрдамида бевосита ёки билвосита шаклланаётган капитализм заруратидан келтириб чиқардилар.

Лекин «тежамкорлик» талаблари христианликнинг ўзида илк ўрта асрларда, ҳатто антик ва ундан кейинги даврларда (V асргача) бошқа динларда ҳам мудом мавжуд бўлганини ҳисобга олсак, улар XVI—XVII асрдаги ижтимоий борлиқнинг, яъни шаклланаётган капиталистик муносабатларнинг маҳсули эмаслигига ишонч ҳосил қиламиз. Айни пайтда протестантизм (пуританий мазҳаблари) талаблари ва илк капитализм туғдирган зарурат ўзаро мос келиб қолганлигини эътироф этиш лозим. Илк капитализм протестантизмда ўзи учун ғоявий-мафкуравий таянч топди. Протестантизм эса илк капитализм орқали ўзининг моддий-ижтимоий асосларини кенгайтирди ва оқибатда жамиятда барқарор мустаҳкам мавқе эгаллади.

Маънавият ва иқтисодиётнинг ўзаро таъсири тўғрисида Маркс ва Вебер хулосаларини онтологик нуқтаи назардан ўзаро қарама-қарши материалистик (Маркс) ва идеалистик (Вебер) хулосалардир, дейиш мумкин. Айниқса Маркс хулосалари масалага асосан онтологик ёндашувнинг натижасидир.

Лекин, назаримизда, масалага онтологик эмас, балки кўпроқ функционал нуқтаи назардан (яъни ижтимоий ҳодисаларнинг фаолият кўрсатиши ва муайян вазифаларни ба-

жаришдан келиб чиқиб) ёндашиш самаралироққа ўхшайди. (Вебер мулоҳазаларида бу ёндашув кўпроқ ўз аксини топган). Агар шундай қилинса, иқтисодий омиллар белгиловчи роль ўйнайдими ёки маънавият? деган маълум даражадаги схоластик баҳоларга ўрин қолмайди. Чунки функционал ёндашув учун онтология олдидаги бош масала сифатида турган моддийлик бирламчими ёки маънавийлик, қайсиси белгиловчи, деган саволлар иккинчи даражалидир.

Вебер мазкур асарини қуйидаги фикр билан тугатгани диққатга сазовордир: «Бу бизнинг маданият ва тарих соҳасидаги сабабий алоқаларнинг бир томонлама материалистик талқинини худди шундай бир томонлама руҳоний сабабият талқини билан алмаштириш ниятида эканлигимизни билдирмайди. Униси ҳам, буниси ҳам тенг даражада қўлланилиши мумкин, бироқ агар улар тадқиқотнинг дастлабки шarti бўлиб эмас, балки хулоса босқичи бўлиб хизмат қилса, иккаласининг ҳам тарихий ҳақиқатни аниқлашга ёрдами кам тегади»¹.

Демак, иқтисодий ва маънавий омилларга тенг кўз билан қараш, уларнинг бирортасини камситиш, паст баҳолаш мумкин эмас.

Агар маънавият ва иқтисодиётнинг ўзаро таъсирини функционал ёндашувдан келиб чиқиб таҳлил этсак, улар анча мураккаб ва ранг-баранг, ҳар бир муайян ҳолатда ҳар хил эканлигининг, умуман олганда, уларнинг ўзаро таъсири бир-бириникидан кам эмаслигининг гувоҳи бўлаемиз. Меҳнат билан ахлоқ туташмаса иқтисодий муносабатларда маънавият масалалари, хусусан инсонпарварлик талаблари ва меъёрлари етарлича ҳисобга олинмаса, технократик қарашлар устунлик қилса, ишлаб чиқариш ўсган билан, инсоний муносабатлар таназзулга учрайди, бегоналашиш кучаяди. Бу оқибат натижада ижтимоий-иқтисодий таназзулга олиб келиши мумкин.

Иқтисодий ўсиш бўлмаса, халқ турмуш фаровонлиги юксалмаса, маънавиятнинг кўп соҳалари ҳам ривожланмайди: халқ таълими, санъат, оммавий-ахборот воситалари, матбаачилик, илм-фаннинг моддий базаси ночор аҳволга тушиб қолади, жамиятнинг ижодий изланишлари сусаяди. Аксинча, турли шакллардаги мафкуравий муросасизлик, мутаассиблик тарқалиши учун имкониятлар пай-

¹ Вебер М. Ўша асар, 208-6.

до бўлади. Бу, ўз навбатида, иқтисодиёт ривожланиши учун қўшимча қийинчиликлар туғдиради, чунки иқтисодиётнинг янги технологияларга, янги ғояларга бўлган эҳтиёжлари етарлича қондирилмайди. Иқтисодий тафаккур давр талабидан ортда қола бошлайди. Инсонпарварлик, ҳалоллик етарлича ҳисобга олинмаган жойда иш берувчи билан ишга ёлланувчи ўртасида ижтимоий ҳамкорлик эмас, қарама-қаршилик вужудга келади.

Шу боис тараққиётнинг янги босқичи устувор йўналиш сифатида иқтисодиёт билан тенг равишда маънавиятни ҳам тан олади, уларни уйғунлаштиришга уринади.

Маънавиятнинг иқтисодиётга таъсири, юқорида таъкидланганидек, биринчи галда жамиятда меҳнатга муносабат қандайлигида намоён бўлади. Меҳнат қадриятлар тизимида қандай ўрин тутади, у қай даражада эркин? Жамиятнинг турли қатламлари орасида меҳнат қилишга, унинг муайян турларига (касбларга) интилиш қандай? Меҳнатнинг рағбатлантирилиши (меҳнатга ҳақ тўлашнинг) меъёрлари қай даражада адолатли? Меҳнатнинг, ишлаб чиқаришнинг ўзи рационал ташкил этилганми, доимий, мутасил такомиллашиб боришга, янги технологияларни қабул қилишга унда ички рағбат, интилиш борми? Шу каби ва бошқа саволларга бериладиган жавоб жамиятда муайян тарзда шаклланган қадриятлар мезонидан, меҳнатга муносабатдан, умуман дунёқарашдан келиб чиқади. Иккинчидан, маънавиятнинг иқтисодиётга таъсири халқ хўжалигининг қандай фаолият кўрсатишида намоён бўлади. Масалан, товар-пул муносабатларининг, кредит ва солиқ тизимларининг, бозор инфратузилмаларининг ривожланиши кўп жиҳатдан мазкур соҳалардаги эҳтиёжларнинг англаб олинишига ва уларни қондириш учун шарт-шароит яратишга, яъни жамиятда шаклланган иқтисодий тафаккурга, ахлоқий ва ҳуқуқий меъёрларга боғлиқ. Хўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги муносабатларнинг ўзаро ишонч, хайрихоҳлик, қатъий ҳуқуқий ва ахлоқий меъёрларга асосланиши ҳам маънавиятга боғлиқ. Меҳнат ва ишлаб чиқариш муносабатлари, совет давридагидек, иррационал ташкил этилса, ишлаб чиқариш ва умуман иқтисодиёт илмий-техника ютуқларига, янгиланишга очик бўлмайди, турғунликка юз тутади. Унга ҳар қандай янгилик мажбурий, зўравонлик асосида жорий этилади, аммо бари бир кутилган самара бермайди.

Бошқача айтганда, маънавият иқтисодиётнинг ривожланишига, унинг қайишқоқлик ёки инертлик даражасига, янгиликларга ва янгиланишга очиқлик даражасига таъсир кўрсатади. Маънавиятнинг меъёрий баҳолаш хусусияти жамиятни иқтисодиёт кун тартибига қўйган талабларни бажаришга ёки уларга нисбатан бепарво бўлишга ундайди. Биринчи ҳолатда яхши суръатларда иқтисодиёт ва маданият ривожланади. Иккинчи ҳолатда эса жамият турғунликка юз тутайди, бу маънавиятнинг меъёрлаш — баҳолаш тизими ўзгармагунча асрлар бўйлаб давом этиши мумкин. Шарқ мамлакатлари мисоли бунга кўрсатиб турибди. Шарқда бир неча асрлар давомида мафкура иқтисодий заруратни инкор қилган, айниқса бу Хитой ва Ҳиндистонда узоқ давом этган. Ислом мамлакатларида ҳам IX — XII асрларда товар-пул муносабатлари, савдосотиқ ривожланиши, жамиятда ижтимоий сафарбарлик ва янгиликларга интилиш юқори даражада бўлгани, жамиятда ўта кескин ижтимоий-синфий зўравонлик ва қарамликнинг йўқлиги (крепостной қарамлик каби), ёлланма меҳнатнинг анча ривожланганлиги, илк капиталистик муносабатлар вужудга келиши ва ривожланиши учун объектив иқтисодий шарт-шароит ва зарурат яратган эди. Лекин турли сабабларга кўра (улар орасида иқтисодий, сиёсий, диний-мафкуравий сабаблар бор), оилавий ташкиллашиш доирасини ёриб чиққан, мустақил, «объективлашган», рационал асосга қурилган ишлаб чиқариш корхонаси ва капиталнинг илк жамғарилиши, илк капиталистик бозор инфратузилмаси (молия-кредит, банк тизими ва ш. к) вужудга келмади. Жамиятнинг мафкура-си, маънавияти объектив иқтисодий заруратни инкор этди, уни юзага чиқармаслик учун очиқчасига курашди (рибоъ, тавдилия каби тамойилларни эсланг).

Совет даврида ҳам меҳнатга муносабат анча салбий мазмун касб этди, ҳалол ва сифатли меҳнатнинг қадри тушиб кетди. Чунки у етарлича рағбатлантирилмади, одамлар меҳнатига яраша ҳақ ололмади. Иқтисодий ва сиёсий зўравонликка асосланган «совет модели», қатағонлар барҳам топиб, нисбатан зўравонлик камайган сайин самарасини пассивлаштира бошлади, оқибатда инқирозга юз тутди. Иқтисодиётни интенсифлаштириш рўй бермади.

Мустақиллик шароитида биз меҳнатга бутунлай янгича муносабатни шакллантиришимиз лозим. Инсон асосий иш-

лаб чиқарувчи куч, ҳар қандай ижтимоий фаолиятнинг субъекти сифатида тараққиёт моделининг асосий ижодкори, ҳаракатлантирувчи кучидир. Биз дунёқарашимизда, баҳолар, қадриятлар мезонида ижодга, меҳнатга янги муносабатни шакллантирсак, яъни боқимандаликни ва текисчиликни инкор қилсак, шахснинг ижодий интилишлари ва тadbиркорлигини рағбатлантиришни, шахс билан ҳисоблашишни ўргансак, жамиятнинг ҳар бир аъзоси фақат меҳнат орқалигина ўзлигини, ўз имкониятларини воқе қила олишига амин бўлса, жамиятнинг иқтисодий салоҳияти янада ортади. Шахснинг моддий манфаати жамоа ва жамият манфаати билан уйғунлаштирилмас экан, ислохотлар кутилган самарани бермайди. Иқтисодий ривожланиш модели қанчалик ички тузилиши жиҳатдан мутаносиб бўлмасин, қанчалик фан-техника ютуқларига, янгиликларга очиқ, илғор тамойилларга таянмасин, шахс манфаатларини етарлича ҳисобга олмаса, моделнинг имкониятлари реал эмас, балки формал хусусият касб этади ва амалда воқе бўлмайди.

Ўтиш даврининг қийинчиликлари шахс манфаатларини тўла таъминлашда ҳар хил тўсиқлар ҳосил этмоқда. Бу борада халқ хўжалиги турли бўғинларидаги раҳбар ва мутахассисларда янгича иқтисодий тафаккур етишмаслиги ва амалий тажриба камлиги панд бермоқда. Натижада ўзидаги мавжуд салоҳиятни яхши юзага чиқара олмайпти.

Шу боис шахснинг реал даромадларини йилдан-йил ошириб бориш лозим. Инвестициялар учун маблағ топиш, капитални жамғариш баҳонасида шахс манфаатлари етарлича таъминланмас экан, эртанги кунда меҳнатга тўғри муносабат шаклланмайди. «Яширин иқтисодиёт» улуши халқ хўжалигида ўсиб бораверади. Ҳалол ва очиқ ишлаш орқали ўз аҳволларини яхшилашлари мумкинлигига ишонмайдиган одамлар сони ҳам кўпаяди ва улар «яширин иқтисодиётга» қўшилиб кетадилар. Энди биз шахс манфаатини, интилишларини жамоа ва жамият манфаатига қарши қўймасдан, уни юксак баҳолашни ўрганишимиз, одамларнинг меҳнатдан, унинг оқибат натижаларидан манфаатдорлигини муттасил ошириб боришимиз лозим.

Бозор иқтисодиётининг таркибий қисми сифатида меҳнат бозори вужудга келяпти. Меҳнат бозори ишчи мутахассисларнинг ўртасида рақобат пайдо бўлишини, ишчи ва мутахассисларга, уларнинг малакасига нисбатан эҳтиёж бо-

зорнинг таклиф ва талаб қонуниятига бўйсунганини билдиради. Меҳнаткашлар, жамият аъзолари шунга тайёр бўлишлари керак. Меҳнат бозори иқтисодиётдаги ўзгаришлар туфайли нисбатан тезроқ шаклланади, ammo аҳолининг психологияси, меҳнат бозорига, рақобатга муносабати, касб малакаси анча секин ўзгаради, объектив ўзгаришлардан бир оз ортда қолади.

Демак, бозор иқтисодиёти имкониятларини тўлароқ рўёбга чиқариш, иқтисодий ўсишнинг барқарор суръатларини таъминлаш учун таълим-тарбия ва маънавий-маърифий ишларда меҳнатга ижобий муносабатни шакллантириш, ёшлар орасида касб танлашга эътиборни кучайтириш билан бир қаторда меҳнат бозори талабларига мослашувчанликни ҳам тарбиялаш лозим.

Халқ таълими соҳасида амалга оширилаётган ислохотлар, ўрта-маҳсус ва касб-ҳунар таълимининг тўлиқ қамраб олиниши, ёшларнинг касб ўрганишлари учун давлат бош ислохотчи ва асосий инвестор сифатида кафолатланган имконият яратиши — бу, бир томондан, шаклланаётган меҳнат бозори талабларини ҳисобга олиш бўлса, иккинчи томондан, меҳнат бозорига давлат сиёсатининг таъсир кўрсатишидир.

Кадрлар тайёрлашнинг бундай кенг қамровли миллий дастури жаҳоннинг ҳеч бир мамлакатада йўқ. Бу ҳам муस्ताқил тараққиётимизнинг миллий хусусиятларидан ва таркибий унсурларидан биридир.

Ўз иқтисодори, қобилияти ва қизиқишини рўёбга чиқариш учун тўғри касб танлаш муаммосини, қайси коллежга бориб ўқишни ёш йигит ва қизнинг ўзи эркин ҳал қилади. Айниқса, қиз болалар қишлоғидаги ёки унга яқин жойдаги коллежга кириб, ўзларига ёқмаган касбни эгаллашлари, кейин лоқайд, ижтимоий пассивлик ҳолатига тушиб, меҳнат бозорида четга сурилиб қолишлари ҳеч гап эмас. Шу боис ёшлар ўртасида касбга йўналтириш ишларини тубдан яхшилаш керак. Жамият малакали ва ташаббускор ишчи ва мутахассисларга ҳар бир касб бўйича қанча эҳтиёж тушса, шунча қондириш имкониятига эга бўлиши, бунинг учун меҳнат бозорида рақобат, талаб ва таклиф етарлича ва ҳолисона ўрганилиши лозим. Ижтимоий муҳофазалаш тамойилини нотўғри талқин қилиб, меҳнат бозори, рақобат йўлига сунъий тўсиқ қўйиш мумкин эмас. Бу давлатга ҳам, жамиятга ҳам жуда қимматга тушади. Энг

аввало, катта моддий ресурсларнинг носамарали сарфланишига, боқимандаликнинг узоқроқ сақланишига олиб келади, салбий характердаги қўшимча иқтисодий ва ижтимоий муаммоларни келтириб чиқаради. Меҳнат бозори бевосита ишлаб чиқариш технологияси ва касб малакаси ўсишига таъсир кўрсатишини ҳам унутмаслик керак.

Ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш маданиятининг юксалиши, сифатининг ошиши фақат иқтисодий рақобатгагина боғлиқ эмас, гарчи иқтисодий рақобат мазкур борада ғоят катта роль ўйнаса-да. У ишчи ва хизматчининг ўз касбини севиши, ундан фахрланиши, касб этикасига қанчалик амал қилишига ҳам боғлиқ. Қолаверса, жамиятда одамлар ўртасидаги умумий муносабатларнинг қай даражада маданийлиги, ўзаро хайрихоҳликка асосланиши, умумий маънавий-маданий муҳит ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш маданиятига бевосита таъсир қилади.

Мустақил Ўзбекистон тараққиётида маънавиятга кенг ўрин ажратилишини тақозо этувчи заруратлардан бири жамиятнинг иқтисодий тафаккурини ислохотлар талабига мослаштириш орқали бозор муносабатлари, бозор инфратузилмаси ривожланишини тезлаштиришдир.

Сир эмас, молия-кредит ва банк тизими фаолияти замон талабларидан ҳали бир оз ортда, консалтинг ва лизинг, суғурта ва траст компаниялари, турли-туман шартномалар институтлари тармоғи ҳам энди кенгаймоқда, борларида эса тажриба етишмай турибди. Бунинг сабаблари кўп, шулардан бири жамият иқтисодий тафаккурининг яхши ривожланмагани, иқтисодий зарурат тўла англаб олинмаганлиги, англаб олинганда ҳам ўзибўларчилик муносабатларининг ижтимоий онгда кучлилиги, бирор ишқал чиқиб қолмасин қабилидаги ҳадиксирашнинг ташаббусни бўғишидир. Бинобарин, янгича дунёқараш, эркин иқтисодий тафаккур ва эркин иқтисодий муносабатлар бизга сув билан ҳаводек зарур. Хўжалик юритиш фаолияти, ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш, тижорат ва ҳ. к. ҳаммаси фойда олишга қаратилган. Фойда иқтисодиётнинг асосий мақсади, бинобарин, асосий тушунчаси ҳамдир. Унга пировардида рентабеллик, таннарх, даромад каби тушунчалар бўйсунди. Лекин фойда кетидан қувиш азалий ахлоқий муаммони кўндаланг қилиб қўяди: мақсад воситани оқлайдими? Фойда олишга интилиб, мулкдор ишчи ва хизматчилар меҳнатига ҳақ тўлашда адолат мезонига қандай ва қанчалик риоя қилиши лозим?

Давлат қонун йўли билан меҳнатга ҳақ тўлашнинг умумий ўртача меъёрини белгилайди. Аммо ҳар бир муайян корхонада меҳнат қилиш ва технологик шароит, ишчи ва хизматчиларга яратилган қулайликлар, ички тартиб-интизом, ундаги меҳнатнинг интенсивлиги ҳар хил. Демак, ҳар бир корхонада олинаётган даромадларни, сарфланаётган харажатларни, шу жумладан, ишчи ва хизматчиларнинг жисмонан ва психологик, касбий ва малакавий куч-ғайратининг сарфланишини, иш ўрнидаги мавжуд қулайликларни, ижтимоий суғурталаниш ва ҳимояланишни алоҳида ҳисобга олиб, иш ҳақи тўлаш лозим. Илгари текисчилик шароитида меҳнат қилиб, ҳақ олишга ўрганиб қолган жамият учун бу осон эмас. Бунга на ишга ёлловчи, на ёлланувчи, на ишчи-хизматчиларни ҳимоя қилувчи турли жамоат ташкилотлари, айтайлик, касаба уюшмалари тайёр.

Меҳнатни муносиб баҳолаб, моддий рағбатлантириш ва бу орқали умуман иқтисодийнинг ривожланишига таъсир кўрсатиш бевосита иқтисодий тафаккурга боғлиқ. Аҳолининг товар ва хизматларни харид эта олиш қобилияти қанчалик юксак бўлса (бу унинг ойлик маоши ва бошқа даромадидан келиб чиқади), жамиятда ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳалари шунчалик яхши ривожланади, иқтисодий юксалиш рўй беради. Аксинча, аҳолининг асосий даромади кунини ўтказишга зўрға етса, у ортиқча истеъмол буюмлари харид қилмайди, турли хизматлардан минимал даражада фойдаланади. Бу эса бозорда талаб пасайиб кетишига, ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш кенгайиш ўрнига, торайиб қолишига олиб келади. Ишчи ва хизматчиларга кам маош тўлаш дастлаб мулкдор учун (давлат, хусусий шахс, жамоавий мулкдор) фойдали бўлса-да, оқибат натижада зарарлидир. Чунки ишлаб чиқариш, умуман иқтисодий ўсмай, ривожланмай қолади. Турғунлик эса эртами-кечми инқирозни келтириб чиқаради. Мана шуни раҳбарлар ҳам, тадбиркорлар ҳам унутмасликлари керак. Шу боис ислохотлар ўз имкониятларини тўлароқ юзага чиқариши учун меҳнатни муносиб тақдирлашга биринчи даражали эътибор қаратиши шарт. Меҳнатни оптимал рағбатлантириш нафақат иқтисодий ва ҳуқуқий, шунингдек, ахлоқий меъёрлар даражасига кўтарилиши, виждон амрига, адолат ва инсофнинг одатий талабига айланиши лозим.

Лекин меҳнатни моддий рағбатлантириш ўз-ўзидан меҳнат унумдорлиги ўсишини, меҳнатга муносабат ўзгаришини белгиламаслигини юқорида айтган эдик. Моддий рағбат иқтисодий анъанавийлик доирасида ўзининг турмушидан мудом қаноат ҳосил қилиб, эҳтиёжлари юксалмайдиган, камсуқумликка ўрганиб қолган кишида ҳатто иш унуми пасайишига олиб келиши мумкин.

Макс Вебер қуйидаги мисолни келтиради: ўрилган 1 морген (0,25—0,33 гектарга тенг майдон) учун 1 марка ҳақ оладиган ўроқчи кунига 2,5 морген ўради ва 2,5 марка ҳақ олади. Хўжайин ҳосилни нобуд қилмай тезроқ йиғиб олиш мақсадида 1 моргенга 1 марка эмас, 1,25 марка ҳақ белгилайди ва унумдорлик 3 моргенгача ўсишига умид қилади. Лекин анъанавийлик доирасида тарбия топган ўроқчи кўпроқ пул ишлаб қолиш имкониятидан фойдаланиш ўрнига, доимий 2,5 маркалик иш қилаверади: энди 2,5 морген ўрнига 2 морген ўра бошлайди. Анъанавийликка мойил тарбия таъсирида шаклланган меҳнатга муносабат ва турмуш тарзида моддий рағбат биринчи ўринда турмайди. Чунки инсон эҳтиёжлари турғунлик касб этади. Ўроқчи ва унинг рўзғори бир маромда турмуш кечиришга, ўз эҳтиёжларини ўртача топадиган даромадига мослаштиришга ўрганиб қолган. «Келтирилган мисол биз «анъанавийчилик» (традиционализм) деб атайдиган тафаккур тарзининг ифодаси бўлиб хизмат қилиши мумкин»¹ — дейди Вебер.

Юқоридагидан, мантиқан, ўроқчи меҳнат унумдорлигини ошириш учун иш ҳақини бир оз камайтириш керак экан-да, деган хулоса келиб чиқадигандек туюлади. Капитализм ўз ривожланиш жараёнида меҳнатни интенсивлаштириш учун кўп усулларни, жумладан, ҳақ тўлашни бир оз пасайтиришни ҳам синаб кўрган. Лекин бундай усул оқибатда самара бермаган, норозиликни келтириб чиқарган.

Вебер фикрича, инсонда ривожланган масъулият туйғуси билан бир қаторда шундай тафаккур тарзи қарор топиши зарурки, унинг учун меҳнат бирдан-бир мутлақ мақсадга, «даъватга» айлансин. «Меҳнатга бундай муносабат эса инсон табиатининг хоссаси эмас, — эътироф этади Вебер. — У бажарилган ишга кўп ёки оз ҳақ тўлашнинг

¹ Вебер М. Избранные произведения. М., «Прогресс», 1990 г., с. 81.

бевосита натижаси сифатида вужудга келмайди; бундай интилиш узоқ давом этган тарбия жараёнининг натижасида вужудга келади»¹. Протестант оиласида тарбия топган кишига гўдаклигиданоқ, меҳнат Яратган томонидан сенга ато қилинган иқтидор ва олдинга қўйилган бирдан-бир мақсад, қанча яхши ва ҳалол ишласанг, Яратганга шунча маъқул бўласан, қабилидаги ғоялар сингдирилган. Католик оилада меҳнат «даъват» ва «бирдан-бир мақсад», руҳни халос этишда ибодат ўрнини боса оладиган омил мақомига кўтарилмаган. (Немисчада Beruf сўзи ишлатилган. Рус тилига у «призвание» деб ўғирилган. Аслида Beruf икки маънони англатади: касб (иқтидор) ва чақириқ (чорлаш, даъват). Дастлаб — сенга Худо томонидан берилган топшириқ, мажбурият ва унинг сенга даъвати — деган мазмунни ҳам англатган. Вебер таъкидлашича, протестантизмдан ташқари диний оқимларда ва динларда бу тушунчага айнан мос тушунча йўқ. Ҳатто шаклан бир хил сўз бўлганда ҳам сал бошқачароқ тушунилади). Протестантизм шароитида тарбия топган, меҳнатга худо томонидан юклатилган мажбурият ва халос бўлиш омили, танлаган касбга эса Худо унга ато этган иқтидор ва қўнғилга солган даъват деб қарайдиган кишида иш унумдорлигини оширишга доимий ички маънавий рағбат бўлган. У моддий рағбат билан қўшилса, жуда катта амалий натижаларга олиб келган.

Демак, бизда ҳам меҳнатга янгича муносабатни шакллантириш учун уни фақат муносиб тақдирлашнинг ўзи етарли эмас, шунингдек, янгича дунёқарашни қарор топтириш лозим. Аммо меҳнатни муносиб тақдирламаслик ҳам хавфли. Ҳалол меҳнат туфайли яхши турмуш кечириш, жамоада иззат-эътиборли бўлиш мумкинлиги тўғрисидаги тарбия жараёнида ҳосил қилган тасаввурлари, умидлари ҳаётда оқланмаган кишининг ишдан қўли совийди, унда аста-секин меҳнатга лоқайдлик, дангасалик шаклланади.

Шу боис тараққиётга интилиш маънавиятга, хусусан, меҳнат тарбиясига жуда катта эътибор беришни ва айни пайтда тарбия ишларини моддий рағбатлантириш билан мустаҳкамланишни тақозо этади.

Тараққиёт модели учун яна бир масала жуда муҳимдир — бу корхона эгасининг (у давлат бўладими, жамоа ёки хусусий шахс бўладими, қатъи назар) ишчи ва хизматчи-

¹ Ўша жойда, 82-б.

лар билан муносабати адолатга, ижтимоий ҳамкорликка ёки эксплуатацияга, адолатга асосланишидир. Айнан адолат масаласи тижоратчи ва харидор, ишлаб чиқарувчи (хизмат кўрсатувчи) ва истеъмолчи муносабатларига ҳам бевосита тааллуқли. Корхона эгаси фойда олиш учун инсонпарварлик талабларига унчалик мос келмайдиган, ҳатто очиқчасига зид бўлган воситаларни танлаши, табиатга ҳам зарар етказиши мумкин. Бунга жамиятнинг қай даражада бефарқ қараши ёки унинг фаолиятини чеклаши, тақиқлаши нафақат мавжуд қонунларга, шунингдек, ахлоқ меъёрларига, қарор топган маънавий муҳитга, фуқароларнинг онглилик даражасига, ўз ҳуқуқини ҳимоя қила олишларига, ижтимоий фаоллигига ҳам боғлиқ. Ўз навбатида ушбу масалаларнинг қандай ечилиши тараққиёт моделининг самарадорлигига таъсир кўрсатади.

Фойда олишга қаратилган умумиқтисодий фаолият, ишлаб чиқариш ва маҳсулотни сотиш билан боғлиқ муайян хатти-ҳаракатлар табиатга, жамиятга, ўзгаларнинг манфаатларига, ишига, онгига, қизиқишларига, умуман турмуш тарзига у ёки бу даражада таъсир қилади. Масаланинг экологик ва иқтисодий жиҳатлари устида тўхталиб ўтирмайлик. Ҳатто дам олиш, кўча-кўйда сайр қилаётган пайтингизда, газета, журналлар ўқиётганингизда ёки телекўрсатувларни томоша қилаётган пайтингизда турли товарлар ва хизмат турларининг рекламасига дуч келасиз. Сиз ёқтирган, истаган ахборот билан бир қаторда сизга «қўшимча» тиқиштириладиган ахборотдан ҳам «бахраманд» бўлишга мажбурсиз. Рекламанинг маданий савияси, ахлоқ талабларига мазмунан қанчалик мослиги, уни тарқатиш воситаларининг маъқул ёки номаъқуллиги нафақат юридик, шунингдек, ахлоқий ва эстетик меъёрлар билан ҳам тартибга солинади. Яъни реклама қонунларни бузмасдан, жамиятнинг дидига, ахлоқий талабларига мослашиши шарт. Лекин амалда ахлоқий ва эстетик талаблар доим ҳам ҳисобга олинавермайди.

Фарб мамлакатлари тажрибасидан маълумки, бозор муносабатлари, хўжалик юритувчи субъектларнинг фойда кетидан қувиши аҳолининг кенг қатламларида истеъмолчилик психологиясини ривожлантирмоқда. Бунинг учун ҳатто «тажовузкор» реклама орқали одамларнинг онгига таъсир кўрсатилмоқда, дунёқараши қисман бошқарилмоқда. Ҳамма нарса, ҳатто одамларнинг ўзаро таниш-билишчилиги

ҳам истеъмол товарига, маълум бир ҳолатларини чиқариш воситасига айланмоқда. Бу, табиийки, жамият маънавиятига салбий таъсир кўрсатмоқда. Турли-туман реклама ахбороти одамларнинг фаол онгидан мумтоз адабиёт, санъат ва илм-фан берган билимларни онгнинг нофаол қатламига сиқиб чиқармоқда. Француз социологи А. Моль куйидагиларни эътироф этганди: «Бугун оддий ишчи ақлини «тўлдиришда» унинг метро афишасида ўқигани, радиодан эшитгани, кино ёки телевизорда кўргани, ишга боришда йўлда газетада ўқиб олгани ёки ҳамкасблари ва қўни-қўшниларидан эшитгани кўпроқ роль ўйнайди; мактабдан эса фақат яримунут бўлган тушунчалар тутуни қолади, холос»¹.

Далил ва мулоҳазаларни жамлаб, Моль шундай хулосага келади: «Бизнинг давримизда билимлар асосан таълим тизими орқали эмас, балки оммавий ахборот воситалари орқали шаклланади»². Моль фикрлари бир оз кескин, анча бўрттирилган бўлишига қарамасдан, маълум даражада тўғри, ҳаётдаги мавжуд муайян тенденцияни акс эттиради.

Реклама усуллари ва истеъмолчилик психологиясининг ғарбда «контркультура» — аксилмаданият деб аталмиш ҳодисаларнинг вужудга келишида маълум роли бор. («Аксилмаданият» — инсонга қарши турли зўравонликларни, фаҳшни, қотилликни, кўркув ва даҳшатни, инсоннинг ҳайвоний ҳирсларини, тубанлашишини тараннум этиш, жамиятдаги ахлоқий ва эстетик меъёрларни инкор қилиш ва ҳ. к.

Аксилмаданият нафақат ғарб санъатида, шунингдек, ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳаларида ҳам баъзан кўришиб қолади. Масалан, инсонга ва жамиятга қарши қаратилган «қора жодугарлик», «шайтоний мазҳаблар» каби яширин уюшмалар фаолияти бунга мисолдир. Қисман ғарб ёшларининг жамиятдаги меъёрларга қарши эътирозларини ифодаловчи айрим ҳаракатларида XX асрнинг 60-йилларида хиппи, 70—80-йилларида панклар — аксилмаданият унсурлари талайгина.

Аксилмаданият билан ҳақиқий бадиий асар савиясида юксак ишланган ва эзгулик тушунчаларига зид бўлмаган

¹ Моль Абрам. Социодинамика культуры. М., «Прогресс», 1973 й., с. 39.

² Там же, с. 45.

баъзи триллерларни — даҳшатли, қўрқинчли фильмларни чалкаштирмаслик керак).

Аксилмаданиятни туғдирган асосий сабаб, албатта, реклама ва истеъмолчилик психологияси эмас, балки маънавиятнинг инқирозидир. Аммо рекламанинг баъзи бир «ностандарт қилиқларидан», хусусан, истеъмолчининг эҳтиросини жунбушга келтириб, унга ҳар қандай усул билан, ҳатто мавжуд меъёрларни атайлаб инкор этиб бўлса-да, ташвиқ этаётган ғояни (товарни, хизматни) эслатиб қолиш кабилардан аксилмаданият намуна олган дейиш мумкин.

Аксилмаданият ҳар ҳолда, муайян муаммоларни туғдирса-да, ғарб ижтимоий ҳаётида кучли аҳамият касб этгани йўқ, этиши мумкин ҳам эмас. Лекин, аксилмаданиятдан фарқли, оммавий маданиятнинг роли ва ҳозирги замон жамиятидаги ўрни жуда катта, шу жумладан бизда ҳам. Оммавий ахборот воситалари, аудио, видеотехниканинг ривожланиши оммавий маданиятнинг ривожланишига катта ҳисса қўшмоқда. Узоққа бориб ўтирмасдан, қўшиқчилик санъатини мисол келтириш мумкин. Оммавий маданият бир қаноти билан мумтоз маданиятга умумий профессионал савияси ва мазмуни билан яқинлашса, иккинчи қаноти билан кўпинча авом дидига мослашганлиги, саёзлиги ва бадий савиясининг баъзан унча баланд эмаслиги туфайли аксилмаданиятга жуда яқин бориб қолади. Масалан, ғарб рок эстрадасида «қабристон куйлари» жанри бор. Унда саҳнада «мурдаларни» бурдалаш ва шу каби шизофреник қилиқлар намойиш этилади. Ушбу «жанрга» XX асрнинг 70-йилларида бутун жаҳонга машҳур эстрада юлдузларидан бири Элис Купер асос солган эди.

Оммавий маданиятга оид санъат умуман мазмунан саёз, маҳорат жиҳатидан паст экан, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Ҳозирги замон оммавий санъатида шундай ижрочилар ўтган ва борки, улар ўз соҳаларининг классикларига айланган (масалан, Ботир Зокиров). Лекин айнан оммавий маданият ҳодисалари кўп жиҳатлари билан хизмат ва товарнинг ўзига хос турига айланмоқда. Ушбу маънода рекламанинг ўзи ҳам оммавий маданиятнинг бир туридир. Оммавий маданиятнинг кенг қўламда тарқалиши ҳозирги замон ишлаб чиқариши ва истеъмолчилик психологияси ривожланиши билан боғлиқ. Бу ҳозирги замон иқтисодиётининг маънавиятга таъсиридир.

Умуман ҳозирги замоннинг илмий-техника-тараққиёти, ишлаб чиқариши ва иқтисодиёти, ижтимоий ҳаётни ва турмуш тарзини «стандартлаштирмоқда». Биринчи навбатда урбанизация (шаҳарлар ва уларда яшовчи аҳоли сонининг кўпайиши ва шаҳар турмуш тарзи аҳолининг йилдан-йил кўпроқ қисмини қамраб олиши) жараёни орқали «стандартлаштириш» кучаймоқда. Уй-рўзғор буюмлари ва жиҳозларидан (музлатгич, радио, телевизор, кир ювиш машинаси ва ошхона жиҳозлари, мебель ва ҳ. к.) тортиб, то одамларнинг кийим-кечагигача, эрталаб ишга бориб, кеч ишдан қайтиб, дам олишни кўпроқ телевизор олдида ўтказишгача дунё миқёсида бирхиллик касб этмоқда. Ишлаб чиқариш жараёни ва технологияси ҳам худди шундай дунё миқёсида бир хиллик касб этмоқда.

Ишлаб чиқариш ва турмушдаги бирхиллик жинсидан, тилидан, динидан, миллатидан қатъи назар одамлар психологиясида ва нарсаларга, ҳодисаларга муносабатида ўхшашликни кўпайтирмоқда. Бу қисман уларнинг дидига, маънавий эҳтиёжларига ҳам тааллуқли. Шу сабабли замонавий оммавий маданиятнинг баъзи кўринишлари космополитик характерга эга. Уларда миллий ёки минтақавий хусусиятлар, тўла йўқолмаган бўлса-да, кучли аҳамиятга эга эмас.

Шундай қилиб, иқтисодиёт ва маънавиятнинг ўзаро таъсири бевосита ёки билвосита жамият ҳаётининг барча соҳаларида намоён бўлаётир.

Замонавий ишлаб чиқариш ва бозор муносабатлари умуман мумтоз қадриятларни қайта баҳолаш, уларни технократик қарашлар, меъёрлар, омололлар билан алмаштиришга уринишларни туғдирмоқда.

Ғарбда таълим-тарбияни гуманитарлаштириш, инсонпарварлик ғояларини жамият онгига қайта сингдириш зарурлиги тўғрисида гапирилаётгани ҳам бежиз эмас.

Шундай қилиб, иқтисодий муносабатларнинг, иқтисодий ҳаётнинг ички инсонпарварлик моҳияти ҳам, ташқи ташкилланиш ва намоён бўлиш маданияти ҳам билвосита ва бевосита жамиятда қарор топган маънавиятга боғлиқ.

Ўзбекистон кўпмулкчиликка асосланган иқтисодиётни, бозор муносабатларини ривожлантирар экан, ғарб мамлакатлари ижтимоий-иқтисодий ва маънавий ҳаётидаги ютуқларни ўрганиш билан бир қаторда кўплаб камчиликларни четлаб ўтиши мақсадга мувофиқ. Шу боис ислохотлар жа-

миятни иқтисодий, моддий жиҳатдан ривожлантириш билан бирга инсонни юксалтириш, маънан бой, билимли, дунёқараши кенг, «боқимандаликни ор деб биладиган», ижтимоий масъул баркамол авлодни тарбиялашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган.

Ўзбек маънавий меросига мос меҳнат ва тижоратда ҳалоллик, истеъмолда нафс ва ҳирсни тийиш, ишлаб чиқаришда ижтимоий ҳамкорлик ва адолат тамойиллари таълим-тарбия ишларида ҳисобга олиниши лозим. Аммо нафс ва ҳирсни тийиш инсоннинг соғлом эҳтиёжлари ўсишининг олдини олишга қаратилмаслиги лозим. Соғлом эҳтиёжлар инсон табиатини бойитади, уни жисмонан ва руҳан, маънан такомиллашувига хизмат қилади. Носоғлом эҳтиёж инсон шахсиятини емиради. Уни буюмнинг, бойликнинг, жиғилдоннинг, яъни нафснинг қулига, лаззат ва шаҳват — ҳирснинг тутқунига айлантиради. У маишат-параст, исрофгар киши ёки зикна, ҳасис, очофат, таъмагир киши бўлиб вояга етиши мумкин. Икки ҳолда ҳам у, иложи топилса, қаллобликдан қайтмайди.

Иқтисодиёт инсон эҳтиёжларидан, инсоннинг ўзидан ташқаридаги ҳодиса эмас. Иқтисодиёт инсон учун, зинҳор инсон иқтисодиёт учун эмас. Шундай экан иқтисодиёт билан боғлиқ ҳар қандай масала бевосита ёки билвосита инсонга бориб тақалади.

Фойда олиш иқтисодиётнинг асосий мақсади, дедик. Фойда ахлоқ нуқтаи назаридан турлича баҳоланиши мумкин: масалан, ҳалол ёки ҳаром топилган фойда қабилида. Ҳалол ёки ҳаром усул билан фойда олишнинг мезонлари нималардан иборат? Улар ўртасида чегара борми? Бу жуда қийин ва оғир масала. Аниқ ва қатъий мезон ҳеч қачон бўлмаган. Маълум бир шароитда маъқул ҳисобланган усул, бошқа шароитда номаъқул ҳисобланиши мумкин. Лекин бир нарса аниқ — сизнинг иқтисодий фаолиятингиздан табиат, жамият, одамлар жисмонан ва руҳан (экологик муаммолар, кишилар соғлигини йўқотиш, қаттиқ эксплуатация сабабли ўзаро беғоналашиш ва худбинлик кучайиши, меҳр-оқибат пасайиши туфайли) зарар кўрмаслиги лозим.

Бу фойда олишни қўл остидаги ишчи ва хизматчиларни эксплуатация қилиш асосида эмас, балки ижтимоий ҳамкорлик асосида қуриш лозимлигини билдиради.

Самарали тараққиётни таъминлаш турли ижтимоий қатламлар, энг аввало, ишга ёлловчилар (мулкдорлар) ва ёл-

ланувчилар ўртасида ижтимоий ҳамкорлик муносабатлари ўрнатилишини тақозо этади.

Ижтимоий ҳамкорлик эса фақат тарғибот-ташвиқот, даъват, насиҳат воситасида вужудга келмайди. У, биринчи галда, иқтисодий манфаатларнинг мос келиши, мулкка шерикчилик қилиш негизида шаклланади. Лекин жамиятдаги ижтимоий мўлжаллар, ахлоқий ва юридик меъёрлар, маънавий муҳит ва одамлар ўртасида шаклланган умумий муносабатлар бу жараёнга таъсир кўрсатмай қолмайди.

Ўзбекистонда ишлаб чиқариш субъектлари (ёлловчилар ва ёлланувчилар) ўртасида ижтимоий ҳамкорликни қарор топтириш мақсадида мулкчиликнинг жамоавий турлари — концернлар, ҳиссадорлик жамиятлари, компаниялар, жамоа корхоналари, ширкатлар ва ш. к. ривожланишига эътибор қаратилмоқда. Корхона акцияларининг тегишли қисми унда ишлайдиган кишиларга сотилмоқда ёки жамоа корхоналари, ширкатларда уларнинг пай улушлари белгиланиб, тегишли юридик тартибда расмийлаштирилмоқда. Бу ислохотларнинг ҳақиқатан ижтимоий ҳамкорликка таяниши учун шарт-шароит яратмоқда.

Реал мулккий шериклик билан бирга олиб бориладиган тарбиявий-тарғибий тадбирлар ижтимоий ҳамкорликни шакллантириш ва ривожлантиришда юксак самара беради. Оддий ишчи ва мутахассис ҳам, раҳбар ҳам ўз корхонасининг ихлосманди, содиқ фидокорига айланиши учун объектив ва субъектив шарт-шароитлар вужудга келади.

Ижтимоий ҳамкорлик нафақат ёлловчи ва ёлланувчи ўртасида, шунингдек мулкнинг турли шакллари, катта ва кичик бизнес ўртасида ҳам у ёки бу кўринишда қарор топиши мумкин ва лозим. Бозор муносабатлари ривожланган мамлакатлар тажрибасидан маълумки, ишлаб чиқарувчилар, тадбиркорлар ўртасидаги ҳамкорлик ўзаро қатъий ишончга, шеригини ҳар қандай шароитда ҳам доғда қолдирмасликка асосланади. Тадбиркорларнинг бир-бирига ёки қўл остида ишлайдиган ходимига, ишчисига берган оғзаки ваъдалари ҳам юридик тасдиқланган шартномадан кам кучга эга эмас. Тадбиркор маҳсулот етказиб берувчи шеригидан белгиланган вақтда келишилган миқдорда хомашё ёки бутловчи қисмларни ёки бошқа зарур маҳсулотларни олишига имони комил. Ўзаро тўловларнинг кечикиши тўғрисида гап бўлиши мумкин эмас. У қўл остидаги хизматчиси

ёки ишчиси берилган топшириқни ўз вақтида ва сифатли бажарилишига ҳам шубҳа қилмайди.

Биз ҳали бунга ўрганишимиз лозим. Биз шартномаларни вақтида бажаришни, ўзаро тўловларни вақтида амалга оширишни ҳали уддалай олмаяпмиз. Баъзан эса шеригини ва ишчисини жиндек алдашни эп кўрадиганларга бармоқ ортидан қараймиз. Чунки мазкур борага оид ҳуқуқий ва ахлоқий онгимиз, умуман иқтисодий тафаккуримиз паст. Корхонанинг ва ишбилармоннинг обрўси, ҳалоллиги, ишончли шерик бўла олиши ва ш. к. иқтисодий этика меъёрлари ҳозирча бизда корхона фаолиятига, аҳволига, даромадига таъсир кўрсатувчи омил даражасига кўтарилган эмас. Чет элларда ишончсиз шерик деган баҳонинг ўзиёқ корхонани синишга олиб келади. Ноҳалол шерик деган баҳо иқтисодий ўлимга ҳукм қилиниш билан барабар. Ҳар ҳолда бундай баҳо олган киши очикча бизнесда ишлай олмайди. Ҳамкорликнинг турли шакллари, энг аввало, корхонадаги ички муносабатларни — умумкорхона манфаати йўлида ҳамжиҳатлик билан тиришқоқ меҳнат қилишни, ташқи шериклар билан ҳалол иш юритишни қанчалик тез ўрган-сак, бозор иқтисодиётининг оёққа туриб, кучга тўлиши шунчалик тезлашади.

Вебер тўғри таъкидлаганидек, ҳар қандай йўл билан бойиш ҳирси, молпарастлик, *auri sacra fames* — олтинга малъун эҳтирос (Вергелий) — барча даврларда ҳам айрим кишиларга хос бўлган. Капитализм, эркин бозор ва эркин рақобат шаклланаётган шароитда уларнинг сони тез кўпайган (бизда ҳам ҳозир шунга ўхшаш жараён кузатилмоқда). Аммо фойда олишга интиладиган капитализм руҳи «мақсад воситани оқлайди» тамойилини қатъиян инкор этади, фақат қонуний воситаларни тан олади. Капиталистик корхона шу тамойил асосида қурилган.

Вебер фикрича, ҳозирги замон капитализми руҳи шундай тафаккур тарзини англатадики, «унга ўз касби доирасида қонуний фойда олишга систематик ва оқилона интилиш хос..., бундай тафаккур тарзи капиталистик корхонада ўзининг энг айниятли шаклини топди, капиталистик корхона эса ўз навбатида унда ўзининг энг айниятли маънавий ҳаракатлантирувчи кучини топди»¹.

¹ Вебер М. Ўша асар, 85-б.

Биз янги жамиятни барпо этишда миллий қадриятларимизни умуминсоний қадриятлар билан бойитмоқчи эканмиз, капитализмнинг оқилона жиҳатларини, илғор тамоийилларини ўзлаштиришимиз керак. Бинобарин, биз ҳам ҳар бир ишчи ва тадбиркорда ўз касби, ҳалол меҳнати орқали қонуний фойда олишга интилишни тарбияламоғимиз зарур. Корхоналар фаолияти шундай йўлга қўйилмоғи керакки, у юқорида қайд этилган интилишларнинг тўла рўёбга чиқиши учун етарли шароит яратсин. Бу жамиятда иқтисодий муносабатлар янгича меҳнат этикаси ва маънавий муҳит шаклланиши зарурлигини билдиради.

Ижтимоий ҳамкорлик, иқтисодий шерикчилик ўзаро рақобатни истисно этмайди. Мулк шакллари ўртасида, турли сармоядорлар ва уларнинг корхоналари ўртасида рақобат бўлиши кўпукладли иқтисодиёт шароитида табиий ҳолдир. Бу кўпмулкчиликка асосланган жамиятнинг табиатидан, моҳиятидан келиб чиқади.

Аммо рақобат фақат стихияли чегараланмаган иқтисодий курашни, ишлаб чиқариш анархиясини билдирмайди. Мазкур ҳолат асосан энди шаклланаётган, ҳали ноетук капитализм учун хос.

Ижтимоий йўналтирилган, маълум даражада билвосита турли ҳуқуқий рағбатлар, солиқ имтиёзлари ёки чеклашлар (прогрессив солиқ) орқали бошқариладиган бозор шароитида ҳар ҳолда рақобат бошқача кўринишларда юз беради. Ишлаб чиқариш тақсимооти, кооперация ва ихтисослашиш, ўзаро шартномалар ва келишувлар, ички ва ташқи бозорга чиқаётган маҳсулот ҳажми ва баҳосига ишлаб чиқарувчиларнинг ўзаро келишуви асосида таъсир қилишга уринишлар, айрим турдаги маҳсулотларга ҳатто давлатлар ўртасида квота белгиланиши рақобатга анча-мунча янги тус бермоқда. Рақобат қилувчилар муросасиз рақиблардан баъзи бир жиддий масалаларда ҳамкорларга айланмоқдалар. Аммо таъкидлаш жоизки, ҳамкорлик мустақил хўжалик юритувчи корхоналар, тадбиркорлар ўртасида нисбий характерга, рақобат эса узлуксиз, доимий характерга эга. Фақат рақобатнинг қўпол, вульгар шакллардан нозик маданийлашган шаклларига ўтилмоқда.

Ижтимоий ҳамкорликнинг қай даражада самарали бўлиши, рақобатнинг қанчалик цивилизациялашган шаклда кечиши жамиятнинг маънавий маданиятига, унда қарор топ-

ган ахлоқий ва ҳуқуқий меъёрларга, иқтисодий муносабатларнинг қай даражада инсонпарварлик қадриятларига мос қурилишига боғлиқ.

Бозор иқтисодиёти шароитида рақобат ижтимоий ҳаётининг барча жабҳаларини қамраб олади. У бир хил касбга эга бўлган оддий ишчилар ва мутахассислар ўртасида ҳам (меҳнат бозорининг талаби ва таклифига мувофиқ), турли касб эгалари орасида ҳам (тармоқлар ўртасидаги рақобатнинг ўзига хос кўриниши), мулкчиликнинг турли шакллари ва бир хил шаклига эга корхоналар (демак, бевосита уларнинг ишчи ва хизматчилари) ўртасида ҳам мавжуд.

Рақобат иқтисодиёт ривожланишининг муҳим омили манбаи ҳисобланади. У инсоннинг ўзини ҳам ишлаб чиқарувчи куч сифатида такомиллаштиради, билим ва малакасини муттасил оширишга мажбур қилади. Рақобат иқтисодиётнинг кўп хусусиятларини, шу жумладан баъзи салбий тенденцияларни белгилайди. Баъзан эса йирик ижтимоий муаммоларни ва зиддиятларни туғдириши мумкин.

Булардан асосийлари қуйидагилардан иборат:

– айнан рақобат туфайли иқтисодий муносабатлар гўёки инсоний муносабатлардан ажралиб, ўзининг мустақил мақсадларига эга бўлиши кучаяди; бунда гўё инсон иқтисодиётнинг фойда олиш воситасига айланиб қолади, чунки у оддий меҳнат қуроли даражасига туширилади, иқтисодиёт субъекти сифатида ўз шахсий фазилатларининг аксариятидан жудо бўлади, фақат унинг малакаси ва иш унумдорлигигина ўз қимматини тўла йўқотмайди;

– рақобат одамлар ўртасида бегоналашишни доимо озиқлантириб туради, ҳатто ижтимоий ҳамкорлик ахлоқий, маънавий эҳтиёжлар негизида эмас, балки кўпроқ иқтисодий манфаатлар, ўзаро фойдалилик негизида қурилади;

– ишга ёлловчи ва ёлланувчилар ўртасидаги муносабатларда, уларнинг иқтисодий манфаатлари фарқ қилиши туфайли, потенциал тарзда зиддият кучайиши, ижтимоий ихтилофлар келиб чиқиши эҳтимоли доимо мавжуд бўлади.

Шу боис жамиятда рақобатнинг салбий таъсирининг олдини олиш ёки мумкин қадар пасайтириш механизми ишлаб чиқиши зарур.

Мазкур механизм қуйидагилардан таркиб топади: би-

ринчидан, меҳнатни муҳофаза қилиш ва иқтисодий муносабатларни тартибга солувчи қонунлар, меъёрлар ҳамда давлат томондан белгиланган ижтимоий кафолатлардан; иккинчидан, ишчиларнинг касаба уюшмалари маъмурият билан, кенгроқ миқёсда маҳаллий ҳокимият билан икки томонлама шартномалар тузиши, турли бошқа жамоат ташкилотлари, жамғармалар, инсон ҳуқуқларини, табиатни муҳофаза қилувчи ташкилотлар фаолиятдан; учинчидан, синфлар ва табақалар ўртасидаги юқоридаги икки гуруҳ омиллар таъсирида ва уларнинг бевосита давоми сифатида ижтимоий ҳамкорлик муносабатларининг қарор топишидан; тўртинчидан, жамиятда хайрихоҳлик, инсонпарварлик, ҳуқуқий ва ахлоқий меъёрларга ҳурмат муҳитининг вужудга келиши, жамият маданий савиясининг юксалишидан.

Мана шу тўрт гуруҳ омиллар бозор иқтисодиётида рақобатда потенциал мавжуд зиддиятларга қарши посонги вазифасини ўтовчи механизмни вужудга келтиради. Бу механизм қанчалик тўғри, ички таркибий тузилмаси мутаносиб шаклланса, тараққиёт модели шунчалик самарали ҳаракат қилади ва жамиятда ижтимоий адолат таъминланади. Бозор рақобатининг ижобий таъсири кучайиб, салбий таъсири камаяди.

Меҳнатни муҳофаза қилувчи қонунлар (меҳнат кодекси) ишга ёлланувчининг манфаатлари ва ҳуқуқларини рўёбга чиқаради. Белгиланган стандарт даражасида меҳнат шароити бўлишини, яъни унинг техник ва санитария-гигиена талабларига тўғри келишини, техника хавфсизлигини, иш ўрнининг квадрат метри, тозалиги, ҳарорати, ёритилиши ва ҳ. к.ни таъминлашга хизмат қилади. Ишга ёлланиш ва бўшаш тартибларини, иш вақтининг меъёрларини, кафолатларини белгилайди. Бу билан ишга ёлловчининг ёлланувчи устидан ўзбошимчалиги йўлида тўсиқ қўйилади.

Турли даражадаги жамоавий шартномалар тузилиши ҳам меҳнат бозори таклиф ва талаблари шаклланишида стихияликнинг анча олдини олади. Касаба уюшмаларининг ижтимоий муҳофазалаш, тарбиявий фаолияти, ҳар хил жамоат ташкилотларининг айнан шундай фаолиятлари ҳам ёлланувчиларнинг ҳар томонлама ижтимоий муҳофазаланишини кучайтиради, онгини ўстиради, ўз ҳақ-ҳуқуқларини юзага чиқаришига қўмаклашади. Жамоат ташкилот-

лари фаолияти, шунингдек, табиатга ишлаб чиқариш томонидан етказилган зарарни камайтиради (бу муаммо давлат қонунлари орқали ҳам қаттиқ тартибга солинади).

Ёлловчилар ва ёлланувчилар муносабатларининг ижтимоий ҳамкорлик асосида қурилиши жамиятда барқарорлик таъминланишининг, иш ташлашлар, забастовкалар, синфий тўқнашувлар, алғов-далғовларнинг олдини олишнинг, ҳар хил зиддиятларни музокаралар, келишувлар орқали ҳал қилишнинг асосий шартларидан биридир.

Ва, ниҳоят, жамиятда қарор топган маънавий муҳит ҳам бу борада ниҳоятда катта аҳамиятга эга. Агар жамиятда «одам одамга бўридир» деган нақлга ўхшаш меъёрлар кенг тарқалган бўлса, кўшни кўшнини, ҳамкасблар бир-бирини пойласа, одамлар худбин манфаатлари йўлида фақат бир-бирини алдаса, меҳр-оқибат совиб, ўзаро бепарқлик, ҳатто нафрат кучайиб бораверса, ижтимоий табақалар ва синфлар ўртасидаги муносабатлар ҳам ўзаро шубҳа, ички адоватга асосланади. Бундай муҳит шароитида кичкина, арзимас зиддиятлар ҳам бўртиб кетади, жиддий муаммолар туғдиради. У жамиятда вужудга келган таназзул, инқироз пайтлари адоватни юзага чиқариб, амалда барқарорликни бузиб юбориши мумкин.

Аксинча, соғлом ижтимоий муҳит майда-чуйда зиддиятларнинг авж олишига йўл қўймайди, жиддийроқ зиддиятларни келишувчилик орқали ҳал қилишга жамиятни ундайди. Синфлар ва табақалар ўртасида ҳамкорлик қарор топиши ва янада мустаҳкамланиши учун қулай ижтимоий-психологик шарт-шароит яратади.

Жамиятда ижтимоий ҳамкорлик ўрнини ижтимоий қарама-қаршилик ва адоват эгалласа, маънавий муҳит но-соғлом бўлса, миллий ғоя шаклланмайди ёки унутилади, тараққиёт модели ҳам очиқчасига ёки яримяширин иқтисодий ва ижтимоий зўравонликка асосланади.

Маънавий муҳит кенг маънодаги маънавиятнинг таркибий қисмидир. Буни назарда тутсак, маънавиятнинг иқтисодиётга кўрсатадиган таъсирини теранроқ англаб оламиз.

Хулоса қиладиган бўлсак, Ўзбекистонда жамиятни ривожлантиришда маънавиятга катта аҳамият берилиши меҳнат қадрини кўтаришга, унга янгича муносабатни, умуман янгича иқтисодий тафаккурни шаклантиришга, турли табақалар, биринчи навбатда ишга ёлловчилар ва ёлланувчилар ўртасида ижтимоий ҳамкорликни қарор топти-

ришга, инсон эҳтиёжларига йўналтирилган маданий бозорни, янгиликларга очик, қайишқоқ ва динамик, ўзини ўзи тартибга соладиган иқтисодиётни вужудга келтиришга қаратилгандир.

Юқорида билдирилган мулоҳазалардан қуйидаги хулоса ва тавсиялар келиб чиқади:

1. Мустақил тараққиёт анъанавий меҳнат тарбиясининг мазмунини замонавий технологияга асосланган, рационал ташкил этилган ишлаб чиқаришга, бозор иқтисодиётига, энг аввало меҳнат бозорига мослаштириб бойитишни тақозо қилмоқда. Оилада, боғчада, мактабда меҳнат тарбиясининг асослари ўзлаштирилади. Анъанавий тарбиямиз меҳнатсеварлик, ишдаги тартиб-интизом, иш жойини ва асбоб-ускуналарни авайлаб-асраш, озода сақлаш, шеригини қўллаб-қувватлаш каби хислатларни шакллантиришга хизмат қилади. Эндиликда фақат буларнинг ўзигина етарли эмас. Меҳнатда эришган муваффақиятларга шахс сифатида ўз имкониятларини, иқтидорини юзага чиқарадиган, жамиятдаги моддий ва маънавий мавқеини белгилайдиган омил, деб қараш болага ёшлигиданоқ сингдирилиши мақсадга мувофиқ. Худди шунингдек, меҳнатда энг катта муваффақиятга фақат тўғри танланган ва яхши ўзлаштирилган касб орқали эришиш мумкинлигини, инсон бутун умри давомида касб маҳоратини ўстириши, такомиллаштириб бориш лозимлиги оила, боғча ва мактабдаги меҳнат тарбиясининг марказида турмоғи лозим.

Бола касб-хунар коллежига келгунча, унда меҳнат асосий ижтимоий қадрият деган эътиқод ва муайян касбни эгаллашга интилиш аллақачон шаклланган бўлиши лозим. Шунда унинг коллежда ўқиб, касб эгаллаши самаралироқ бўлади.

2. Педагоглар, психологлар, маънавият ва маърифат билан шуғулланувчи бошқа олимлар ва мутахассислар юқоридаги талабларни ҳисобга олиб меҳнат тарбиясининг янги, содда ва теран концепциясини яратишлари, уни оила, боғча, умумтаълим ва касб таълими мактабларига, олий ўқув юртларига етказишлари лозим.

Ҳозирча Кадрлар тайёрлаш миллий дастури бўйича кўпроқ ташкилий-бунёдкорлик ишлари амалга оширилмоқда: академик лицейлар, касб-хунар коллежлари қурилмоқда, уларнинг моддий ўқув базаси мустақамланмоқда, таълим стандартлари ва янги дарсликлар яратилмоқда. Таъ-

лим стандартлари ишлаб чиқарилиши жараёнида ўқишга янги ёндашувлар, услублар, ўқитишнинг илғор технологияси ўз аксини топмоқда. Аммо тарбия борасидаги ишлар миллий дастур талаблари даражасида эмас. Энг аввало **тарбиянинг янги концепцияси ҳали яратилгани йўқ**. Тарбиянинг янги концепциясида миллий ва умуминсоний қадриятлар қандай уйғунлаштирилиши, тарбияга оид меросимизнинг қайси жиҳатларини танқидий қайта кўриб чиқишимизни, уларни хорижнинг қайси қадриятлари ҳисобига бойитишимиз ва бизнинг шароитимизга қандай мослаштиришимиз мумкинлиги конкрет акс этиши керак. Тарбия таълимдан ортда қолмаслиги лозим.

Меҳнат жамоаларидаги иқтисодий ва касб ўқувларида бозор иқтисодиёти масалалари билан бир қаторда меҳнатга янгича муносабатни шакллантиришга эътиборни кучайтириш керак. Бундай тарбия ҳар бир корхона ва касбнинг хусусиятини ҳисобга олиб пухта ўйланган, доимий ва систематик равишда амалга ошириладиган услубларни ишлаб чиқишни талаб қилади.

3. Тараққиёт модели объектив равишда ҳар бир жамоада ҳам, бутун жамиятда ҳам шахс манфаати кўпчилик манфаатига қурбон қилинмаслигидан ютади. Ишчи ва хизматчиларнинг меҳнатини тақдирлашда уларнинг индивидуал кўшган ҳиссаси аниқ ҳисобга олинishi керак. Бу мақсадда барча корхоналар ва ташкилотларда дифференциал ҳақ тўлаш услуги, турли коэффицентларни қўллаш тартиби жорий этилса, ўтмишдан қолган текисчилик асоратлари тўла бартараф қилинса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Жамиятда шундай объектив шарт-шароит вужудга келиши лозимки, ҳар бир киши ўз касби доирасида қанча ҳалол ва унумли меҳнат қилса, шунча кўп фойда олиш имкониятига амалда эга бўлиши ва бунга у қаттиқ ишониши зарур. Умуман тарбия, ахлоқ ва ҳуқуқ меъёрлари, ижтимоий амалиёт, турмуш тарзи, иқтисодий муносабатлар — меҳнатни тақдирлаш ва рағбатлантириш, тақсимот, ишлаб чиқаришни ташкил этиш, алмашув ва истеъмол, ижтимоий кафолатлар ва имтиёзлар ҳаммаси шу мақсадга қаратилиши керак. Бу алоҳида индивидни тақдирлашда ҳам, ишлаб чиқариш жамоасини тақдирлашда ҳам ҳисобга олиниши лозим.

Ҳалол меҳнат орқали шахс ўз турмушини яхшилаши, эҳтиёжларини қондириши, табиат берган иқтидорини,

ижодий имкониятларини рўёбга чиқариш мумкинлигини кенг омма онгига етказиш маънавият ва маърифат, тарғибот ва тарбия ишларининг марказида турмоғи лозим. Бу ишга барча ижтимоий институтлар, давлат, нодавлат ташкилотларининг тарбиявий, маърифий-маънавий имкониятларини йўналтириш керак.

4. Бозор иқтисодиёти ишлаб чиқаришни ташкил этишни ва моддий рағбатлантиришни муттасил рационаллаштириб боришни тақозо этади. Совет даврида бу борада иррационал усуллар кўп учрар эди. Масалан, давлат томонидан харид нархларини белгилашдаги ўзбошимчалик, баҳоларнинг иқтисодий жиҳатдан асосланмагани (бунинг ўзиёқ иррационализм) натижасида кўпчилик корхоналар, айниқса, қишлоқ хўжалик корхоналари давлатдан қарзга ботиб қолар эди. Давлат вақти-вақти билан уларнинг қарзидан воз кечар эди. Бундай шароитда кўпчилик корхоналарда талон-торожликлар, суистеъмолчилик, маблағни нотўғри сарфлаш вужудга келди. Умуман ишлаб чиқариш тежамкорлик, фойда олишга интилиш ўрнига, кўпроқ сарф-харажат қилишга мойиллик кўрсатди. Шундай қилиб, социалистик иқтисодиёт рентабеллик, фойда олиш каби тушунчаларни, кўпчилик объектив иқтисодий қонунларни инкор этди.

Оқибатда ёмон ишлаётган, талон-торожликка, молиявий ва ишлаб чиқариш ресурсларини нооқилона сарфлашга йўл қўйган корхона ютар, ишни тўғри ташкил қилиб, ўз аравасини ўзи қийинчилик билан тортиб келган, қарздор бўлмаган корхона ютқазар эди. Алоҳида ишлаб чиқариш ҳам, бутун халқ хўжалиги, иқтисодиёт ҳам иррационаллик касб эта бошлади. Фақат рационализмга асосланган ишлаб чиқариш, халқ хўжалиги ва иқтисодий муносабатларгина фан-техника ютуқларига ва ҳар томонлама такомиллашишга ички эҳтиёж сезади.

Корхоналарда иш барча бўғинларда, мамлакатда иқтисодий муносабатлар барча йўналишларда оқилона ташкил қилиниши, умуман рационализмга асосланиши жамият тараққиёти самарали бўлишининг ҳал қилувчи шартларидан биридир. Норентабел технологиясини такомиллаштира олмайдиган, иш унумдорлигини ва маҳсулот сифатини, муттасил ошириш қўлидан келмайдиган корхона касодга учраши тайин. Ишчи ва хизматчилари ноаҳил, корхонапарварликдан йироқ, ўз жамоаси учун қайғурмайдиган кор-

хона ҳам касодга маҳкум. Шу боис рационализм билан бир вақтда корхонапарварлик хислатини шакллантиришга эътибор кучайтирилиши зарур.

5. Мустақил тараққиёт туғдирган яна бир зарурат қуйидагидан иборат: маънавий-маърифий ишлар шундай мақсадга йўналтирилиши керакки, иқтисодий муносабатларда, иқтисодий баҳолар мезонида ахлоқий меъёрлар, меҳнат этикаси корхона ва тадбиркорларнинг ҳам, алоҳида олинган ишчи ва мутахассисларнинг ҳам иқтисодий фаолиятига, иқтисодий тақдирига юридик меъёрларидан кам таъсир кўрсатмайдиган омилга айлансин. Масъулиятсиз, сўзининг устидан чиқмайдиган, шартномани тўлиқ бажармайдиган корхона, тадбиркор ва ишчи келажақда бўлмаслиги лозим. Бунинг учун жамиятда шунга мос дунёқараш, шунга мос маънавий муҳит ва иқтисодий амалиёт қарор топиши зарур. Рақобатнинг иқтисодиётга ижобий таъсирини кучайтириб, салбий таъсирини пасайтирадиган механизм такомиллаштирилиши, ёлловчи ва ёлланувчи ўртасида муносабатлар ижтимоий ҳамкорлик асосида қурилишига жамият мўлжали қаратилиши лозим.

6. Замоनावий ишлаб чиқаришнинг муттасил рационаллашиб бориши, илмий-техника тараққиётининг, замонавий технологияларнинг нафақат ишлаб чиқаришни, шунингдек, ижтимоий ва маиший турмушни ҳам стандартлаштириши, технократик қарашларнинг кучайиши, оммавий маданият бағрида «аксилмаданият» унсурлари кўпайишининг олдини олиш каби долзарб муаммолар маънавий-маърифий ишларни фаоллаштиришни талаб қилибгина қолмай, таълим жараёнини, айниқса, касб-ҳунар таълими жараёнини инсонпарварлаштиришни тақозо этади.

**МАЪНАВИЙ ЮКСАЛИШ: МУСТАҚИЛЛИКДАН
ЭРКИНЛИК САРИ
(Сўнг сўз ўрнида)**

Мустақилликка эришилгандан буён ўтган ўн бир йилда халқимиз ўзининг олий мақсадини тобора чуқурроқ ва ойдинроқ англаб олаётир. Бу миллий истиқлол ғоясини шакллантириш ва ифодалашнинг такомиллашиб, аниқлашиб бораётганида ҳам ўз аксини топмоқда.

Дастлаб миллий истиқлол ғоясини Ислом Каримов «**Ўзбекистон — келажаги буюк давлат**» деган иборادا ифодалади. Миллий ғоянинг мазкур шаклда ифодаланиши зинҳор Ўзбекистоннинг буюк давлатчилиқка, кимлар устидандир ҳукмронлиқка даъво қилаётганини билдирмайди. Балки халқимизнинг руҳиятини кўтаришга, унга ўтмишда ота-боболаримиз жаҳон илм-фани ва маданиятига, умуман инсоният тамаддунига муносиб ҳисса қўшганлигини кўрсатиб (маънавий меросни ва тарихимизнинг яхши ёритилмаган саҳифаларини тиклаш орқали), унинг онгига ўтмишда буюк ютуқларни қўлга киритган халқ келажакда ҳам бунга қодир деган фикрни сингдиришга ва фаровон, эркин турмушни яратишга сафарбар қилишга қаратилган. Бу ғоя халқимизни жипслаштиришга, бирлаштиришга, ўз кучига ишончни мустаҳкамлашга хизмат қилди ва қилмоқда.

Мустақилликни мустаҳкамлаш, яратувчилик ишларини муваффақиятли амалга ошириш учун миллий жипслик, ички осойишталик нечоғли зарурлигини ҳисобга олиб, миллий ғоя ифодаси янада конкретлаштирилди, янада соддароқ шаклда ифодаланди — «**Биздан озод ва обод Ватан қолсин**». Миллий истиқлол ғоясининг мазкур ифода шаклига Ислом Каримов қуйидагича мазмун жойлаган: шу азиз Ватан барчамизники, унинг мустақиллигини кўз қорачиғидай авайлаб-асраш, ҳар томонлама ривожлантириш, жаҳон ҳамжамиятига тенг ҳуқуқли аъзо бўлиш, келажак авлодга обод Ватан қолдириш лозим.

«**Биздан озод ва обод Ватан қолсин**» ғояси жамият кучайратини олий мақсад сари йўналтириш билан бир қаторда, мустақилликка таҳдид солувчи ички ва ташқи хавфхатарларга қарши фаол курашиш, миллий жипсликни янада кучайтириш лозимлигига эътиборни қаратди.

Мустақил тараққиётнинг, мамлакатимизда ўтказилаётган туб ислоҳотларнинг пировард мақсади инсон эканли-

ги аввал бошданоқ эътироф этилди. «Ислоҳотлар ислоҳотлар учун эмас, балки инсон учун» тамойили янги жамият барпо этишнинг, кенг кўламдаги янгиланиш жараёнининг тамал тошига, пойдеворига, айна пайтда асосий мўлжалига айланди.

Инсон тараққиёти, тафаккур эркинлиги, баркамол авлодни тарбиялаш, фарзандларимиз бизга нисбатан ақллироқ, билимдонроқ, кучлироқ, эркинроқ ва бахтлироқ бўлсин, деган ғоялар, уларни амалга ошириш юзасидан қилинаётган улкан бунёдкорлик ва ташкилотчилик ишлари Ўзбекистонда барпо этилаётган янги жамиятнинг инсонпарварлик мақсадини яққол кўрсатиб турибди. Тафаккур эркинлиги, уни эски мафкура асоратидан холи қилиш, энг илғор миллий ва умуминсоний қадриятларни ривожлантириш ҳисобига унга ижодкорлик руҳи бағишлаш маънавий-маърифий тарбиянинг энг долзарб муаммоларидан, устувор йўналишларидан бири сифатида белгиланди.

Таълимни ислоҳ қилиш, унинг янги давлат стандартларини яратиш, тарбиянинг асосларини қайта кўриб чиқиш ҳам, жамиятни демократиялаштириш жараёнлари ҳам оқибатда инсон камолоти учун зарур асосларни яратишга қаратилгандир. Ўз навбатида, эркин фикрлайдиган, ижтимоий масъуллиқни тўғри тушунадиган шахс иқтисодиётни ривожлантиришнинг, жамиятни демократиялаштиришнинг, эркин ва фаровон турмушни қарор топтиришнинг муҳим шартини ва асосий субъектидир. Чунки «Ўз мустақил фикрига эга бўлган, ўз кучига, ўзи танлаган йўлнинг тўғрилигига ишонган инсон доимо келажакка ишонч билан қарайди»¹, фаолияти самарали бўлади.

Барпо этилаётган янги жамиятнинг инсонпарварлик моҳияти, амалга оширилаётган иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ислоҳотларнинг пировард мақсади — инсон эҳтиёжларини қондириш миллий ғояда акс этмаслиги мумкин эмас эди. Шу боис Президент Ислам Каримов миллий истиқлол ғоясини мужассам ва тўлиқ шаклда «Озод ва обод Ватанда — эркин ва фаровон яшаш», деб ойдинлаштирди ва бойитди. Мазкур иборада энди нафақат мамлакат, жамият манфаатлари, шунингдек, алоҳида инсон манфаат-

¹ Ислам Каримов. Миллий истиқлол мафкураси халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Т.. «Ўзбекистон», 2000 йил. 28—29-б.

лари ҳам акс этган. Бошқача айтганда, жамият ва инсон манфаатлари уйғун ҳолда ифодаланган.

Шундай қилиб, инсон эркинлиги, тафаккур эркинлиги Ўзбекистоннинг миллий истиқлол ғоясидан, янги қураётган жамиятимиз бош мақсадининг моҳиятидан келиб чиқади.

Ўтиш даврини қисқача таърифлайдиган бўлсак, уни миллий мустақилликни ҳар томонлама мустаҳкамлаб, том маънодаги эркинликка айлантиришга қаратилган кўп қиррали тараққиёт амалиёти дейиш мумкин.

Мустақиллик — мураккаб, жуда кўп таркибий қисмлар, турли қирралардан иборат тушунча. Умумий тарзда мустақиллик миллат ўз тақдирини ўзи белгилашини, яъни мулкый, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий ва бошқа ижтимоий муносабатларнинг ўзига маъқул шакллариини ўрнатишни, она тили, маданияти, эътиқоди масалаларини ўз хоҳиши-иродасига қараб ҳал қилиш имкониятини қўлга киритишни билдиради. «Биз учун мустақиллик ўз эркинлигимизни англашгина эмас, балки аввало ўз ҳаётимизни ўз иродамиз билан ва миллий манфаатларни кўзлаган ҳолда ташкил этиш, ўз келажагимизни ўз қўлимиз билан қуриш ҳуқуқидир»¹, — деганида Ислом Каримов шуларни назарда тутган. Давлатимиз раҳбарининг фикри мустақилликнинг ниҳоятда муҳим жиҳатини, арконий, негизий ва пировард ижтимоий мўлжалини очиб беради. Чунки халқ баъзан фақат қоғозда, расман мустақил бўлиб, ўз тақдирини ўзи белгиламаслиги, маълум бир партиявий гуруҳ, ҳукумат тепасига келиб, маҳкам ўрнашиб олган бюрократия қўлида тарихий тажриба, ижтимоий эксперимент объектига айланиши мумкин. Собиқ СССРда сиёсий ва мулкый жиҳатдан расман ҳеч кимга қарам бўлмаган халқ мулкый, иқтисодий, сиёсий, маданий-маънавий, эътиқод масалаларида кўпчилик ҳуқуқлардан маҳрум эди. Унинг ҳаёти максимал даражада давлатлаштирилган ва қаттиқ назоратда кечарди. Тоталитаризмнинг асл маъни-мазмунини ижтимоий ҳаётнинг тўла давлатлашуви ва давлат назоратида кечишидир.

Бошқа бир мисол — хорижий ривожланаётган мамлакатлар. Улар 50-йиллар охири, 60-йиллар бошидаёқ мил-

¹ Ислом Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997 йил, 299-бет.

лий мустақилликка эришган эдилар. Лекин бу мамлакатларнинг аксариятида ички иқтисодий-ижтимоий ривожланиш, демократия ва инсон ҳуқуқларини таъминлаш кутилгандек бўлмади. Ҳатто уларнинг баъзи бирларида реакция теократик тўнтаришлар ёки шунга ўхшаш диний экстремистик уринишлар содир этилди, авторитар ва тоталитар режимлар урнатилди. Давлат мустақиллиги бу мамлакатларнинг деярли барчасида ички сиёсий-ижтимоий ва маънавий-маърифий эркинлик даражасига кўтарилмади. Бу шахс эркинлигига, тафаккур эркинлигига ҳам тааллуқли:

Ҳолбуки, ушбу мамлакатларда қонунчилик меъёрлари асосан ғарб мамлакатлариникига ўхшаш. Уларнинг кўпчилик ҳаракатдаги қонунларида инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг анчаси эълон қилинган. Қонунчиликда халқаро ҳуқуқ меъёрлари ҳисобга олинган. Аммо жамиятда вужудга келган сиёсий ва маънавий муҳит, бошқарув усуллари, ш.к. бошқа омиллар, аввало кенг аҳолининг чаласаводлиги, қолюқлиги, психологияси, бир томондан ва диний ташкилотлар, диний мафкура кучлилиги, иккинчи томондан, ҳалигача инсон тафаккурига тазйиқ ўтказиб, унга қаддини ростлаб, эркин ривожланишга имкон бермаётир. Биз янгиланаётган Ўзбекистонда бундай ёки шунга ўхшаш аҳвол вужудга келишига йўл қўя олмаймиз. Шу боис давлатимиз раҳбари такрор ва такрор «тафаккур тазйиқдан халос бўлиши», тафаккур эркинлигига эришиш лозимлиги тўғрисида уқтиради.

Юқоридигидан хулоса қилиш мумкинки, миллий мустақиллик ўз-ўзидан демократияни, шахс эркинлигини, амалда инсон ҳуқуқларининг тўла юзага чиқишини таъминламайди. Мустақилликнинг том маънода эркинликка айланиши ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида — иқтисодиётда, молия-кредит тизимида, давлат ва жамият қурилишида, ҳуқуқ тизимида, маданият, халқ таълими, соғлиқни сақлашда ва шу қабиларда ўтказилаётган ислохотларни янада чуқурлаштиришни, кенг институционал ўзгаришларни амалга оширишни, миллатнинг эркин маънавий юксалиши учун ҳамма шарт-шароитларни яратишни тақозо этади.

Ислом Каримовнинг қуйидаги фикри масаланинг қанчалик нозик эканлигини кўрсатади: «Сиёсий эркинликни анча тез ва низоларсиз қўлга киритиш мумкин. Бунга собиқ совет республикаларининг сиёсий суверенитетни қўлга ки-

ритиши мисол бўла олади. Нисбатан тез иқтисодий эркинликка эришиш мумкин. Буни ҳам биз Шарқий Осиёнинг саноати ривожланган мамлакатлари мисолида кўриб турибмиз. Лекин давлатнинг ичида сиёсий эркинликларни таъминлаш — пухта ўйлаб, ҳар томонни ҳисобга олиб ёндашишни, одамлар онгида узоқ муддат мослашишни талаб қиладиган жараёндир»¹.

Қандай шароитда мустақиллик эркинликка айлана бошлайди? Унинг мезонлари нималардан иборат?

Энг аввало жамият ҳар томонлама мутаносиб ривожланиши, ижтимоий ҳаётнинг барча йўналишлари, соҳалари ўртасида мувозанат вужудга келиши лозим. Иқтисодий қолоқ мамлакатда ҳақиқий эркинлик вужудга келмайди. Худди шунингдек, ижтимоий ва маънавий ҳаёти ўта меъёрлаштирилган, ҳукмрон мафкурага бўйсундирилган мамлакатда эркинлик тўғрисида гапириш ортиқча. Ҳуқуқ ва қонунчилик асослари, суд ҳоқимияти ва ҳуқуқ идоралари яхши ривожланмаган жамиятларда ҳам замонавий тушунчадаги эркинликни таъминлаш мумкин эмас.

Эркинлик, шунингдек, ирода билан бевосита боғлиқ. Чунки у онгли танлашда ва онгли фаолиятда воқелашади, юзага чиқади. Шу боис маълум истиснолар билан эркинлик — бу ирода, ирода эса — эркинлик, дейиш мумкин. Ирода етишмайдиган киши мақсадига эришиш учун зарур восита ва усулларни тўплаб, бутун кучи ва ақл-заковатини сафарбар этишга қийналиб қолади. Иродали киши иқтисодий боқиманда; бировга ижтимоий ва ахлоқий қарам бўлмайди. Иқтисодий-ижтимоий, маънавий боқиманда эса эркин бўлолмайди.

Ижтимоий-иқтисодий тараққиёт, сиёсий ва маънавий-маданий шарт-шароит шундай даражага етиши керакки, инсон учун реал эркин танлаш имкониятлари пайдо бўлсин ва у муттасил ўсиб борсин. Бу нафақат иқтисодий юксалишни, жамият ижтимоий-табақавий таркиби бойиб, ўрта синф кучайишини, ҳақиқий кўппартиявийлик қарор топишини, шунингдек, ҳақиқий иқтисодий ва сиёсий рақобат юзага келиб, одамларнинг иродаси шунга мослашишини, жамият аъзоларининг маънавий юксалишини, сиёсий маданияти ва ижтимоий масъуллиги ўсишини ҳам тақозо этади. Зеро, ижтимоий масъуллик йўқ жойда ирода

¹ *Ислом Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...* 148-бет.

деструктив, стихиялик хусусиятлар касб этади, сиёсий ва маънавий эркинлик пайдо бўлмайди.

Маънавий юксалишни, маънавий эркинликни кўрсатувчи мезонлардан бири — бу фикрлар, қарашлар, таклифлар ранг-баранглиги (плюрализм) истисно ёки фавқуллодда ҳолат бўлиши эмас, балки жамият ривожланиш йўллари белгилашда энг мақбул усул ва воситаларни таъминлашнинг одатий амалиётига айланишидир. Шунда фуқароларнинг жамият бошқарувида самарали иштирок этиши (у ёки бу номзодга овоз бериш, сиёсий партиялар, жамоат ташкилотлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ишида қатнашиш, матбуот орқали фикрини ифодалаш ва ҳ.к. орқали) ҳамда эркин танлаши учун реал имкониятлар вужудга келади.

Эркинлик, сиёсий ҳаёт билан чекланиб қолмасдан, истиқболда кенг маънодаги турмуш тарзининг хусусиятига айланмоғи керак. Бу ахлоқ ва одоб меъёрлари бойишига, эстетик дид ранг-баранг, сержило бўлишига, жамиятда маънавий бағрикенглик ривожланишига, энг асосийси — одамларнинг психологияси, онги ўзгаришига, эркин фикрлаш, ўзгаларнинг сенинг қарашларингдан фарқ қиладиган қарашларини ҳурмат қилиш қарор топишига хизмат қилади.

Нисбатан иқтисодий қолақ ёки ҳукмрон мафқураси мавжуд мамлакатларда ижтимоий ишлаб чиқариш, маиший ҳаёт, ҳатто кийиниш маданияти ва дид ҳам анча-мунча бир хиллик касб этган. Шаклан ва мазмунан анча қашшоқ. Авторитарлик унсурларига бой (бу ерда кўпроқ анъана ва мафкура авторитаризми намоён бўлади).

Ислон Каримовдан юқорида келтирилган иқтибосда сиёсий эркинликка эришмоқ учун одамлар онги узоқ муддат мослашиши зарурлиги таъкидланган. Бу ниҳоятда тўғри хулоса. Чунки шарқ мамлакатлари халқлари психологияси асрлар давомида ҳокимият тушунчасини амалдор шахсидан ажратиб, холислаштирмаган, унга тўла мустақил омил сифатида қарамаган.

Ҳокимиятни персонификациялаш (амалдор шахси билан бир бутунликда қараш ва унга амалдорнинг хислатларини кўчириш) қаерда тарқалган бўлса, ўша ерда жамият ва ҳокимият муносабатларининг ўзига ҳослигини, кучли ва заиф, ижобий ва салбий томонларини, унда субъективизм ва волюнтаризм, авторитаризм унсурлари кўпроқ

бўлишини билдиради. Асрлар давомида шаклланган анъаналарга, ижтимоий психологияга ва мафкурага кўра, амалдорнинг объектив хизмат бурчи субъектив — волюнтаристик хусусият касб этган. Бу амалдорнинг «истасам — сийлайман, истасам — жазолайман», «билганим — билган, деганим — деган» қабилда ўзини тутишга, фуқароларнинг бунга кўникишига мойиллик ҳосил этган. Бундай ҳолат аста-секин амалдорнинг хатти-ҳаракатлари, фаолияти қонун ва турли қоидалар, йўриқнома, низомлардан нисбатан мустақил, мухторий кечишини белгилаган.

Амалдор баъзан одамгарчилик юзасидан кимларгадир беғараз ёрдам кўрсатган, хайрли ва савоб ишлар қилган (шахсий эътиқоди ва инсонпарварлигидан келиб чиқиб), баъзан эса маълум рағбат эвазига ёрдам кўрсатган. Натижада унинг фаолиятида, хизмат вазифасини ўташида икки хил стандарт шаклланган. Бу жамиятда порахўрлик, коррупция ва амалдорларнинг ахлоқ ва қонунни назар-писанд қилмаслигини ва ўзбошимчилигини туғдирган, ҳокимият идораларининг, бошқарув усуллариининг ўта бюрократлашувига сабаб бўлган.

Ҳокимиятини персонификация қилиш ижтимоий психология даражасида фуқароларда амалдорларга нисбатан номукаммаллик туйғуси мажмуи шаклланишига олиб келади. Кимларгадир бу ўзини омадсиз, бахти қаро, шўрпешона, деб ҳисоблаш туйғусини туғдиради. У ўзини ақли, билими, қобилияти, касбий тайёргарлиги жиҳатидан муайян амалдордан кам эмас, ҳатто устун сезиши мумкин. Аммо «Ҳизир назар солмаса, эшак бозорда даллол ҳам бўла олмайсан» каби мақолларни (амалда халқнинг асрлар давомида тўплаган тажрибасидан келиб чиқиб, қилган ҳулосасини) эслаб ўзини омадсиз, бахтсиз, яъни маънан номукаммал сезади. Унга аждодларининг бу борада тўплаган тажрибаси ҳам шундан далолат беради.

Кимларгадир номукаммаллик туйғуси ўз кучига ишонмаслик, амалдори ҳақиқатдан ўзидан устун ҳисоблаш, унга лаганбардорлик, сифиниш, умуман ялтоқилик ва қуллик психологияси кўринишида намоён бўлиши мумкин.

Ижтимоий идеология даражасида ҳокимиятни персонификация қилиш ҳозирги замон шароитида, биринчидан, демократик институтлар фаолияти такомиллашувига ва фаоллашувига нисбатан аҳолида ижтимоий эҳтиёж ва талаб ўсишини чеклайди. Бу билан демократия ва эркин-

лик юксалишига салбий таъсир кўрсатади. Иккинчидан, ҳокимиятга нисбатан оммавий онгда мухолиф фикрлар пайдо бўлмаслигини, танқидий руҳ сўнишини, энг даҳшатлиси ихтиёрий цензура — сиёсий кўркув, ички таққ пайдо бўлиб, эркин фикрлайдиган кишиларга, ижодкорларга ишончсизлик жонланишини тақозо этади.

Нафақат ҳокимият, ҳатто ўзини «хушёр ватанпарвар», содиқ фуқаро деб биладиган баъзи оддий кишилар ҳам эркин фикрловчи шахсларга жамиятнинг ва ўзининг мухолифи деб қарай бошлайди. Мамлакат ичида сиёсий чақимчилик, имзосиз хатлар ва ҳ.к. авж олади. Биз буни яқин совет ўтмишидан яхши биламиз.

Учинчидан, мадҳиябозликка асосланган шундай сиёсий-маънавий муҳит вужудга келадики, унда доҳийпарастлик, доҳий шахсига сифиниш мафқураси ва амалиёти аста-секин қарор топади. Бу ҳақда ҳам совет даври бизга кўп сабоқлар берган. Улардан тўғри хулоса чиқаришимиз керак.

Янги жамиятни барпо этиш, демократик, ҳуқуқий давлатни қарор топтириш, маънавий юксалиш жараёнида биз бундай иллатлардан, уларни озиклантириб турадиган ижтимоий психологияда сақланиб қолган унсурлардан қутулмоғимиз зарур. Энг аввало ҳокимиятни персонификация қилмасликка кенг оммани ўргатиш лозим. Бунинг учун ҳақиқий демократия қарор топмоғи, ҳуқуқий давлат қурилмоғи керак. Чунки, ғарб ва демократия ривожланган бошқа давлатлар тажрибаси кўрсатмоқдаки, фақат қонун устуворлиги, демократия таъминланган инсон кадр-қиммати ўсган жамиятда ҳокимиятни персонификациялашдан аста-секин қутулиш мумкин.

Ўзбекистон Конституциясига биноан, «халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир» (7-модда), айни пайтда «давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдида масъулдирлар» (2-модда). Таълим-тарбия тизимида ҳуқуқий онгни, сиёсий маданиятни ўстириш, қонунларни ўрганиш катта аҳамият касб этади.

Қонун устуворлиги, унинг барчага бирдайлиги ва мажбурийлиги Ўзбекистонда янги жамият барпо этишнинг, янгича дунёқараш ва ижтимоий онгни шакллантиришнинг, инсон эркинлигини таъминлашнинг асосий арконий тамойилларидан бири деб тан олинган. Демократияга, эркинликка интилаётган жамиятда ҳокимиятнинг турли

бўғинлари ўртасидаги муносабатлар ҳам, давлат идоралари ва жамоат ташкилотлари ўртасидаги муносабатлар ҳам, жамият ва шахс ўртасидаги муносабатлар ҳам Конституция ва қонун меъёрлари асосида қурилади. Мана шу тамойилга қатъий амал қилиш, ўз-ўзимизни мазкур тамойил талабларига мос қайта тарбиялаш орқалигина мустақилликдан эркинлик сари одим ташлаймиз.

Халқимиз ва турли бўғин раҳбарларимиз бирдек қонунга мувофиқ яшашни, ишлашни, фаолият кўрсатишни ўрганишлари лозим. Бу ҳар бир кишидан юксак фуқаровий ва маънавий етуқликни, ўз манфаатларини жамият манфаатлари билан муштаракликда кўра олишни ва уйғунлаштира билишни, ўзидаги лоқайдликни енгиб, жамиятдаги ҳар бир ҳодисага фаол ва масъул муносабатда бўлишни талаб қилади.

Миллий истиқлол ғоясини ҳар томонлама асослаб, мазмунини очиб берадиган, уни туб ислоҳотларни амалга оширишнинг, янги жамият қуришнинг жорий ва истиқлолдаги вазифалари билан боғлаб ойдинлаштирадиган яхлит илмий-назарий концепцияда Ватан истиқлоли шахс эркинлиги билан мутаносиб, бир-бирини тўлдириб ривожлантирилиши лозимлиги кўзда тутилиши ва бунга таълим-тарбия, тарғибот-ташвиқот жараёни йўналтирилиши керак.

Халқ онгида ҳокимиятни персонификация қилиш аста-секин уни объектив идрок этишга, амалдордан ажратишга, аксинча, уни амалдорга халқ томонидан вақтинчалик бериб қўйилган, деб тушунишга қараб ўзгариши керак.

Ислом Каримов таъбири билан айтганда, вояга етаётган янги авлод иродали, боқимандаликнинг ҳар қандай шаклини ор деб биладиган, мағрур ва билимли, дунёқараши кенг, ижодий-танқидий руҳга эга бўлиб ўсиши лозим. Шунда ҳақиқий фуқаровий жамият юзага келади, халқ давлат идоралари ва амалдорлар фаолиятини етарлича назорат қила бошлайди ва жамият мустақилликдан том маънодаги эркинлик сари, маънавийлик сари юксалади.

МУНДАРИЖА

I қисм

Ўзликни англаш: миллий ғоя ва маънавият (<i>Сўз боши ўрнида</i>)	3
«Маънавият асослари» фани, унинг предмети, ижтимоий-гуманитар фанлар тизимидаги ўрни	20
«Маънавият» тушунчаси: моҳияти, тузилмаси, ижтимоий вазифалари	33

II қисм

Маънавиятнинг вужудга келиши	82
Ўзбек халқи маънавияти ривожланишининг тарихий босқичлари ва хусусиятлари	97
Ислом тамаддунининг вужудга келиши ва унинг равнақида аждодаларимиз ҳиссаси	135
Амир Темур ва темурийлар даврида маънавий-маданий уйғониш ...	150
Анъанавий жамиятнинг узил-кесил қарор топиши ва маънавий турғунлик	166

III қисм

Маънавият ва демократик ҳуқуқий давлат	184
Маънавият ва иқтисодиёт	195
Маънавий юксалиш: мустақилликдан эркинлик сари (<i>Сўнг сўз ўрнида</i>)	229

Илмий-публицистик нашр

АБДУРАҲИМ ЭРКАЕВ

МИЛЛИЙ ҒОЯ ВА МАЪНАВИЯТ

Тошкент «Маънавият» 2002

Муҳаррир *Р. Қўчқоров*

Рассом *С. Соин*

Техн. муҳаррир *Т. Золотилова*

Мусахҳиҳ *Ш. Илҳомбекова*

Теришга 02.05.2002 й.да берилди. Босишга 10.07.2002 й.да рухсат этилди. Бичими 84×108/32. Таймс гарнитураси. Офсет босма усулида босилди. Шартли б.т. 12,60. Шартли кр.-отт. 13,02. Нашр т. 13,37. 5000 нусха. Буюртма № К—9214. Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти. Тошкент, Буюк Турон, 41-уй. Шартнома 05-02.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг ижарадаги Тошкент полиграфия комбинатида чоп этилди. Тошкент, Навоий кўчаси, 30-уй. 2002 й.

Э78

Эркаев, Абдурахим.

Миллий ғоя ва маънавият. — Т.: «Маънавият»,
2002. — 240 б.

ББК 71.04я7+71.4(5У)я7